

Leids Jaarboekje 2019

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2019

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2019

HONDERDENELFDE DEEL

Colofon

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
Productie: Nautilus, Leiden
Druk: Drukkerij Holland, Alphen aan den Rijn
Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag: Tegelmozaïek van Jan Groenestein op een muur van de voormalige openbare kleuterschool, Telderskade 46. Foto Peter Lamboo, 2018.

Tegenover titelpagina: Heringerichte Lammermarkt met ingang van de nieuwe parkeergarage. Foto Jan Dröge, 2019.

Voorwoord

Evenals vorig jaar was er in 2019 weer veel te vieren en te herdenken. De neerslag daarvan vindt U terug in deze 111de jaargang van het *Leids Jaarboekje*.

Om te beginnen is er nog een overloop van 2018, een artikel over het ontstaan van het Rijksmuseum van Oudheden toen 200 jaar geleden. Wat betreft 2019 staan Rembrandt, de moeder van Van Gogh, de tekeningen van Victor de Stuers langs de trap in het Academiegebouw en de politieke omwenteling die in 1919 zijn beslag kreeg, in de schijnwerpers. De heropening van Museum De Lakenhal wordt gerepresenteerd door een artikel over een van de oudste objecten in het museum.

Van grote actualiteitswaarde is een artikel over ontstaan en monumentaliteit van Leiden Zuidwest.

Is er enerzijds veel leesaanbod, anderzijds zult u enkele vaste bijdragen missen. Het is de spreker van de diesrede niet gelukt zijn gesproken woord om te zetten in een geschreven stuk, door de vele zaken die op hem afkwamen. Een daarvan was Rembrandt van Rijn, van wie een vervolginnschrijving aan de Leidse universiteit werd ontdekt. Het was ook Rembrandt die het Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht in de weg zat. De auteurs daarvan zijn ook de schrijvers van

het artikel in dit *Leids Jaarboekje* over Rembrandts geboortehuis. Veel tijd en energie is in dat onderzoek gaan zitten. De krant heeft er al over gepubliceerd, de website van ELO heeft er al aandacht aan besteed, maar het *Leids Jaarboekje* heeft de primeur van het wetenschappelijk resultaat van hun onderzoek.

Het grote aanbod aan kopij was aanleiding om eens goed naar de opmaak van het *Leids Jaarboekje* te kijken. Christine van der Ven is erin geslaagd een zodanige opmaak te ontwerpen dat er meer tekens op een bladzijde gaan. Het boekje blijft even dik, maar u krijgt meer waar voor uw geld.

Cor de Graaf was niet langer in staat zijn drukke leven met de eindredactie van het *Leids Jaarboekje* te verenigen. Dank gaat uit voor hetgeen hij in deze functie heeft verricht.

Als nieuw redactielid trad André van Noort tot de commissie toe. Hij is werkzaam als archivist bij ELO en heeft al jaren ervaring op het gebied van onderzoek en publiceren. Wij heten hem van harte welkom.

Rudi van Maanen

Voorzitter van de commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

Wimpel van het Portugese galjoen San Mateo van de Spaanse Armada, ca. 1588. Beschilderd linnen, 391,0 x 294,5 cm. Museum De Lakenhal, Leiden.

Versleten en vergeten

De wimpel van de Spaanse Armada in de collectie van Museum De Lakenhal

Frank de Hoog

Frank de Hoog was tot juli 2019 junior conservator Geschiedenis bij Museum De Lakenhal. Tegenwoordig werkt hij als conservator in Museum Vlaardingen.

‘Meterslange wimpel heeft noodzakelijk herstel’ kopte de *Leidse Courant* op 8 april 1967. De redactie van de krant stond stil bij de wimpel die in 1588 werd gevoerd op een van de Portugese galjoenen van de Spaanse Armada en kort daarna werd buitgemaakt door de hoofdschout van Leiden. Dit ‘relik van de Onoverwinnelijke vloot’, waarvan weinigen zouden weten dat het in bezit van Museum De Lakenhal was, verkeerde in zeer slechte staat. Weliswaar erkende de redactie dat restauratie van oude weefsels zeer duur was, maar de hoge kosten waren volgens haar geen geldige reden om hiervan af te zien. Herstel was essentieel, want ‘de wimpel van de Lakenhal is niet alleen Leids bezit, het is landsbezit.’¹ Twee jaar later werd het unieke object gerestaureerd en in volle glorie getoond. Bij terugkeer uit Greenwich voor de internationale viering van 400 jaar Spaanse Armada in 1988 kwam de wimpel echter terecht in het depot waar deze tot op heden rust. Dit was noodzakelijk voor het behoud van dit bijzondere erfgoed, maar het gevolg van dit besluit was wel

dat de wimpel geleidelijk uit het collectieve geheugen is verdwenen. Na dertig jaar wordt het tijd dat dit historisch object weer aan een breed publiek getoond wordt, omdat achter deze wimpel vele verhalen schuilgaan.

De zege op de Armada

Twee jaar voor het uitvaren van de grote Armada of ‘onoverwinnelijke vloot’ in 1588 was de Spaanse koning Filips II al begonnen met de voorbereidingen van deze strafexpeditie tegen Engeland. Geïrriteerd door de onderhandse steun van de Engelse koningin Elizabeth I aan de Nederlandse opstandelingen en getergd door de aanvallen van Engelse vrijbuiters op Spaanse schepen en bezittingen in Amerika wilde Filips II nu een beslissende slag leveren. De opstand in de Nederlanden (1568-1648) kon niet neergeslagen worden zolang de rebellerende edelen en steden gesteund werden door de Engelsen. In een grootscheepse militaire operatie moest deze protestantse natie veroverd worden. Volgens zou een katholiek Engeland vrede

Detail van het schilderij The Armada in the Strait of Dover. In de top van het vlaggenschip is een vergelijkbare wimpel met de afbeelding van Christus aan het kruis te zien. Gouache door Vlaamse School, circa 1600-1610. National Maritime Museum, Greenwich, London.

sluiten met Spanje, waardoor de Nederlandse opstandelingen in hun strijd geïsoleerd zouden raken.²

Al eerder had paus Sixtus V bij de Spaanse vorst aangedrongen op een oorlog tegen de Engelse koningin, die in 1570 door paus Pius V tot ketter was verklaard. De strafexpe-

ditie tegen Engeland in 1588 werd dan ook als een kruistocht georganiseerd. Tijdens een ceremonie in de kathedraal van Lissabon op 25 april 1588 sprak de aartsbisschop zijn goedkeuring uit over de onderneming en zeggende hij de wimpel van vlootcommandant Don Alonzo Pérez de Guzmán, hertog van

Medina Sidonia. Daarnaast werden de zeilen van de galjoenen voorzien van het rode kruis van de heilige oorlog en werd aan iedere deelnemer van de strijd kwijschelding en een volle aflaaf beloofd. Verzekerd van Gods steun voeren 130 schepen eind mei 1588 de haven van Lissabon uit in de richting van Engeland.³

Bij aankomst in het Kanaal bleken de zwaardere Spaanse en Portugese galjoenen van de Armada geen partij te zijn voor de licht wendbare schepen van de Engelsen. Ook beschikte de tegenstander over tweemaal zo veel geschut dat bovendien gemakkelijker te herladen was.⁴ Na het bereiken van het Kanaal hadden de Spanjaarden nog geen kans gezien de vijand te naderen, terwijl de Engelsen hen dagelijks verliezen toebrachten. Met een ernstig gebrek aan munitie zocht opperbevelhebber Medina Sidonia naar een veilige plek. Op 5 augustus besloot hij voor anker te gaan voor de katholieke stad Calais. Van hieruit verzocht hij Alexander Farnese om hulp. Deze hertog van Parma en landvoogd van de Nederlanden moest de Armada met veertig tot vijftig vlieboten komen versterken.⁵ Dit was een teken aan de wand. Het plan was immers dat de Armada het Kanaal zou vrijmaken voor Farnese, zodat zijn invasieleger veilig de overtocht naar Engeland kon maken.⁶

Op 8 augustus werd bij Grevelingen de beslissende slag geleverd. Kort na middernacht stuurden de Engelsen in brand gestoken schepen vol teer en explosieven in de richting van de Armada. Deze zogeheten branders misten weliswaar hun doel, maar veroorzaakten grote paniek en verwarring binnen de Spaanse gelederen. De formatie van de

onoverwinnelijke vloot werd doorbroken. De daaropvolgende aanval van de Engelse vloot dreef de Armada verder uiteen. Vlootcommandant Medina Sidonia zag na deze Slag bij Grevelingen geen mogelijkheid meer zich aan te sluiten bij het leger van de hertog van Parma. Daarop besloot hij in noordoostelijke richting een veilig heenkomen te zoeken. De Armada was verslagen.⁷

***'Ten teycken van 's lants gloor en Godes grote macht'*⁸**

Na het vernemen van de eerste berichten over de ondergang van de Armada bleven de opstandige gewesten op hun hoede. Zij richtten hun aandacht op het bijeenbrengen van voldoende financiële middelen om een nieuwe aanval te verhinderen in plaats van feest te vieren. Zodoende stemde de Leidse vroedschap in met een lening tot uitrusting van nieuwe schepen, zodat de achtervolging ingezet kon worden. De opluchting kwam pas in september toen najaarsstormen de laatste schepen van de Armada op de Schotse of Ierse kusten te pletter hadden geblazen of tot een uitputtende omweg hadden gedwongen om hun thuishaven te bereiken. Toen het gevaar definitief was afgewend, werd een algemene bededag uitgeschreven. Op woensdag 5 oktober werd de bevolking van de jonge Republiek opgeroepen haar dank aan God te betuigen, want zonder Zijn voorzienigheid was het onmogelijk geweest de Spaanse vloot te verslaan.⁹

In Leiden volgde deze bededag kort op de Drie-Oktoberviering waarop men jaarlijks stilstond bij de bevrijding van de stad door de Geuzen na een belegering van bijna een jaar.

Vignet op het voorblad van De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot van Philips II in 1588 (1825). Prent van Johannes Christiaan Bendorp, naar een tekening van Johannes Christiaan Schotel, 1825. Rijksmuseum Amsterdam.

Direct na het ontzet in 1574 was hier een levendige herinneringscultuur ontstaan om de overwinning op de Spaanse vijand en het manmoedige optreden in deze periode niet te vergeten. Met het uitroepen van een bededag op 5 oktober kreeg de Drie-Oktoberviering in 1588 een diepere betekenis, want opnieuw werden de Leidenaren bevestigd in hun idee dat God hun zaak steunde.¹⁰ Twee maanden later versterkte jonkheer Pieter van der Does, hoofdschout van Leiden, dit gevoel door de op de Armada buitgemaakte wimpel naar de stad te brengen.

In augustus 1588 droeg Van der Does als superintendent van de Hollandse vloot bij aan de blokkade van de Vlaamse kust. De Engelsen hadden hiervoor de hulp van de Hollandse opstandelingen ingeroepen, omdat zij wilden voorkomen dat het leger van de hertog van Parma zich zou verenigen met de Armada. Na de beslissende Slag bij Grevelingen waren de meeste schepen van de onoverwinnelijke vloot dusdanig beschadigd dat deze niet langer zeewaardig waren. Don Diego de Piementel, bevelhebber van de zwaargehavende *San Mateo* uit het Portugese eskader, weigerde zijn schip op te geven en probeerde hulp te zoeken bij de vissers op de Vlaamse kust. Toen dit Portugese galjoen strandde op een zandbank tussen Oostende en Sluis, verschenen enkele vlieboten van het eskader van Van der Does om de *San Mateo* op te eisen.¹¹ Volgens de zeventiende-eeuwse geschiedschrijvers Jan Jansz. Orlers en Emanuel van Meeteren was Piementel nu gedwongen zijn lot in handen van Van der Does te leggen. Na capitulatie betrad de superintendent het veroverde schip waar hij de genoemde wimpel van minstens twaalf meter lang confisqueerde.¹² Over dit moment van overgave liet Pieter Christiaenszoon Bor zich meer in detail uit in zijn geschiedwerk over de Nederlandse Opstand. In 1679 deelde hij hierover mee:

En also de jonker Pieter van der Does hen-lieden aen-sprak datse hen op-geven souden sonder lang beraed, of datse daer al souden blijven, so gaven sy hen op, op sijn woord, en quamen sonder wapenen meest over; hy dede terstond de vlagge of wimpel daer

*af nemen, en brocht dit schip in Zeland [Vlissingen, FdH], alwaer het beste goet daer uyt gelost wesende, 't selve te gronde ging: de gevangens wierden in Zeland verdeelt.*¹³

Bij zijn terugkeer in Leiden schonk Van der Does de buitgemaakte wimpel aan zijn geboortestad. Toegejuicht door de Leidse bevolking droeg de hoofdschout het meterslange doek in een plechtige optocht de stad binnen. Na aanbieding aan de kerkmeesters van de Pieterskerk kreeg de wimpel een prominente plek in het koor. Imposant en adembenevend was de aanblik van deze oorlogstrofee die eenmaal hangend in de nok tot aan de grond toereikte. Ook in de daaropvolgende eeuwen uitten historieschrijvers hun verwondering over de 'extraordinaire groote' van de wimpel die 'wonderbaer lanck is, streckende van 't top des wellfels tot beneden toe, noch opgewonden zijnde'.¹⁴ Boven in het doek was Christus aan het kruis verbeeld met de spreuk *Exurge Christe! Et vindica causam tuam*.¹⁵ Daaronder stond het wapen van de koning van Spanje die men volgens de achttiende-eeuwse geschiedschrijver Frans van Mieris '[...] voor heen dikwijlen pleeg te zien'.¹⁶

Het binnendragen van de wimpel vond plaats op woensdag 7 december.¹⁷ De Staten van Holland hadden deze dag uitgeroepen tot openbare dank- en vreugdedag om de Heer te danken voor zijn weldaden '[...] tot bescherminge deser landen en voorstandt van de ware Christenlijke religie [...]'.¹⁸ Als lid van de familie Van der Does, die een onmisbare rol had gespeeld tijdens het beleg van Leiden, was de hoofdschout al op jonge leeftijd doordrongen van het belang om her-

inneringen aan heldhaftig optreden levend te houden. Net als de verhalen over standvastige leiders en dappere burgers die na het ontzet de ronde deden, moet de terugkomst van schout Van der Does met een wimpel van de onoverwinnelijke vloot in zijn handen een morele opsteker zijn geweest voor de inwoners van Leiden. Opnieuw was aan de Spaanse vijand een gevoelige klap uitgedeeld. De wimpel in de Pieterskerk vormde daarom niet alleen een herinnering aan de heldenrol van Van der Does, maar deze oorlogstrofee fungeerde gedurende de Nederlandse Opstand ook als belangrijk symbool van de bevrijding van het Spaanse juk.

Een nieuw reliëf in de Pieterskerk

Het tentoonstellen van op de vijand buitgemaakte voorwerpen in de publieke ruimte was gedurende de zestiende en zeventiende eeuw een gebruikelijk fenomeen in Europa. In kerken bestond al van oudsher een traditie om (lokale) oorlogstrofeeën op te hangen als teken van dankbaarheid voor Gods bijstand en als herinnering voor het nageslacht. De Pieterskerk was daarin niet uniek.¹⁹ Wel vormden wimpels, banieren en vaandels binnen de oorlogstrofeeën een bijzondere categorie. In de strijd dienden deze niet alleen ter identificatie van een zeker regiment of schip voor zowel vriend als vijand, maar ook vertegenwoordigden zij het gezag van de oorlogvoerende mogendheid.²⁰ Daarom betekende het veroveren van zo'n symbool een zware aantasting van de eer van de tegenstander en leidde het tentoonstellen van de wimpel ter herinnering aan de overwinning tevens tot een publieke vernedering van deze vijand.

Interieur van de Grote Zaal op het Binnenhof in Den Haag tijdens de Grote Vergadering van de Staten-Generaal in 1651. Olieverf op paneel door Bartholomeus van Bassen en Anthonie Palamedesz., ca. 1651. Rijksmuseum Amsterdam.

De grootste collectie vlaggen die tijdens belegeringen of veld- en zeeslagen op de vijand gewonnen waren, konden burgers in de Republiek bewonderen in de Grote Zaal (tegenwoordig de Ridderzaal) op het Binnenhof in Den Haag. Waarom hing men binnen de stad dergelijke oorlogstroeën in de kerk in plaats van op het stadhuis of in een ander openbaar gebouw? Marianne Eekhout betoogt in haar proefschrift dat de protestanten nieuwe relieken als zwaarden en banieren in een religieuze *setting* plaatsten om de status van het

object te vergroten. Zelden kwam het tot een punt van verering van deze objecten. Hoewel traditionele relieken een brug vormden tussen een gelovige en een heilige, dienden de nieuwe relieken vooral de herinnering aan een zekere gebeurtenis in stand te houden. In de kerk konden de mensen fragmenten van de geschiedenis bekijken.²¹

Het ophangen van een wimpel van een rooms-katholieke mogendheid in een kerk die zestien jaar geleden nog in rooms-katholieke handen was, maakte van deze oorlogs-

trofee ook een symbool van de overwinning op het oude geloof. De religieuze component was vanaf het begin van de onderneming van de onoverwinnelijke vloot sterk aanwezig geweest. Mede op aandringen van de paus werd de strafexpeditie tegen Engeland, zoals eerder beschreven, als een kruistocht tegen het ketterse geloof gepresenteerd, terwijl de Engelsen en de Nederlandse opstandelingen de overwinning op de Spanjaarden als een zege van de ware religie beschouwden.

Toch hadden de Leidse bestuurders niet tot doel de rooms-katholieken in hun stad te provoceren door de wimpel van de Armada in de Pieterskerk te plaatsen. Na het ontzet trachtten zij juist de tweedracht binnen de samenleving, die door de keuze voor de Opstand was ontstaan, te overbruggen door de geschiedenis te herschrijven. In de nieuwe versie van het verleden waren Leidenaren geen van allen daders maar slachtoffers van de honger die hen teisterde, en kwam het geweld niet van de medeburgers of geuzen maar van de 'Spaanse vijand'.²² De veroverde wimpel, die naar oud gebruik in de kerk werd geplaatst, zal in dit kader vooral ter nagedachtenis aan een belangrijke overwinning op de Spanjaarden zijn gepresenteerd.

Een moeizame overdracht

Zichtbaar hing de wimpel eeuwenlang in de publieke ruimte, waardoor bezoekers van de Pieterskerk constant herinnerd werden aan de overwinning op de Spaanse onderdrukking en de eigen vrijheidssrijd. Zelfs nieuwkomers uit de Zuidelijke Nederlanden konden zich in de Leidse herinneringscultuur herkennen, doordat zij onder dezelfde vijand

hadden geleden.²³ Ook voor de Pilgrims zal de wimpel van Van der Does een teken van herkenning en verbroedering zijn geweest. Het vlaggendoeck herinnerde deze religieuze dissidenten, die in 1609 onder druk van de rooms-katholieke koning Jacobus I van Engeland naar Leiden waren gevlucht, aan de vervlogen tijden toen de Engelsen en Hollandse opstandelingen samenwerkten in de strijd tegen het rooms-katholicisme.

Toch heeft deze oorlogstrofee nooit het aanzien gekend als de hutspotketel of het Lanckaertapijt uit de collectie Beleg en Ontzet van Museum De Lakenhal. In vergelijking met het beleg van Leiden is dit misschien niet verwonderlijk, omdat de gebeurtenissen van de Armada zich verder weg afspeelden en de betrokkenheid van de Leidenaren hierin beperkt was. De wimpel van Van der Does raakte in de negentiende eeuw zelfs geheel in de vergetelheid. In het *Weekblad van Leyden* van 4 december 1852 vroeg een 'navorscher' waar de wimpel was gebleven.²⁴ Bijna dertig jaar eerder, in 1825, had de Utrechtse oudheidkundige Jacobus Scheltema al geconstateerd dat de wimpel bijna vergeten was nu deze opgerold en in een doek gewikkeld aan de oostelijke punt van het dak van de Pieterskerk hing.²⁵

Tijdens de 'maandelijkse' vergadering van de in 1866 ingestelde 'Commissie voor de bewaring van voorwerpen, van waarde of belangrijk voor de oudheidkunde en de geschiedenis der kunst' berichtte gemeentesecretaris jhr. mr. J.N. van Puttkammer op 11 mei 1868 over een mogelijk nieuwe aanwinst voor de stadhuiscollectie. De gemeentecommissie van het Nederlandse Hervormde

(N.H.) Kerkgenootschap, de opvolger van het college van kerkmeesters, had zich bereid verklaard 'de vlag die Pieter van der Does in den jare 1588 op de Spanjaarden veroverde en in de Pieterskerk bewaard wordt, aan de stad in bewaring te geven.'²⁶ Voor de leden van de commissie die de opdracht hadden gekregen om de op het raadhuis aangetroffen verzameling objecten te inventariseren en daarmee aan de wieg stonden van het huidige Museum De Lakenhal (opgericht in 1874), zal de aanbidding van deze oorlogstrofee belangrijk zijn geweest.²⁷

Als vertegenwoordiger van het stadsbestuur nam Van Puttkammer zitting in deze zogeheten museumcommissie. Tegelijkertijd was hij lid van de gemeentecommissie van het N.H. Kerkgenootschap.²⁸ Tijdens een van die vergaderingen in de Kerkmeesterskamer moet hij het overgebleven deel van het vlaggendoek hebben opgemerkt. Uit twee handboekjes voor reizigers in Nederland weten wij dat het daar, opgerold op een kast, bewaard werd, nadat de oudheidkundige Scheltema in 1825 de in zeildoek gewikkelde wimpel nog in het koor had zien hangen.²⁹ Uiteindelijk besloten de kerkmeesters op advies van de Commissie van Fabricage, een orgaan van het gemeentebestuur dat toezicht hield op de bouwwerken en de infrastructuur in de stad, de wimpel, '[...] ter bewaring aftegeven aan het hier op te richten museum van stedelijke oudheden.'³⁰

Ondanks de uitgesproken bereidheid van de kerkmeesters om de veroverde wimpel aan de stad in bewaring te geven, zou het nog tot 1877 duren alvorens het museum het object daadwerkelijk in zijn collectie mocht verwelkomen. Na een lange stilte besloot ge-

meentearchivaris jhr. W.I.C. Rammelman Elsevier in april 1876 een nieuwe poging te wagen. Als secretaris van de museumcommissie nam hij officieus contact op met mr. M.H.A. Lisman, commissionair in wol en president van de gemeentecommissie van het N.H. Kerkgenootschap.³¹ Rammelman Elsevier verzocht de wimpel van Van der Does in bruikleen af te staan aan het museum, want, zo schreef hij:

Zoo als de zaak thans is, heeft letterlijk niemand iets daaraan. Wij hebben in het archief slechts eene afteekening op kleene schaal

De wimpel van het Portugese galjoen San Mateo van de Spaanse Armada. Aquarel door onbekende maker, circa 1850. Museum De Lakenhal, Leiden.

*van die vlag, en het komt mij voor dat die vlag thans een geschikte plaats in het museum kon innemen, en een monument is, waardig om algemeen gezien te worden, en als getuige van de heldendaden van ons voorgeslacht.*³²

Tot tweemaal toe moest Rammelman Elsevier de gemeentecommissie ervan verzekeren dat het in bruikleen afstaan van de wimpel niet betekende dat zij er afstand van deed. Het was geen gift waarvan de stad eigenaresse werd.³³ Het geduld van de secretaris werd zwaar op de proef gesteld. Aan het eind van zijn brief van 4 mei 1876 uitte hij zijn ongenoegen over de situatie: 'Ik kan mij niet begrijpen hoe het mogelijk is dat u niet medewerkt tot opluistering uwer geboortestad, die van buiten al zoo eene slechte reputatie heeft.'³⁴ Dit verwijt maakte geen indruk. Tijdens de vergadering van 2 augustus 1876 deelde Rammelman Elsevier mee dat de correspondentie met de heer Lisman tot niets had geleid. Er werd besloten de zaak nu officieel te behandelen door de gemeentecommissie aan te schrijven.³⁵

Volgens de secretaris was de wimpel beter op zijn plaats in het museum, zodat dit monument door iedereen gezien kon worden. In feite diende deze pas opgerichte stedelijke instelling de plek te worden waar de Leidse bevolking de nieuwe relieken van de geschiedenis kon bekijken en de gebeurtenissen die daaraan verbonden waren, in herinnering kon roepen. Een rol die in de lokale samenleving traditioneel was weggelegd voor de kerk. De museumcommissie was in ieder geval ervan overtuigd dat zij ook beter op het object kon toezien. In het officieel ingediende verzoek van 7 augustus vroeg zij de wimpel in bruikleen te

ontvangen, zodat '[...] die zorg zal dragen dat zij daar behoorlijk ten toon gesteld wordt en voor verder vergaan bewaard blijft.'³⁶

In diezelfde maand verschenen twee anonieme artikelen in de *Leydse Courant* over de wimpel van Van der Does.³⁷ De auteur lijkt hierin druk te willen uitoefenen op de kerkmeesters door de publieke opinie ten gunste van het museum te beïnvloeden. Volgens hem zette iedere vreemdeling de eerste stappen binnen de stad in de richting van het museum, maar ontbreken daar helaas nog:

*[...] vele voorwerpen, die hier en daar in vergeten hoeken niet zoo zeer bewaard worden, als wel aan stof en vergetelheid ten prooi zijn, en onder deze wel in de eerste plaats de wimpel, door Pieter van der Does [...] veroverd en aan de stad geschonken, wellicht eenig overblijfsel uit den bangen strijd met de Spaansche armada (1588).*³⁸

De wimpel verdiende een plek in het museum. Bovendien was de auteur ervan overtuigd dat de commissie dit gedenkstuk 'der dapperheid onzer vaderen' zo goed mogelijk zou bewaren en dat zij niemand de kans zou bieden hier 'reliquiën' van af te scheuren. Voor wie nu nog niet overtuigd was dat de wimpel beter af was in het museum, sloot de auteur als volgt af: 'Van der Does heeft gewis den wimpel niet aan de stad geschonken om "in het duister verscholen te liggen" maar om ('t zijn de woorden van [Jacob, FdH] Duim) "ten teycken van 's lants gloor en Godes groote macht tot 't late naegeslacht te worden overbracht".'³⁹ Later bekende G.D.J. Schotel, lid van de museumcommissie, in zijn *De Armade (1588)* uit

1886 dat deze opstellen in de krant van zijn hand waren.⁴⁰

Het antwoord van de kerkmeesters liet echter drie maanden op zich wachten. Zij besloten advies in te winnen bij professor Anthonie Rutgers, oud-hoogleraar in de Oosterse talen en in de exegese van het Oude Testament in Leiden.⁴¹ Op 1 november rapporteerde de president van de gemeentecommissie dat de professor te kennen had gegeven geen bezwaar te zien tegen het in bruikleen afstaan van de wimpel, mits het museum zich aan drie bepalingen zou houden. Allereerst moest de wimpel behoorlijk van steun voorzien worden zonder deze te restaureren; ten twee diende de wimpel achter glas tentoongesteld te worden; en tot slot moest de commissie van het museum beloven de klachten die konden ontstaan uit ergernis over de verering van de wimpel door rooms-katholieken, weg te nemen of op te lossen. Als later bleek dat het museum daartoe niet in staat was geweest, dan was het verplicht het tentoonstellen te staken en de wimpel zelfs terug te geven.⁴² Bij het naleven van deze drie punten kon er volgens de professor niets gebeuren: 'Houd vast aan alle 3 punten en laat geen daarvan varen, dan zijt gij altijd gedekt.'⁴³

De voorzichtigheid waarmee de kerkmeesters met deze kwestie omsprongen, laat zien dat het hen er veel aan gelegen was om de wimpel met zorg te behandelen. Deze herinnering aan de Armada lag nu weliswaar opgerold op een kast, maar dit betekende geenszins dat de kerkmeesters hier niet meer naar omkeken. Integendeel. Zo hadden zij recentelijk het vlaggendoeck laten verstevigen. De historische waarde van de wimpel werd

wel erkend, maar binnen de kerk bestond geen mogelijkheid het doek op verantwoorde wijze aan het publiek te presenteren. Daarop verklaarden de kerkmeesters zich op 4 november bereid om de wimpel van de onoverwinnelijke vloot aan het museum uit te lenen op voorwaarde dat er een behoorlijke akte van bruikleen werd opgemaakt, dat de wimpel op eigen kosten achter glas tentoongesteld zou worden en dat de commissieleden bij exposering beloofden ergernis te voorkomen en eventuele klachten weg te nemen of op te lossen.⁴⁴ De museumcommissie reageerde niet direct op het aanbod van het N.H. Kerkgenootschap, want voorzitter W.C. van den Brandeler, secretaris Rammelman Elsevier en commissielid Schotel wilden eerst zelf beoordelen of dit object geschikt was om onder glas gebracht te worden.⁴⁵

Na bezichtiging van de wimpel lieten de commissieleden aan de kerkmeesters weten te betreuren '[...] dat dit voor de geschiedenis zoo merkwaardig gedenkstuk niet in zijn oorspronkelijken toestand is bewaard gebleven, terwijl het juist daaraan zijne grootste waarde ontleende [...]'.⁴⁶ Toch wilde het museum de wimpel graag in bruikleen ontvangen. Aangaande de voorwaarde om het object achter glas tentoon te stellen, deelden de commissieleden mee dat het hiervoor te groot was. In plaats daarvan verzekerden zij de gemeentecommissie in het voorjaar van 1877 de wimpel in het museum te plaatsen waar '[...] het beveiligd zal zijn tegen allen schadelijken invloed van buiten, terwijl zij tevens de meesten zorg zal dragen, dat zij zoo ten toon gesteld zal worden, dat geen roekeloze hand er verder de waarde aan ontnemen [kan, FdH]'.⁴⁷

Deze toezegging hield in dat de wimpel op 'neutrale' wijze gepresenteerd werd, zodat niemand daar aanstoot aan kon nemen. In het volle vertrouwen dat de kerkmeesters geen bezwaar zouden hebben tegen deze voorstellen, stuurde de museumcommissie alvast een ontwerp van het bruikleencontract mee.

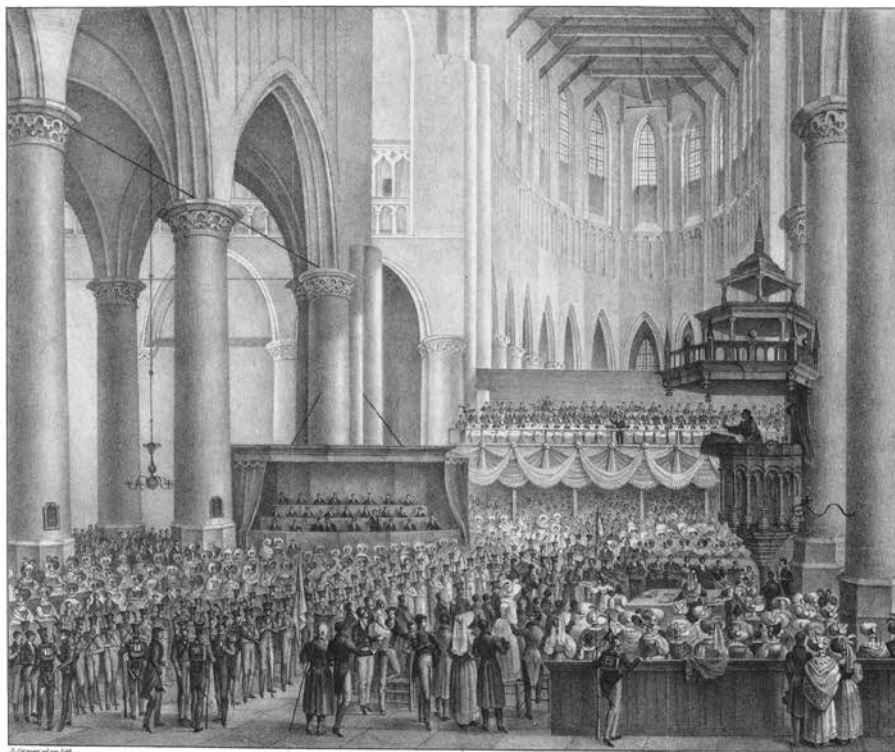
Vier maanden later, op 8 augustus, lieten de kerkmeesters weten tevreden te zijn met de aangedragen oplossing voor het beschermen van de wimpel. Wel drongen zij erop aan om de laatste bepaling uit hun missive van 4 november 1876 op te nemen in de bruikleenakte, zodat het museum de taak had om bij het tentoonstellen van de wimpel ergernis te voorkomen en eventuele klachten weg te nemen.⁴⁸ Beide partijen gingen hiermee akkoord. Vervolgens werd de officiële bruikleenakte opgesteld en op 10 september 1877 ondertekend.⁴⁹ Pas de volgende dag werd 'den in 1588 door Jhr. Pieter Van der Does op de Spanjaarden veroverden Wimpel' om half drie daadwerkelijk door de voorzitter en de secretaris van de gemeentecommissie aan het museum afgestaan.⁵⁰

Bruikleenvoorwaarden nader bekeken

Voor zover bekend heeft de wimpel in het museum nooit tot problemen geleid, maar waarom moest in het contract worden vastgesteld dat de museumcommissie de plicht had ergernis bij het tentoonstellen te voorkomen? In de brief van 4 november 1876 legden de kerkmeesters dit uit: '[...] dewijl de expositie van de vlag in het Choor der Kerk in den tijd gestaakt is, onder anderen op grond dat Roomsche Katholieken hunne devotie kwamen verrichten aan dit door den Paus gebenedijde doek.'⁵¹ Uit het advies van professor Rutgers blijkt dit inderdaad een

van de drie redenen te zijn geweest die het toenmalige kerkbestuur ertoe had bewogen de wimpel na meer dan twee eeuwen uit het koor weg te nemen. De andere twee punten verklaren de wens van de gemeentecommissie om het object achter glas te presenteren. Het dunne doek verkeerde in uiterst slechte staat. De wimpel was grotendeels versleten als gevolg van ouderdom, wisselingen in de temperatuur (vooral vocht) en tocht. Ook was er binnen de kerk alle gelegenheid geweest voor bezoekers, met name vreemdelingen, om stukjes van het doek af te snijden en als aandenken mee naar huis te nemen.⁵²

Het verhaal over rooms-katholieken die hun devotie verrichtten voor de wimpel in de Pieterskerk komen wij ook tegen in het negentiende-eeuwse standaardwerk over de Spaanse Armada. In *De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot van Philips II in 1588* beschrijft de eerdergenoemde oudheidkundige Scheltema al in 1825 dat 'toen deze wimpel in het vervolg door den tijd gesleten, geheel kon worden losgemaakt, en de afbeelding van den Heiland aan het kruis zichtbaar werd [...]' er rooms-katholieken voor dit schilderij neerknielden.⁵³ Om die reden werd het overgebleven deel van de wimpel opnieuw opgerold en in een stuk zeildoek verpakt. Daarna hing het voor vele jaren aan het oostelijke deel van het dak.⁵⁴ Het resultaat hiervan zien wij hoogstwaarschijnlijk op een prent van Leendert Springer uit 1831 tijdens de uitreiking van gedenkpenningen aan vrijwillige jagers van de Leidse Hogeschool in de Pieterskerk. Op verzoek van Scheltema, die de rol bij zijn bezoek aan de kerk met eigen ogen had zien hangen, hebben de kerkmees-

Leendert Springer en zijn zoon

*Afbeelding van de plechtige verwelkoming der H. H. Studenten, vrijwillige Leidsche Jagers en uitreiking der wapenpenningen, voor-
kamen heldenmoed, in de H. Pieters-kerk te Leiden den 23 September 1831.*

Pieterskerk tijdens de 'uitreiking der gedenkpenningen aan vrijwillige jagers van de Leidse Hogeschool, 23 september 1831'. Hoog boven in het koor hangt de in zeildoek ingepakte wimpel (zie detail links). Prent door Leendert Springer (I), 1831. Rijksmuseum, Amsterdam.

ters de wimpel naar beneden gehaald en van de bewaard gebleven delen een aftekening laten maken door tekenmeester Springer.⁵⁵

Uit het verhaal van Scheltema is niet op te maken wanneer de kerkmeesters besloten om de wimpel in zeildoek te wikkelen. Gedurende de zeventiende eeuw was deze in ieder geval nog in volle glorie te zien ge-

weest. Tijdens zijn bezoek aan Leiden zag Ernst Brinck, de latere burgemeester van Harderwijk, in september 1607 hoe de wimpel '[...] op een manslengte nae van 't gewolfft aff op der aerden reict [...] [en] meer dan een manslengte [is] opgewonden.'⁵⁶ In 1636 trok de wimpel nog de aandacht van de Fransman Charles Ogier.⁵⁷ Vijftien jaar later beschreef Isaac Commelin uitvoerig het uiterlijk van de wimpel [...] die noch huyden ten daghe in deselve kercke [...] zien mach.'⁵⁸ Zelfs het wapen van de koning van Spanje, hoewel deze in de loop van de tijd vrijwel vergaan was, kon men in 1651 nog bezichtigen. Ook Adrianus Severinus en Pieter Christiaanszoon Bor meldden dat de wimpel in de jaren zeventig nog te bewonderen was in de Pieterskerk.⁵⁹

Voor de achttiende eeuw is het lastiger aanwijzingen te vinden voor de aanwezigheid van de wimpel in de kerk. In 1748 bezong de Leidenaar Johannes Delbeek in de *Noord-wyksche Arkadia* de heldendaden van Pieter van der Does. Volgens dit dichtwerk hing de wimpel als één van zijn 'Krijgstrofeën' nog altijd in de ommevang van de Pieterskerk te pronken.⁶⁰ In 1761 deed Van Mieris uitvoerig de uiterlijke kenmerken van de wimpel mee. Over het wapen van de Spaanse koning aan de onderkant van de wimpel schreef hij dat men deze '[...] voor heen dikwijlen pleeg te zien.'⁶¹ Hij verwees hiervoor naar het handschrift van Kornelis Alkemade over de beschrijving van Leiden uit het begin van de achttiende eeuw. Helaas is niet vast te stellen of Van Mieris zich voor de rest van zijn beschrijving op eigen waarnemingen baseerde en dus de wimpel in 1761 in de kerk heeft zien hangen. Tot slot is in *Les Délices de Leide* uit

1712 en in andere reisbeschrijvingen en -verslagen uit deze periode niets terug te vinden over de wimpel.⁶² Als studenten of toeristen Leiden aandeden en daarbij de Pieterskerk bezochten, dan schreven zij niet over de wimpel maar over de familiewapens en het monument ter nagedachtenis aan de arts Herman Boerhaave.⁶³

Uit deze verscheidenheid aan bronnen is slechts af te leiden dat de kerkmeesters het vlaggendoeck in de tweede helft van de achttiende eeuw of in het eerste kwart van de negentiende eeuw hebben laten oprollen. Angst voor onrust zou aan dit besluit ten grondslag hebben gelegen, maar onduidelijk blijft waarom de kerkmeesters vreesden dat rooms-katholieken hun devotie midden in het koor zouden verrichten. In zijn advies aan de kerkmeesters noemde professor Rutgers het door de Paus gezegende vlaggendoeck als reden.⁶⁴ Deze gedachte is niet uit de lucht gegrepen, want bij de voorbereidingen van de strafexpeditie van Engeland werden de vlaggen, wimpels en banieren inderdaad ingezegend. Zo sprak de aartsbisschop tijdens de ceremonie in de kathedraal van Lissabon zijn zegen uit over de banier van opperbevelhebber Medina Sidonia die veel overeenkomsten vertoonde met de wimpel van de bevelhebber van de *San Mateo* uit de Pieterskerk. De afbeeldingen van Christus aan het Kruis en de Maagd Maria flankerden het wapen van Spanje. Daarboven stond de inscriptie *Exurge, domine et vindica causam tuam* als strijdkreet van deze expeditie.⁶⁵

Ongeacht of de devotionele handelingen van de rooms-katholieken in de Pieterskerk als een overlevering, een mythe of een

waargebeurd verhaal bestempeld moeten worden, is het belangrijkste dat de kerkmeesters geloofden dat rooms-katholieken een speciale waarde toekenden aan de wimpel. Het bepaalde immers de voorwaarden waarop zij het object in bruikleen wilden afstaan aan het museum. Nog altijd vreesden zij voor vernielzucht en verstoringen bij het opnieuw tentoonstellen van het object. Daarom moest de wimpel onder glas bewaard worden, zodat niemand delen ervan kon afsnijden. Ergernis over rooms-katholieken die het doek vereerden, was nu de verantwoordelijkheid van de museumcommissie. Maar als de laatste niet in staat was om deze klachten op te lossen, dan moest de wimpel terugkeren naar de kerk. Daar zou het object weer opgeborgen worden om wederom in de vergetelheid te geraken.

Positie en waardering

In een kort bericht in het *Leidsch Dagblad* maakte de commissie bekend dat de wimpel sinds 14 december 1877 in het museum te bezichtigen was voor het publiek.⁶⁶ Waar de bezoeker deze precies kon vinden, werd niet vermeld. In ieder geval had het object op deze plek veel zonlicht te verduren, want tijdens de vergadering van 6 april 1878 besloot de museumcommissie een gordijn vóór en achter de wimpel te plaatsen om deze 'voor zon en stof te bewaren'.⁶⁷ De kwestie had echter niet al teveel haast. Pas in het najaar van 1881 leverde de heer Meerburg een groen gordijn ter waarde van 52,94 gulden.⁶⁸

Hoewel van de oorspronkelijk ruim twaalf meter lange wimpel nog slechts vier meter was overgebleven, bleek met de komst van dit topstuk een wijziging in de

opstelling van het museum onvermijdelijk te zijn. Toen een Leidenaar in 1880 het museum bezocht, was hij dan ook zeer verwonderd dat de beeltenissen van de vorsten van Oranje-Nassau niet langer bij elkaar in de benedenzaal hingen. Deze portretten waren overgebracht naar de voormalige bestuurskamer, een zijkamertje op de eerste verdieping, om plaats te maken voor de wimpel van Van der Does.⁶⁹ Gezien de afmetingen van het doek is het onwaarschijnlijk dat de commissie dit object binnen drie jaar een nieuwe plaats heeft gegeven. Hierdoor kunnen wij ervan uitgaan dat de wimpel vanaf het begin in de benedenzaal heeft gehangen.

Op een foto van Jan Goedeljee uit 1894 is in de hal voor de Harteveltzaal de wimpel te zien. Het groene gordijn is hier zowel voor als achter het object geplaatst om het tegen stof en natuurlicht te beschermen. Afgezien van rondlopende suppoosten lijkt de commissie geen extra maatregelen te hebben genomen om eventuele vernieling tegen te gaan. Tot aan het begin van de twintigste eeuw heeft de wimpel op deze prominente plek gehangen.⁷⁰ Wie naar de grote zaal voor de kunst wilde, moest door deze gang heen en kwam zo oog in oog te staan met het verleden van de onoverwinnelijke vloot.

Bij de reorganisatie van het museum in de jaren dertig van de twintigste eeuw stelde de toenmalige directeur Anthony Coert voor om de zeldzame materiële herinnering aan de Armada te plaatsen in de 'Historische zaal' op de eerste verdieping. In deze nieuw in te richten 'Doelenzaal' zouden het gobelin van Lanckaert en de wimpel van Van der Does '[...] voortreffelijk te pas komen en het martiale

Gezicht op de hal voor de Harteveltzaal met rechts de wimpel. Foto Jan Goedeljee, 1894. Erfgoed Leiden en Omstreken.

karakter dezer zaal onderstrepen.⁷¹ Professor Wilhelm Martin, directeur van het Mauritshuis en lid van de museumcommissie, zag weinig in de voorstellen van Coert. Het creëren van interieurs die in dit gebouw nooit geweest waren, beschouwde hij als geschiedvervalsing. Bovendien eiste de veiligheid dat het belangrijkste bezit in de meest brandvrije ruimtes van het museum werd opgesteld. Daarom behoorden het Lanckaerttapijt en de wimpel beneden, zodat deze 'zeer kostbare stukken' veilig hingen en bij nood het snelst te redden waren.⁷²

Ondanks de felle kritiek en de voorstellen van Martin gaf de commissie de voorkeur aan de plannen van de directeur. In 1933 liet zij de wimpel plaatsen tegen de muur tussen twee vensters in de Pers, de zeventiende-eeuwse zaal op de eerste verdieping. Dit museumstuk kwam van de tweede verdieping. Blijkbaar hadden de commissieleden de wim-

pel in de jaren twintig overgebracht naar het Paviljoen, omdat zij deze beter vonden passen in de zaal waar de geschiedenis van Leiden werd verteld. De wimpel van de Armada kwam nu te hangen bij de zes officiersportretten van Joris van Schooten, de beide hopliedenportretten van Jacob Fransz. van der Merck en het Lanckaerttapijt. Door deze nieuwe opstelling was het nodig een linnen gordijn voor het venster in de Nieuwe Hal te plaatsen, zodat de wimpel in de ochtenduren tegen de zon beschut was.⁷³

De maatregelen om het doek tegen het directe natuurlijk licht te beschermen, konden niet voorkomen dat het door de jaren heen veel heeft geleden. In juni 1969 liet de commissie het doek restaureren door de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in Haarlem.⁷⁴ Na terugkomst konden bezoekers het resultaat aanschouwen op de tweede verdieping van het oude gebouw. Als onderdeel van de heringerichte historische afdeling hing de wimpel vanaf oktober 1969 tot in de jaren tachtig in de Oud-Katholieke Kapel.⁷⁵ Opnieuw plaatste de commissie dit museumobject in een religieuze *setting* met dit verschil dat het nu niet als oorlogstrofee in een vijandelijke omgeving werd gepresenteerd. Op deze nieuwe plek verloor de wimpel zelfs in het geheel zijn martiale betekenis die het object eerder in de Pieterskerk heeft gehad. Binnen het interieur van een zeventiende-eeuwse schuilkerk benadrukte het museum, bewust of onbewust, juist eerder het katholieke karakter van de ge-

zegende wimpel, waardoor de commissie niet langer gehoor gaf aan haar eerdere toezegging om het object op 'neutrale' wijze te presenteren.

In 1988 werd deze materiële herinnering aan de onoverwinnelijke vloot uitgeleend aan het *National Maritime Museum* in Greenwich. Precies 400 jaar na de overwinning op de Spaanse Armada organiseerde het museum een internationale expositie om deze militaire expeditie te herdenken.⁷⁶ Vervolgens ging de wimpel opnieuw de duisternis tegemoet na ruim een eeuw op zaal tentoongesteld te zijn geweest. De directie van Museum De Lakenhal vond het niet langer verantwoord het kwetsbare stuk permanent tentoon te stellen. Net als veel andere vlaggen en vaandels werd dit gedenkteken veilig opgeborgen in het depot om zo gaandeweg uit ons collectief geheugen te verdwijnen.

Besluit

Ofschoon van de latijnsche inscriptie beroofd en het koninklijk wapen deerlijk geschon- den, is zij nog heden een der merkwaardig- ste gedenkteekens onder de vele die in het Museum zijn verzameld 'als een monument van onse eeuwige glorie'.⁷⁷

Ondanks de staat waarin de wimpel van de Armada verkeerde, hechtte commissielid Schotel in 1888 grote waarde aan dit object. In een periode waarin het nationalisme hoogtij vierde, vormde de wimpel als enig overblijfsel van de strijd tegen de onoverwinnelijke vloot een van de betekenisvolste herinnerings- objecten aan het heroïeke verleden binnen

de collectie van Museum De Lakenhal. Dit vertaalde zich in een prominente positie die de wimpel op de benedenverdieping innam tot aan het begin van de twintigste eeuw. Tegenwoordig ligt het vlaggendoeck al bijna dertig jaar verantwoord opgeslagen in het depot met als gevolg dat dit unieke object bij het grote publiek in de vergetelheid is geraakt.

Eeuwenlang heeft de wimpel als oorlogstrofee in de publieke ruimte gehangen en, vooral tijdens de Nederlandse Opstand, als symbool van heldenmoed, overwinning en vrijheid gefunctioneerd binnen een gemeenschap die als gevolg van oorlog lange tijd in onzekerheid verkeerde. De veroverde wimpel was veel meer dan alleen een herinnering aan een overwinning op de Spaanse vijand in een gevecht waar het aandeel van de Nederlandse opstandelingen beperkt was. Deze bracht ook herkenning voor en verbroedering tussen Leidenaren én nieuwkomers. De laatsten hadden immers onder dezelfde vijand geleden of een vergelijkbare situatie van repressie en vervolging meegemaakt.

Zelfs de rooms-katholieken die naar verluidt rond 1800 hun devotie bij de wimpel verrichtten en de kerkmeesters die in reactie hierop dit historisch erfgoed veilig opbergen en met zorg beschermden, hechtten een bepaalde waarde aan het object. Oprecht mogen wij stellen dat de wimpel van de Armada op meerdere niveaus een wezenlijk onderdeel uitmaakte van het publieke leven. Ondanks zijn kwetsbaarheid is het daarom belangrijk dat dit museumstuk af en toe getoond wordt, zodat het weer een plek verwerft in ons collectief geheugen. Het Pilgrimjaar 1620-2020 zou hiervoor een mooie eerste gelegenheid zijn.

Noten

- 1 *Leidse Courant*, 8 april 1967.
- 2 Anton van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (Nijmegen 2014) 135-136; J.P. Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland in de zestiende eeuw* (Hilversum 2013) 253; W.A. Knoops en F.Ch. Meijer, *De Spaanse Armada. De tocht en ondergang van de Onoverwinnelijke vloot in het jaar 1588* (Amsterdam 1988) 17-18, 27-28.
- 3 Knoops en Meijer, *De Spaanse Armada*, 18, 33; Colin Martin en Geofrey Parker, *The Spanish Armada* (z.p. 1999) 27, 131; Christopher Tyerman, *England and the crusades 1095-1588* (Chicago en Londen 1988) 362.
- 4 Van der Lem, *De Opstand*, 136; Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland*, 256.
- 5 De vlieboot is in de zestienste eeuw een veelvoorkomend scheepstype dat door zijn geringe diepgang zeer geschikt was om goederen op het Vlie of andere ondiepe wateren te vervoeren. Tijdens de Nederlandse Opstand werden deze snelle en wendbare driemasters ook ingezet voor oorlogsdoeleinden (zie onder meer M.A.G. de Jong, *Staat van oorlog. Wapenbedrijf en militaire hervorming in de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2005) 65).
- 6 Knoops en Meijer, *Spaanse Armada*, 68-72.
- 7 *Ibidem*, 74-78; Van der Lem, *De Opstand*, 136.
- 8 Geciteerd uit *Leydse Courant*, 11 augustus 1876.
- 9 Dick E.H. de Boer, 'Met zang en wimpel. Leiden en de Spaanse Armada', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* (2015) 7-34, aldaar 20, 25.
- 10 De Boer, 'Leiden en de Spaanse Armada', 25; Jori Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidstrijd & Volksfeest* (Leiden 2011) 8-9, 35.
- 11 Martin en Parker, *The Spanish*

Armada, 179; Knoops en Meijer, *Spaanse Armada*, 77-79; Sigmond, *Zeemacht in Holland en Zeeland*, 255-256, 259; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), dl. 6, 435-436. Vgl. Emanuelis van Meteren, *Belgische ofte Nederlandsche historie, van onsen tijden*. (Delft 1599) f. 288v; [Isaac Commelin], *Wilhelm en Maurits van Nassau, princen van Orangien, haer leven en bedrijf, of 't begin en voortgang der Nederlandsche oorlogen [...]* (Amsterdam 1651) 44-45. Zie ook De Boer, 'Leiden en de Spaanse Armada', 14, 17-19.

12 Van Meteren, *Belgische of Nederlandsche historie*, f. 288v; Jan Jansz. Orlers, *Den Nassausche Lauren-crans* (1610). Vgl. Jan Jansz. Orlers, *Wahrhaftige Beschreibung und eigentliche Abbildung aller Züge und Victorien zu Wasser unnd zu Landt die Gott der Allmechtige den Hochmögenden Herrn Staten der Vereinigten Niderlendischen Provintzen verliehet hat durch Raht und That des hochgebornen Fürsten und Herrn Maurits von Nassau & c.* [...] (Leiden 1612) 72.

13 Pieter Christiaansz. Bor, *Oorsprongk, Begin, en Vervolg der Nederlandsche Oorlogen, beroerten, en Borgerlyke Oneenigheden: beginnende met d'opdracht der selve Landen, gedaen by Keyser Karel den Vijfden, aen sijnen Soon Konink Philippus van Spanjen, en eindigende met het einde van 't jaer M D C. Derde stuk* (1679) 325.

14 [Isaac Commelin], *Wilhelm en Maurits van Nassau*, 44; Orlers, *Den Nassausche Lauren-crans*, 54; Van Meteren, *Belgische ofte Nederlandsche historie*, f. 288v. In de verschillende beschrijvingen over de veroverde wimpel wordt de uitzonderlijke lengte telkens benadrukt. Hangend in het koor bereikte de nog ten dele opgerolde wimpel de grond, wat betekent dat het oorspronkelijke doek, gezien de hoogte van het koor, minstens

twaalf meter lang moet zijn geweest. Tegenwoordig heeft het overgebleven deel van het vlaggendoeck als afmeting: 391,0 cm lang bij 294,5 cm breed.

15 Sta op, o Christus, en overwin uwe zaak (Psalm 74:22).

16 Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden, haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagsche gedaante; stigtingen van kerken, kloosters, godshuizen, en andere aanmerklyke gebouwen, zoo geestlyke als waereldlyke, derzelver byzondere toestand en bestieringe: enz.* [...] Eerste Deel. (Leiden 1762) 52.

17 In de literatuur is altijd verondersteld dat de dank- en bededag, net als in Engeland, op 26 november viel, maar in zijn diesrede betoogt Dick E.H. de Boer dat hierbij geen rekening is gehouden met het feit dat in Engeland de juliaanse en niet de gregoriaanse kalender werd gebruikt.

18 E.J. Veenendaal, *De onoverwinnelijke vloot vernietigd. Eene herinnering uit den jare 1588* (Utrecht z.j.) 73-74.

19 In Hoorn hing tot aan het begin van de achttiende eeuw een in 1573 bij de slag op de Zuiderzee buitgemaakte vlag van admiraal Maximilien de Hénin-Lietard, graaf van Bossu (Marianne Eekhout, *Material memories of the Dutch Revolt. The urban memory landscape in the Low Countries, 1566-1700* (Acad. Diss. Leiden 2014) 78).

20 Eekhout, *Material memories*, 76-77.

21 *Ibidem*, 78.

22 Judith Pollmann, "'Iedereen slachtoffer.' Het verleden herschrijven na het Beleg van Leiden (1573-1574)', *Geschiedenis magazine* 5 (2015) 18-21, aldaar 20-21.

23 Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008) 15.

24 *Weekblad van Leyden*, 4 december 1852 (proefnummer); *De*

Navorscher III (1853) 30. In 1854 vermeldde G.J. Bos onder zijn tekening van de wimpel dat deze nu in de kerkkamer bewaard werd (Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Beeldbank, PV 22341).

25 Jacobus Scheltema, *De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot van Philips II in 1588* (Haarlem 1825) 220. Vgl. G.J. Vos Az., *De bewaring van de Vaderlandsche kerk in 1588, 1688, 1888* (Amsterdam 1888) 1.

26 ELO, Archief Stedelijk Museum De Lakenhal (ASML), inv.nr. 1, notulen van de Commissie van beheer, d.d. 11-05-1868.

27 Jori Zijlmans, "Publieksmuseum" voor stedelijke oudheden. Een historische schets' in: Meta Knol, Aukje Vergeest en Jori Zijlmans (red.), *Museum De Lakenhal. Gebouw, geschiedenis, collectie* (Rotterdam 2019) 105-126, aldaar 112-115.

28 <https://www.oudleiden.nl/puttkammer-j-van> (laatst geraadpleegd op 26-01-2018).

29 Pieter Harmen Witkamp, *Gids voor reizigers door Nederland* (Amsterdam 1847) 192; A.J. van der Aa, *Nederland. Handboekje voor reizigers door ons Vaderland. Met 6 kaartjes* (Amsterdam 1849) 134. Vgl. *Leydse Courant*, 11 augustus 1876.

30 ELO, Archief van de kerkvoogdij van de Nederlands Hervormde gemeente te Leiden (NHG/Kerkvoogdij), inv.nr. 7, notulen van de gemeentecommissie, d.d. 06-05-1868.

31 https://www.oudleiden.nl/index.php?option=com_content&id=4614&catid=74&view=article (laatst geraadpleegd op 26-01-2018).

32 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 947, brief van Rammelman Elsevier, d.d. 26-04-1876.

33 Ibidem, brief van Rammelman Elsevier, d.d. 01-05-1876 en 04-05-1876.

34 Ibidem, brief van Rammelman Elsevier, d.d. 04-05-1876. Het is niet duidelijk wat Rammelman Elsevier precies bedoelde met deze laatste zinsnede.

35 ELO, ASML, inv.nr. 1, notulen van de Commissie van beheer, d.d. 02-08-1876.

36 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 947, d.d. 07-08-1876.

37 *Leydse Courant*, 09 augustus 1876; 11 augustus 1876.

38 Ibidem, 11 augustus 1876.

39 Ibidem. Jacob Duym was een zestiende-eeuwse dichter en historicus uit Leuven. In de loop van 1586 vestigde hij zich in Leiden waar hij meehielp bij het oprichten van de Vlaamse rederijkerskamer in Leiden (NNBW, dl. 1, 775-776).

40 G.D.J. Schotel, *De Armade (1588)* (z.j. 1886) 4.

41 Tot 1875 was Rutgers ook lid geweest van de gemeentecommissie van N.H. Kerkgenootschap (https://www.oudleiden.nl/index.php?option=com_content&id=4731&catid=74&view=article (laatst geraadpleegd op 26-01-2018)).

42 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 8, notulen van de gemeentecommissie, d.d. 01-11-1876; inv.nr. 947, brief van Prof. Rutgers, ongedateerd.

43 Ibidem, inv.nr. 947, brief van Prof. Rutgers, ongedateerd.

44 ELO, ASML, inv.nr. 11, no. 233, d.d. 04-11-1876.

45 Ibidem, inv.nr. 1, notulen van de Commissie van beheer d.d. 20-11-1876.

46 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 948, no. 369, d.d. 14-04-1877. Vgl. ELO, ASML, inv.nr. 11, p. 221.

47 Ibidem.

48 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 8, notulen van de gemeentecommissie, d.d. 05-08-1877; inv.nr. 948, no. 381, d.d. 08-08-1877. Vgl. ELO, ASML, inv.nr. 11, bijlage no. 294.

49 ELO, ASML, inv.nr. 11, bijlage p. 255 (d.d. 09-1877); ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 948, bijlage no. 386.

50 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 8, notulen van de gemeentecommissie, d.d. 05-09-1877 en d.d. 28-09-1877; inv.nr. 11, p. 255 (d.d. 09-1877).

51 ELO, ASML, inv.nr. 11, no. 233, d.d. 04-11-1876.

52 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.

nr. 947, brief van prof. Rutgers. Vgl. *Leydse Courant*, 9 augustus 1876.

53 Scheltema, *De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot*, 220.

54 Ibidem.

55 Ibidem; ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv.nr. 5, notulen van de gemeentecommissie d.d. 23-11-1825.

56 M. van Wijhe 'Leiden in het begin der zeventiende eeuw', *Leids jaarboekje* (1926) 17-25, aldaar 19.

57 J.N. Jacobsen Jensen, 'Hoe een franschman ons land in 1636 zag', *Onze Eeuw* 12 (1912) 97-115, aldaar 112.

58 [Commelin], *Wilhelm en Maurits van Nassau*, 44-45.

59 Adrianus Severinus, *Oorspronkelijke beschrijving van de belegering en 't ontzet der stad Leiden* (Leiden 1674) 57; Bor, *Oorsprongk, Beginn, en Vervolg der Nederlandsche Oorlogen*, 325.

60 Johannes Delbeek, *Noordwyksche Arkadia, in dichtmaat uitgebreid* (Leiden 1748) 18.

61 Van Mieris, *Beschryving der stad Leyden*, 52.

62 [Pieter van der Aa], *Les Délégués de Leide: une des célèbres villes de l'Europe, qui contiennent une description exacte de son antiquité, de ses divers agrandissemens, de son academie, de ses manufactures, de ses curiosités [...]* (Leiden 1712) 38-68.

63 Zie hiervoor bijvoorbeeld: J.F.C. Grimm, *Bemerkungen eines Reisenden durch Deutschland, Frankreich, England und Holland* (Altenburg 1775) 312; Albrecht Hallers, *Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England 1723-1727* (Leipzig 1883); Heinrich Sander, *Beschreibung seiner Reisen 1783-1784*, Deel I (Leipzig 1783) 523; *Holland. Handbüchlein für Reisende ... Mit einer Reisekarte, und den Plänen der Städte Amsterdam, Haag, Leyden, Rotterdam und Utrecht*. (Koblenz 1845) 83; Heinrich August Ottokar Reichard, *Handbuch für Reisende aus allen Ständen, Nebst Zwey Postkarten Zur Grossen Reise durch Europa Von Frankreich*

nach England, und einer Karte von der Schweiz und den Gletschern Von Faucigny (Leipzig 1784) 437; J.A. Backer, *De jonge Reiziger door Nederland*, Deel I (Amsterdam 1792) 238-240; J.J. Volkmann, *Neueste Reisen durch die Vereinigten Niederlande (...)* (Leipzig 1783) 202-203; *Historische en natuur-kundige lenterreis door Zuid- en Noord-Holland en een deel van het Sticht van Utrecht* (Amsterdam 1768) 71-73; Claude Jordan, *Zeer gedenkwaardige en naaukeurige historische reis-beschrijvinge, door Vrankrijk, Spangie, Italien, Duitsland, Engeland, Holland en Moscovien: behelsende desselfs staten, steeden, kercken ... mitsgaders de Indien haar inkomsten, groote koophandel door de Hollanders in Oost en West-Indien ...* (Leiden 1700) 585-586.

64 ELO, NHG/Kerkvoogdij, inv. nr. 947, brief prof. Rutgers.

65 Garrett Mattingly, *The defeat of the Spanisch Armada* (Londen 1959) 190-191; Tyerman, *England and the crusades*, 362; Martin en Parker, *The Spanish Armada*, 27. Vgl. Bor, *Oorsprongk, Begin, en Vervolg der Nederlandsche Oorlogen*, 321.

66 *Leidsch dagblad*, 15 september 1877.

67 ELO, ASML, inv.nr. 1, notulen van de Commissie van beheer, d.d. 06-04-1878.

68 Ibidem, d.d. 03-05-1880 en 03-09-1881; inv.nr. 2, notulen van de Commissie van beheer, d.d. 01-10-1881; ELO, Bibliotheek, LB 15226 deel, verslag 1882, bijlage I, p. 5.

69 ELO, ASML, inv.nr. 1, notulen van de Commissie van beheer d.d. 06-11-1880; *Leydse Courant*, 30 augustus 1880.

70 K. Baedeker, *Belgium and Holland, including the grand-duchy of Luxembourg. Handbook for travellers* (Leipzig 1910) 346; K. Baedeker, *Belgien und Holland nebst Luxemburg. Handbuch für Reisende* (Leipzig 1914) 375.

71 ELO, ASML, inv.nr. 619, Stukken betreffende de voorstellen van de directeur A. Coert voor de indeling van de collecties van Stedelijk Museum De Lakenhal, juni 1931, pp. 2, 6, 11-12.

72 ELO, ASML, inv.nr. 619, Commentaar op de voorstellen van A. Coert door prof. W. Martin, augustus 1931.

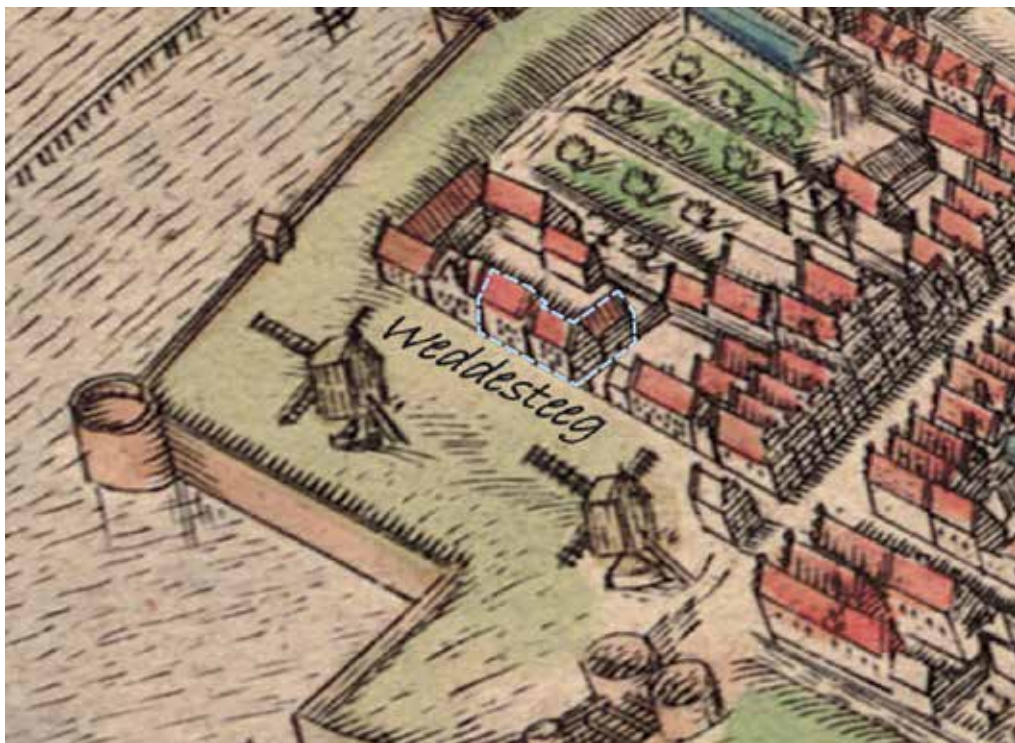
73 ELO, ASML, inv.nr. 6, notulen van de Commissie van beheer d.d. 25-04-1933 en 15-05-1933; ELO, bibliotheek, LB 15226 deel, verslag 1933, p. 15. Volgens de mededelingen van de directeur van 26 februari 1940 bleek de tekening van de wimpel bij het origineel in de Pers tentoongesteld te worden. (ELO, ASML, inv.nr. 8, Mededelingen van de directeur, d.d. 26-02-1940).

74 Museum De Lakenhal, Bibliotheek, documentatiemap inv.nr. 3186, Kopie van een nota van de Stichting werkplaats tot herstel van antieke textiel, Haarlem, d.d. 31-03-1970.

75 ELO, ASML (aanvulling), inv. nr. 86, briefnr. 151^R, d.d. 18-06-1969; Museum De Lakenhal, Bibliotheek, documentatiemap inv.nr. 3186, clichéfoto; J.M.G. van der Poel, *Scheepsmodellen in Nederlandse kerken* (Enkhuizen 1987) 39.

76 ELO, Bibliotheek, LB 15226 deel, verslag 1988-1991, p. 34; ELO, ASML, inv.nr. 10b, notulen van de Commissie van beheer, d.d. 27-11-1986; 10-12-1987; 06-10-1988.

77 Schotel, *De Armade*, 4.

Afbeelding 1. De Weddesteeg in Leiden, de geboorteplek van Rembrandt, op een detail van de vogelvluchtkaat van Leiden van P. Bast uit 1600. De aanduiding Weddesteeg is toegevoegd door de auteurs. Coll. ELO, PV329.1a.

Het straatje van Rembrandt

Onderzoek naar en digitale reconstructie van Rembrandts geboortehuis

Pieter-Jan De Vos en Edwin Orsel

Pieter-Jan De Vos (1987) en Edwin Orsel (1969) zijn als bouwhistorici werkzaam bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Pieter-Jan studeerde Geschiedenis aan de KULeuven en voltooide de opleiding Conservation of Monuments and Sites aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC). Edwin studeerde bouwkunde aan de HTS Groningen en de TU Delft.

Inleiding

Rembrandt van Rijn werd in 1606 in Leiden geboren, meer bepaald aan de Weddesteeg, tegenover de molen van zijn vader en stiefgrootvader (afb. 1). Omstreeks zijn zesentwintigste liet hij Leiden voorgoed achter zich en trok hij naar Amsterdam, waar hij uiteindelijk overleed op drieënzestigjarige leeftijd – dit jaar driehonderdvijftig jaar geleden.

Het ouderlijk huis waar Rembrandt zijn jeugd doorbracht is vier eeuwen later compleet verdwenen. Om toch te kunnen ervaren waar de wereldberoemde schilder woonde en leefde heeft Erfgoed Leiden en Omstreken, in het kader van het herdenkingsjaar, een reconstructie van het huis gemaakt. Hierbij is ook de omgeving rond het huis, waaronder de molen van zijn vader, in kaart gebracht. Via ‘Virtual Reality’ kan nu iedereen, overal ter wereld, een bezoek brengen aan het geboortehuis van de schilder.

Het maken van een reconstructie van Rembrandts geboortehuis was geen eenvoudige

opdracht: er bestaan geen specifieke afbeeldingen van. Ook is er jarenlang gediscussieerd over de exacte locatie. Het project omvatte allereerst grondig archiefonderzoek.¹ Door het combineren van archiefgegevens met historisch beeld- en kaartmateriaal en het geheel te interpreteren vanuit een bouwhistorisch perspectief, kwam voor het eerst een betrouwbare reconstructie van het geboortehuis van de schilder tot stand.

Dit artikel focust zich op de reconstructie van het geboortehuis zelf: op de gebruikte methodologie, op de nieuwe inzichten wat betreft zijn geboorteplek en op de vormgeving van het huis. Het artikel schetst het onderzoek op hoofdlijnen maar biedt geen ruimte om alle details uitputtend te behandelen. Ook het onderzoek naar andere elementen in de reconstructie, zoals de hoogte van de stadsmuur en -wallen, de positie van de bruggen, de vorm van de stadspoort, en de vormgeving van de omliggende huizen wordt in dit artikel achterwege gelaten.²

Het geboortehuis van Rembrandt in de Leidse traditie

De reconstructie van het geboortehuis van Rembrandt kadert in een lange herdenkings-traditie van de in Leiden geboren schilder. In 1906, bij de herdenking van Rembrandts 300ste geboortedag, sprak de Leidse stadsarchivaris en voorzitter van het Rembrandt-comité Jacob Cornelis Overvoorde (1865-1930) de volgende woorden: 'Noch Amsterdam, noch Leiden alleen kan aanspraak maken op Rembrandt's glorie – én Leiden, én Amsterdam hebben een gewichtigen invloed geoeffend op zijne ontwikkeling.'³

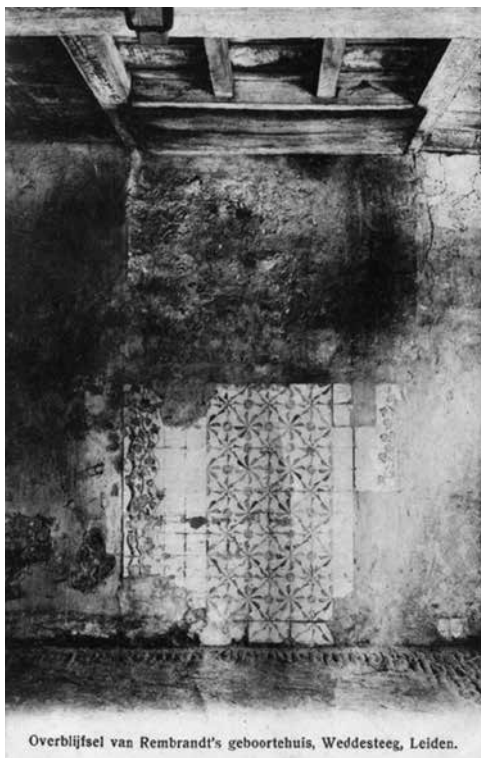
Tot dat moment was het vooral Amsterdam dat zichzelf de status toe-eigende van 'Rembrandtstad'. Na zijn Leidse jaren vestigde de schilder zich in 1632 in de huidige hoofdstad.⁴ Hij bleef hier wonen en werken tot aan zijn dood, waarna hij werd begraven in de Westerkerk.⁵ Ter nagedachtenis werd bijna twee eeuwen later, in 1852, een beeld van Rembrandt geplaatst op de Botermarkt, het huidige Rembrandtplein. Het bleek een aanzet tot een vernieuwde interesse in zijn werk, die uitmondde in een ware Rembrandt-cultus.⁶ Deze kwam tot een voorlopig hoogtepunt in 1906, met de viering van Rembrandts 300ste geboortedag. Kosten noch moeite werden gespaard om de schilder te eren. Vijf dagen lang stond de stad in het teken van Rembrandt, met lezingen, exposities, eredoctoraten, een bloemencorso en een allegorische optocht. De opening van een nieuwe vleugel aan het Rijksmuseum, speciaal gebouwd voor het tentoonstellen van *De Nachtwacht*, vormde het hoogtepunt van de viering.

Ook werd het pand Jodenbreestraat 4, waar Rembrandt bijna twintig jaar woonde en werkte, aangekocht. Dit pand, dat na een restauratie werd omgevormd tot museum, kennen we vandaag de dag als het Rembrandthuis.⁷

In de schaduw van Amsterdam ging ook Leiden op zoek naar fysieke wortels van de schilder. De zoektocht naar zijn geboortehuis leidde naar een stal in de vrij onbeduidende Weddesteeg (afb. 2). Nadat een verslaggever van het *Leidsch Dagblad* er een bezoek had

Afbeelding 2. Weddesteeg te Leiden waar Rembrandt geboren is. Vroeg twintigste-eeuwse prentbriefkaart, uitgegeven door Soci   Anonyme. Coll. ELO, PBK1096.

Afbeelding 3. Overblijfsel van Rembrandts geboortehuis, Weddesteeg, Leiden. Vroeg twintigste-eeuwse prent-briefkaart, uitgegeven door Soci   Anonyme. Coll. ELO, PBK1096.

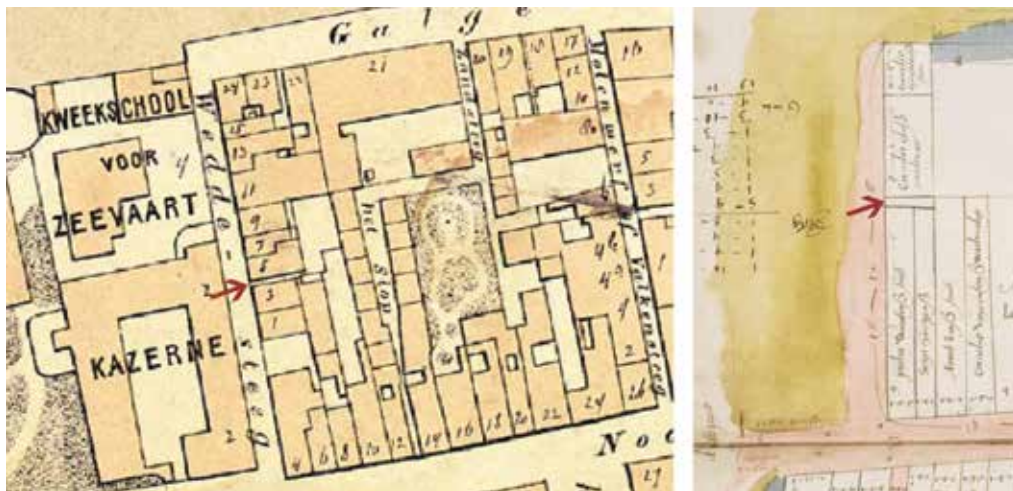
gebracht, verwoordde hij zijn ervaringen als volgt: 'De verrassing te boven, blijft alleen de teleurstelling over. Een onaanzienlijk stukje muur, waar volgens het tegel-arrangement een schouw is geweest; niets dat herinnert aan een mensenwoning dan dit onnoozele, verdoezeld in ouderdomskleuren, een stukje stalmuur mee geworden.'⁸

Boven de deuren van de stal werd in 1906 door de pas opgerichte Historische Vereni-

ging Oud Leiden een gedenksteen geplaatst. Ook werd een bronzen buste van de schilder geplaatst op de Witte Singel, een prominere plek dan de eenvoudige Weddesteeg. Ondanks alle goede bedoelingen lukte het niet of nauwelijks om het Leidse verhaal van Rembrandt opnieuw te laten wortelen in het geheugen van de stad. Het verlangen naar een eigen 'Rembrandthuis', een duidelijk baken in de stad ter herinnering aan de in Leiden geboren schilder, bleef bestaan.

In 1962-'63 werd voor het eerst een poging gedaan om het geboortehuis van Rembrandt te reconstrueren. Onder leiding van de Leidse architect M.P. Schutte werd een vrije reconstructie gebouwd, in de geest van een zeventiende-eeuws woonhuis: 'Hoe het huis van Rembrandts ouders er precies heeft uitgezien, kan niemand vertellen. Men [is] genoodzaakt [...] een willekeurig zeventiende-eeuws huisje na te bouwen waarbij het [...] voornamelijk gaat om een juiste benadering van de sfeer.'⁹ Het pand maakte deel uit van het complex van de Nederlandse Rotogravure Maatschappij, die nog geen tien jaar later besloot naar Haarlem te verhuizen. De in onbruik geraakte reconstructie werd vervolgens afgebroken, om plaats te maken voor woningbouw. Dit tot ongenoegen van een groot aantal Leidenaren.

Het ontbreken van een Rembrandthuis bleef voor Leiden een groot gemis. In 2006 gingen er, in aanloop naar Rembrandts 400ste geboortedag, opnieuw stemmen op om een reconstructie van het huis te bouwen. De financiële middelen waren al beschikbaar gesteld, maar na overleg met de afdeling mo-

Abbeelding 4. Links de Weddesteege in 1879, met de rode pijl aangeduide poort daarin. Detail van de huisnummerkaart van H.L.A. van Campen uit 1879, met aanduiding van de laat negentiende-eeuwse huisnummering. Coll. ELO, PV459. Rechts de Weddesteege en dezelfde poort eind zestiende eeuw, en ten noorden daarvan het perceel van Cornelis Claesz (van Berckel), molenaar. Detail van kaart 13 in het Straetbouc. Coll. ELO, toegangsnr. 0501A, SAIL, inv.nr. 5153.

nummentenzorg van de gemeente Leiden en de leerstoel bouwhistorie van de Universiteit Leiden werd besloten om van de plannen af te zien. Wegens gebrek aan voldoende historisch bronmateriaal werd het onmogelijk geacht om tot een betrouwbare reconstructie te komen.¹⁰

Onduidelijkheid over de locatie van het geboortehuis

Parallel aan de pogingen om Leiden te positioneren als 'Rembrandtstad', liep de discussie over de exacte geboorteplek van de schilder. Lang werd verondersteld dat Rembrandt werd geboren op een korenmolen tussen Leiderdorp en Koudekerk.¹¹ Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw de interesse voor de schilder groeide, werd ontdekt dat hij geboren is in de Leidse Weddesteege; een smalle

straat in de noordoostelijke hoek van de middeleeuwse stad, nabij de Witte Poort (afb. 1).¹²

Al sinds de plaatsing van de eerdergenoemde gedenksteen in 1906, is er discussie over de precieze locatie van Rembrandts geboortehuis in de Weddesteege. Destijds werd de steen geplaatst ter hoogte van het perceel dat op de huisnummerkaart van 1879 wordt aangeduid als Weddesteege 11 (afb. 4).¹³ Echter, in het boek 'In 't huis van Rembrandt', gepubliceerd in 1938, schrijven de auteurs dat het geboortehuis zich niet op nr. 11, maar meer zuidelijk op nr. 9 bevond.¹⁴ Toen in 1963 de reconstructie van het Rembrandthuis werd gebouwd, werd deze dan ook ter plaatse van het vroegere Weddesteege 9 opgetrokken, inclusief de gevelsteen. Na de sloop van de reconstructie in 1973 bleef de gevelsteen bewaard. In 1983 werd deze in de gevel van

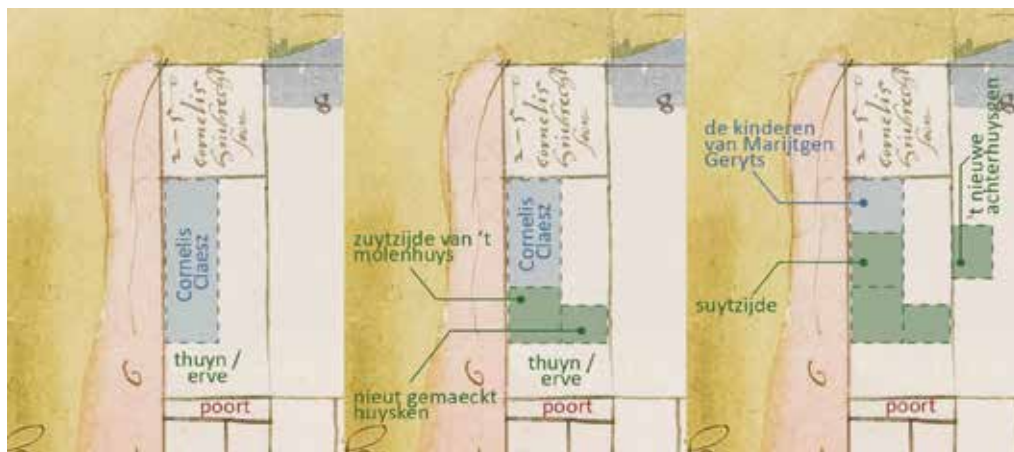
het nieuwe woningbouwcomplex geplaatst – niet ter hoogte van het vroegere nr. 9, maar opnieuw ter hoogte van nr. 11. Daarmee was de discussie over de oorspronkelijke plek van het huis van Rembrandt nog steeds niet van de baan. Bij de viering van Rembrandts 400ste geboortedag in 2006, werd zowel door de Universiteit Leiden als in het Regionaal Archief Leiden onderzoek gedaan naar de exacte geboorteplek van Rembrandt. Er kwamen zelfs ‘Russische satellieten’ aan te pas om de juiste positie te lokaliseren.¹⁵ Jammer genoeg werden de onderzoeksresultaten niet gepubliceerd en bleef de vraag nog altijd onbeantwoord.

Nieuw archiefonderzoek

In 2019 deden de bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken opnieuw onderzoek naar het geboortehuis van Rembrandt. Dit betekende in de eerste plaats het analyseren van de resultaten uit 1938, die verkregen waren door het koppelen van negentiende-eeuwse kadastrale gegevens aan de zogenaamde bonboeken. Dit zijn registers aangelegd tussen 1642 en 1648 waarin de overdracht van onroerend goed perceelsgewijs werd genoteerd en waarbij voor ieder perceel een bladzijde gereserveerd is.¹⁶ De registers zijn bijgehouden tot 1811, toen het kadaster in werking trad.¹⁷ In de meeste gevallen kan de informatie van beide bronnen worden gekoppeld zodat de vroegmoderne eigenaren van huidige percelen eenvoudig zijn te achterhalen. Wat betreft het geboortehuis van Rembrandt biedt deze methode echter geen eenduidige uitkomst. Uit een notariële akte is bekend dat Rembrandts broer,

Adriaen Harmensz van Rijn, het ouderlijk huis aan de Weddesteeg erfde omstreeks 1640.¹⁸ Adriaen staat in de bonboeken echter vermeld als eigenaar van vier opeenvolgende percelen aan de Weddesteeg. Bovendien worden ook nog hun in 1630 overleden vader en hun in 1627 overleden stiefgrootvader genoemd. Hierdoor zijn er op het eerste gezicht minstens zes pagina's en dus percelen in het bonboek die in aanmerking komen als mogelijk geboortehuis van Rembrandt. Tijdens het onderzoek in 1938 is om onduidelijke redenen één specifieke bladzijde gekozen om vervolgens een perceel aan te koppelen, namelijk folio 226, de bladzijde die leidt naar het perceel dat op de huisnummerkaart van 1879 wordt aangeduid als Weddesteeg 9. Deze conclusie werd tot recent voor waar aangenomen.¹⁹

De methode is ook problematisch omdat de bonboeken geen contemporaine bron zijn. Ze zijn omstreeks het midden van de zeventiende eeuw aangelegd, terwijl Rembrandt werd geboren in het begin van de zeventiende eeuw en zijn vader het onroerend goed zelfs al aan het einde van de zestiende eeuw vergaarde. Daarom kan beter worden teruggегреpen op de voorgangers van de bonboeken, met name het ‘Register Vetus’ (1585-1601) en het ‘Oud-Belastingboek’ (1601-1642/48). Deze perceelsgewijze registers zijn alle opgesteld volgens een bepaalde looproute, zodat percelen en eigenaren steeds in dezelfde volgorde worden opgesomd. De looproute werd ook herhaald voor o.a. het schoorsteengeld uit 1606 en de hoofdgelden uit 1622. Als gevolg hiervan kan

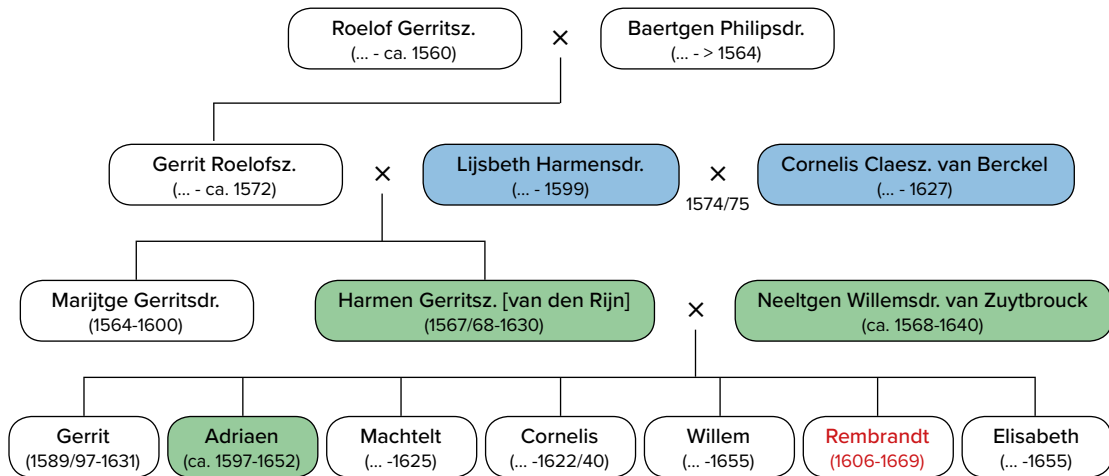

Afbeelding 5. Ontwikkeling van het perceel van Cornelis Claesz van Berckel aan het einde van de zestiende eeuw. In 1589 kocht zijn schoonzoon Harmen Gerritsz het groene gedeelte op de middelste kaart samen met de helft van de molen. In 1600 werd zijn bezit door vererving uitgebreid zoals in groen aangeduid op de kaart rechts. Het blauwe gedeelte erfdien de kinderen van zijn zus, die het niet veel later weer verkochten aan Cornelis Claesz van Berckel. Onderlegger is een detail van kaart 13 uit het Straetbouc door Salomon Davidsz van Dulmanhorst. Coll. ELO, toegangsnr. 0501A, S All, inv.nr. 5153.

deze informatie op eenvoudige wijze met elkaar worden vergeleken (afb. 7). De feitelijke transacties kunnen worden gevolgd met behulp van de 'Waarboeken'. Dit zijn registers van akten van transport van onroerend goed, bijgehouden tussen 1560-1811. Bovendien beschikt Leiden over een unieke bron uit de late zestiende eeuw die tot nu toe ook nog niet werd benut, namelijk een verzameling pre-kadastrale kaarten bestaande uit het 'Straetbouc' (stratenboek) en het 'Waterbouc' (grachtenboek) van Salomon Davidsz van Dulmanhorst, Simon Fransz van Merwen en Jan Pietersz Dou.²⁰ Op de kaarten zijn vrijwel alle laat zestiende-eeuwse percelen getekend met aanduiding van de naam van de toenmalige eigenaar en van de maten aan de straat- of grachtzijde in Rijnlandse roede.

Bestudering van het Straetbouc

Het nieuwe onderzoek naar het geboortehuis van Rembrandt begon met het bestuderen van kaart nr. 13 uit het Straetbouc (afb. 4 en 5) vervaardigd in 1588. Aan de Weddesteege zijn drie percelen getekend, waarvan het middelste eigendom is van 'Cornelis Claesz (van Berckel), molenaar'. Van Berckel (†1627) was de stiefgrootvader van Rembrandt. Hij huwde omstreeks 1574-75 de grootmoeder van Rembrandt, Lijsbeth Harmensdr (†1599). Lijsbeth was weduwe van Gerrit Roelofsz (†1572), moutmolenaar en vader van Lijsbeths vier kinderen: Neeltje, Maritgen, Roelof en Harmen (afb. 6). Deze laatste was Rembrandts vader.²¹ Het gezin bemaalde oorspronkelijk een molen buiten de stad, maar vluchtte tijdens het Spaanse Beleg in 1573 binnen de stadsmuren. Na het

Abbeelding 6. Stamboom van de familie van Rembrandt. De gebruikte kleuren hebben betrekking op het eigendom van de percelen in de loop der tijd en komen overeen met de kleuren die ook op de kaarten zijn gebruikt (afb. 5 en 8).

overlijden van Gerrit Roelofsz woonde het gezin, nu met Cornelis Claesz van Berckel als hoofd, in het midden van de Weddesteeg.

Opvallend is dat er tussen het perceel van Van Berckel en het zuidelijk gelegen perceel van Pieter Woutersz, een steeg of een poort staat getekend. De poort ligt op een afstand van 9-3-6 Rijnlandse roede, omgerekend 35,00 meter, van de hoek van de Weddesteeg en het Noordeinde.²² Uit analyse van 19de-eeuwse kaarten blijkt dat de positie van de poort ruim drie eeuwen later nog ongewijzigd was.²³ Pas op kadastrale informatie uit 1941 is de poort verdwenen. Daarom vormt de positie van deze poort een belangrijk ankerpunt in het onderzoek (afb. 4-8).

Het perceel van Rembrandts stiefgrootvader Cornelis Claesz van Berckel meet op de laat zestiende-eeuwse kaart omgerekend 19,46 meter en omvat op de huisnummerkaart van 1879 de percelen nr. 5 tot en met nr. 11

(afb. 4). De informatie van de kaart kan worden aangevuld met gegevens uit het 'Register Vetus'. Het middelste perceel van Cornelis Claesz van Berckel heeft een 'huys' en een 'tuyn' (afb. 5, links).²⁴

Het molenhuys wordt gesplitst

Aan het einde van de zestiende eeuw werd het huis opgesplitst (afb. 5, midden). In 1589 kocht Harmen, de vader van Rembrandt, van zijn stiefvader Cornelis Claesz van Berckel de helft van de moutmolen die op de vestwal ten noorden van de Witte Poort stond, samen met de helft van het gereedschap. Ook kocht hij het zuidelijke deel van het 'molenhuys' gelegen in de Weddesteeg, met ten oosten daarvan een 'nieut gemaect huysken'. Daarnaast werd Harmen eigenaar van het gehele zuidelijke gelegen erf (de hierboven genoemde *tuyn*) grenzend aan de voornoemde poort.²⁵ Enkele maanden later trouwt Harmen met

Neeltgen Willemsdr van Zuytbrouck, de moeder van Rembrandt.

Ruim tien jaar later werd het bezit van Harmen uitgebreid. Harmens moeder overleed in 1599 en in 1600 wordt de erfenis verdeeld onder Harmen en de kinderen van zijn zus Maritgen. De andere broer en zus van Harmen en Maritgen waren op het moment van verdeling al overleden. De erfenis bestond onder andere uit een 'seeckere huysingen ende erven, [...], in 't geheel belent ende belegen hebben de aen d'een sijde ten noorden voors[chreven] Claes Cornelisz, molenaer, [...], ende aen d'ander zijde ten suyden de voors[chreven]. Harman Gerytsz, molenaer, selfs mit zijn huys ende erff, eertijts bij hem van sijn stiefvader ende moeder voornoemt gecoft'.²⁶

De erfenis ging met andere woorden om het noordelijk deel van het zogenaamde molenhuis. Er werd overeengekomen dat Harmen de zuidzijde ervan kreeg, grenzend aan het huis dat hij al eerder kocht. Verder kreeg hij een erf en een achterliggend nieuwgebouwd achterhuis met een uitgang op de Rijn, op voorwaarde dat zijn tante Maritgen Harmansdr hier zonder huur mocht blijven wonen tot aan haar overlijden (afb. 5, rechts). Het resterende noordelijke deel ging naar de kinderen van Maritgen. De drie kinderen, Neeltgen, Gerrit en Maritgen waren op dat moment respectievelijk ongeveer 16, 14 en 12 jaar oud.²⁷ Op 16 juli 1602 verkochten ze het huis weer aan hun stiefgrootvader Cornelis Claesz samen met 1/8 van de molen.²⁸ Maritgen zelf overleed kort na de boedelscheiding van 1600.²⁹

Bij de verdeling moest Harmen nog aan

enkele voorwaarden voldoen om ervoor te zorgen dat het noordelijk deel van het molenhuis feitelijk werd afgesplitst. Zo moest hij in de tussengevel een deur met kozijn verwijderen en de deuropening dicht metselen. Ook moest hij een nieuwe ingang maken vanuit de Weddesteeg, naar alle waarschijnlijkheid in het resterende noordelijke volume, en diende hij te zorgen voor een houten schutting die het erf verdeelde tussen hem en de kinderen van zijn zus.³⁰

Het oorspronkelijke molenhuis kende na de boedelscheiding van 1600 een driedeling. Het noordelijk gedeelte behoorde toe aan Maritgens kinderen (zoals we boven zagen; kort daarna weer verkocht), terwijl het middelste gedeelte samen met het zuidelijk deel toebehoorde aan Harmen. Daarnaast bezat Harmen ook nog het door zijn tante bewoonde achterhuis en een zuidoostelijk gelegen huis dat rond 1589 werd gebouwd. Ten zuiden van deze volumes bevond zich een tuin, begrensd door de eerdergenoemde poort.

Kort daarna, in 1601, werd het 'Oud-Belastingboek' opgesteld. Hierin is vermeld dat noordelijk in de Weddesteeg 'Claes Cornelisz, molenaer' woonde, zoals ook genoemd in de erfenisverdeling van 1600. Claes Cornelisz werd omstreeks 1590 eigenaar van het perceel.³¹ Ten zuiden van hem bevond zich het perceel dat geregistreerd werd als behorend aan 'Harmen Gerytsz, molenaer met syn susters kinderen', maar in feite in bezit was van deze laatsten. Ten zuiden daarvan woonde Harman Gerritszoon, waarbij 'deselvans Harmens' ook een 'thuyn' bezat. Ten zuiden van de tuin lag de poort.³² Wat betreft het voor-

Beschrijving	Register Vetus 1585	Straetbouc 1588	Oud-Belastingboek 1601	Schoorsteengeld 1606	Hoofdgelden 1622
Hoekpand na 1611					
Hoekpand voor 1611	Huybrecht Corneliszoon molenaershuysken	Cornelis Huibrechtsoon	Claes Cornelisz, molenaer	Claes Cornelisz, molenaer	Claes Corn[elisz] Molenaer
	idem - camerken				Corn[elisz] Claesz
Molenuys Noord	Cornelis Claeszn. Molenaers huys	Cornelis Claesz molenaer	Harman Gerritsz, molenaar met syn susters kinderen	Cornelis Claesz van Berckel	Claes Corn[elisz] molenaar
Molenuys Midden			Deselve Harman Gerritszoon	Harman Gerritsz molenaar	Harmen Gerritsz van Rijn
Molenuys zuid					
Tuin	Dezelve [...] tuyn		Deselvens [...] thuyt		
Achterhuis 1599?					Jan de Jonge (noch aldaer in't achterhuys) ³⁵
Poort					

Beschrijving	Eerste naam Bonboek 1642	Laatste naam bonboek	LBG 1814	Kad. minuut 1832	Perc. nr.	Huisnr. 1879
Hoekpand na 1611				D.M. Speet	F37	24
Hoekpand voor 1611	Huijbert Corn[elisz] Molenaers erfgen.	G. Speet (1801)	G. Schreuder	G. Pelle	F36	15
	Claes Cornelisz, molenaar	G. Speet (1804)	C. Groeneschey	G. Pelle	F35	13
Molenuys Noord	Harman Gerritsz, molenaar met syn susters kinderen	Gerrit Schreuder (1811)				
	Cornelis Claesz, molenaar ³³	Abraham Celjee (1810)	A. Ciljee	A.J. Seljee	F34	11
Molenuys Midden	Adriaen Harmensz van Rijn (C)	Johanna van Erkel (1793)	J. van Erkel	P.J. Houbuer	F33	9
Molenuys zuid	Adriaen Harmansz van Rijn (B)	Johanna van Erkel (1794)	J. van Erkel	P.J. Houbuer	F32?	7
Tuin	Adriaen Harmenss van Rijn (A)	Douwe Koning (1786)	H.J. Beuters	A.J. Seljee	F31	5
Achterhuis 1599?	Adriaen Harmens van Rijn (D) ³⁴	/				
Poort	Jacob Willems van der Stoffe, bakker	E. Snouck (1815)				

Afbeelding 7. Tabel met parallele weergave van verschillende gebruikte registers die de eigendommen en/of bewoners aangeven. Van links naar rechts: Register Vetus (1585); Straetbouc (1588); Oud-Belastingboek (1601); Haertsteden- of Schoorsteengeldt (1606); Hoofdgeld (1622); Bonboeken (1642-48); Register van Lantaarn- en brandspuitgeld (1814); Kadastrale minuut (1832); en het Huisnummerboek 1879. De gebruikte kleuren hebben betrekking op het eigendom van de percelen in de loop der tijd en komen overeen met de kleuren die ook op de kaarten zijn gebruikt (afb. 5 en 8).

malige molenhuis komt dus ook hier de drie-deling naar voren.

Vijf jaar later, in 1606, werd Rembrandt geboren. In datzelfde jaar werd het 'Haertsteden- of Schoorsteengeldt' opgehaald – een eenmalige belasting door de Staten-Generaal geheven. Ook in dit belastingregister werden de eigenaren en bewoners geno-

teerd. In de Weddesteeg waren dit tussen de noordelijke hoek en de poort slechts drie betalende bewoners: *Claes Cornelisz molenaar dat hij bewoont; Cornelis Claesz van Berckel dat hij bewoont; Harman Gerritsz molenaar, dat hij bewoont.*³⁶ Op de plek van 'Harmen Gerritsz, molenaar met syn susters kinderen' woonde nu opnieuw Cornelis Claesz van Berckel, die in 1602 het huis had gekocht.

Afbeelding 8. Weergave in groen van Rembrandts geboortehuis en in blauw van het huis van de stiefgrootvader van Rembrandt op zeventiende-eeuwse vogelvluchtkarten en de vroeg negentiende-eeuwse kadastrale minuut. Van linksboven naar rechtsonder: detail van de zeventiende-eeuwse kaarten van P. Bast uit 1600 (ELO, PV329.1a); J. Blaeu uit 1633 (ELO, PV342) en J. Blaeu uit 1649 (ELO, PV351A) en van de kadastrale minuut uit 1811-1832 (RCE, minuutplan Leyden, Zuid Holland, sectie B, MIN08100BF01).

Min of meer dezelfde situatie werd aangetroffen in het 'Hoofdgeld' uit 1622, een belasting op basis van een volkstelling. Van noord naar zuid werd eerst 'Claes Corn[elisz] molenaer' genoemd, vervolgens zijn (vermoedelijke) zoon 'Corn[elisz] Claesz.' Vervolgens werd 'Corn[elis] Claesz molenaer' (van Berckel) genoemd samen met zijn derde vrouw 'Ariaentge Ven[n]e' en ook 'Maertge haer kint'.³⁷ Ten zuiden ervan woonde het gezin van 'Harmen Gerritsz van Rijn' met zijn vrouw 'Neeltgen W[ille]ms' en vijf van hun kinderen: 'Gerrit', 'Machtelt', 'Corn[elisz]', 'Rembrant', en 'Lijsbeth'. De tweede zoon Adriaen werd hier niet genoemd en zal elders hebben gewoond (als schoenmaker?). Willem woonde bij Jan Gerritsz, bakker aan de Coepoortsgraft (de huidige Doezastraat).³⁸

Het register van het hoofdgeld 1622 is de enige bron die Rembrandt als bewoner van het huis in de Weddesteeg noemt. Dit bevestigt dat hij hier toen woonde. In 1625 verhuisde hij tijdelijk naar Amsterdam, waar hij in de leer ging bij Pieter Lastman.³⁹ Bij terugkeer verhuisde hij wellicht terug naar de Weddesteeg. In 1632, kort na het overlijden van zijn vader, liet Rembrandt Leiden achter zich en trok hij voorgoed naar Amsterdam.⁴⁰

De erfenis van Rembrandts vader ging naar zijn moeder Neeltgen Willemsdr, die tien jaar later overleed. Na haar overlijden kwamen het molenbedrijf en het ouderlijk huis aan de Weddesteeg in handen van Adriaen Harmensz van Rijn, de oudere broer van Rembrandt. Hij moest daarvoor zijn broers en zus compenseren zodat zij een gelijk erfdeel kregen.⁴¹

Koppeling met het Bonboek en de negentiende-eeuwse huisnummerkaart

Het geboortehuis van Rembrandt was een deel van het oorspronkelijke molenhuis en bestond uit verschillende gekoppelde volumes. In het 'Bonboek' wordt voor elk van deze volumes een bladzijde gereserveerd, wat doorgaans duidt op aparte percelen. Adriaen Harmensz, die het ouderlijk huis had geërfd, staat in het bonboek Noord-Rapenburg aangeduid als eigenaar van drie verschillende percelen met de letters A tot en met C, waarbij de voormalige tuin ten noorden van de poort wordt aangeduid als perceel A (folio 227).⁴² Ten noorden daarvan bevond zich perceel B (folio 226v), het zuidelijke gedeelte van het molenhuis dat Harmen Gerritsz in 1589 kocht van zijn stiefvader Cornelis Claesz van Berckel. Ten noorden van perceel B bevond zich perceel C (folio 226), het middelste gedeelte van het molenhuis dat in 1600 bij erfenis overging op Harmen Gerritsz. Oorspronkelijk bestond er ook nog een letter D, waar later bij vermeld is: 'geroyeert als sijnde geen parthij', oftewel het perceel bestaat niet.

In het bonboek staat vermeld dat perceel C samen met perceel B werd verkocht en pas is gesplitst in 1673. Dit is een indicatie dat deze twee percelen met hun bebouwde volumes, die samen het geboortehuis vormden, mogelijk lang als eenheid functioneerden.⁴³ Perceel A (de tuin) werd separaat verkocht in 1655.⁴⁴

Via koppeling met het kadaster, het register van lantaarn- en brandspuitgeld en het huisnummerboek van 1871 is op de huisnummerkaart van 1879 perceel A te herleiden tot

Weddesteeeg 5; perceel B tot Weddesteeeg 7; en perceel C tot Weddesteeeg 9 (afb. 4, links). Uit bovenstaand onderzoek kan worden geconcludeerd dat het geboortehuis van Rembrandt van Rijn, anders dan in 1906 en in 1938 werd gesteld, niet lag ter hoogte van de negentiende-eeuwse huisnummers 11 of 9, maar ter hoogte van 7 én 9 (afb. 4, links en 8, rechtsonder). Harmen Gerritsz van Rijn was op dat moment eigenaar van beide percelen. Ten zuiden daarvan had hij ook nog een tuin, het latere nr. 5.

Op gelijke wijze is het latere Weddesteeeg 11 in het bonboek te herleiden tot het perceel van 'Harman Gerritsz, molenaar met zijn susters kinderen'. Het betrof het noordelijke deel van het molenhuis dat werd geërfd door de kinderen van Harmens zus en dat in 1602 werd verkocht aan de stiefgrootvader van Rembrandt. Het hele gebied Weddesteeeg 5 tot en met Weddesteeeg 11 vormde samen het perceel zoals dat op de laat zestiende-eeuwse kaart in het 'Straetbouc' staat getekend en dat in bezit was van Cornelis Claesz van Berckel. Momenteel is de gevelsteen ingemetseld ter hoogte van het vroegere nr. 11, gemeten op ca. 55 meter vanuit de hoek met het Noordeinde. Dit is de verkeerde locatie. De juiste positie voor de gevelsteen bevindt zich op ca. 40,5 meter en 50 meter, gemeten uit de hoek met het Noordeinde.

Vormgeving van het huis aan de hand van bouwhistorische expertise

Na het bepalen van de exacte locatie, zijn de bijhorende volumes gereconstrueerd. De breedte daarvan kan eenvoudig worden ontleend aan kadastrale informatie, de eer-

ste maatvasten kaarten op perceelniveau van Nederland. Omdat daarop ook de bebouwde en onbebouwde delen staan weergegeven, bieden deze kaarten ook informatie over de diepte van de volumes. Omdat de percelen sinds de zeventiende eeuw aan de achterzijde verder bebouwd raakten, bieden de kadastrale kaarten geen eenduidig antwoord en komen verschillende lijnen in aanmerking om de positie van de achtergevel te markeren. Daarom moet eerst de oriëntatie van het oorspronkelijke geboortehuis worden bepaald, oftewel het *type huis*. Bij bouwhistorisch onderzoek wordt uitgegaan van een aantal huistypen, waarvan in stedelijk verband de zogenaamde *dwarshuizen* en *diephuizen* de meest voorkomende zijn. Bij een dwarshuis – waarbij de nok evenwijdig met de straat loopt – is het bouwvolume breder dan dat het diep is. Bij een diep huis – waarbij de nok haaks op de straat staat – is het bouwvolume dieper dan dat het breed is.

Informatie uit historisch beeldmateriaal

Een belangrijke bron om de huistypen of de bouwvolumes te achterhalen zijn de verschillende opeenvolgende vogelvluchtkaarten uit de late zestiende en de zeventiende eeuw. In Leiden is er een opeenvolgende serie van vogelvluchtkaarten, waaronder die van Hans Liefcrinck (ca. 1538-1599), Pieter Bast (1550-1605) en Joan Blaeu (1599-1673). Uit het veelvuldige bouwhistorische onderzoek in Leiden is al verschillende keren gebleken dat met name de kaart van Pieter Bast heel nauwkeurige gegevens bevat.

Op de kaart van Hans Liefcrinck uit 1576 en

Afbeelding 9. Stadsgezicht uit 1592 vanuit het zuidwesten met boven de stadsomwalling de huizen aan de Weddesteeg. Detail uit *Stick van Leyden* van J. van Banchem (ELO, PV1731.1).

die van Bast uit 1600 is aan de Weddesteeg, ter hoogte van Rembrandts geboortehuis, een langgerekte bouwmassa weergegeven bestaande uit vier volumes ten noorden van een poort (afb. 8, linksboven). De volumes zijn weergegeven als dwarshuizen. Eén daarvan heeft aan de straatzijde ook een topgevel met een dwarskap, een zogenaamde Vlaamse gevel. Achter de huizen aan de steeg liggen nog enkele andere volumes.

Deze kaartinformatie is te koppelen aan de reeds geanalyseerde archiefinformatie, waaruit blijkt dat Rembrandts ouders ten tijde van zijn geboorte de twee delen van het voormalige molenhuis bezaten en de tuin ten noorden van de poort, en daarnaast ook nog twee achterhuizen. Mogelijk gaat het om de bouwvolumes weergegeven op de kaart van Bast. Helemaal noordelijk gelegen bevindt zich het hoekpand op dat moment in het bezit van Claes Cornelisz. Ten zuiden daarvan bevinden zich drie dwarshuizen overeenkomstig de driedeling van het oorspronkelijke molenhuis, gevolgd door een tuin en poort. Bovendien staat er ook nog een diephuis ten oosten van het zuidelijke deel (mogelijk het

omstreeks 1589 'nieut gemaect huysken') en een dwarshuis centraal achteraan (mogelijk 't nieuwe achterhuysgen').

Op kaarten uit 1633 en 1649 door Blaeu wordt het geboortehuis van Rembrandt onveranderd weergegeven (afb. 8, rechtsboven en linksonder). Naast de vogel-

vluhtkaarten is er ook een stadsgezicht uit 1592, door Jacob van Banchem, die bruikbaar is voor de reconstructie (afb. 9). Het stadsaanzicht toont een rij dwarshuizen aan de Weddesteeg. Een van de volumes wordt getekend met een Vlaamse gevel. Dit komt overeen met de situatie op de kaart van Bast. Helaas gaan de dwarshuizen grotendeels schuil achter de stadsmuur met de daarachter gelegen wal en staan enkel de daken afgebeeld.

Reconstructie van het exterieur

Het geboortehuis van Rembrandt zal, zoals ook gesuggereerd wordt op de vogelvluhtkaarten, uit één bouwlaag en een zolder hebben bestaan. Uit archiefonderzoek, maar ook uit bouwhistorisch onderzoek, is bekend dat voor 1600 woonhuizen in Leiden voornamelijk een begane grond en zolder hebben en dat panden met een verdieping de uitzondering vormen, zeker aan de stegen.⁴⁵ Pas in het begin van de zeventiende eeuw kwam hier verandering in. Vanwege demografische druk worden in Leiden veel huizen opgehoogd met een verdieping om te voorzien in huisvesting.

De vormgeving van de dwarshuizen met

Afbeelding 10. Tussen de bebouwing door is op deze foto het voorste dakschild, met oudhollandse dakpannen, van een één-laags dwarshuis op de plek van Rembrandts geboortehuis te zien. Detail en uitsnede van een foto uit 1865 waarop de pas gebouwde Kweekschool voor Zeevaart zichtbaar is vanuit tuinen van huizen aan het Noordeindeplein. Naar het noordoosten gezien met links de Morspoortkazerne en een kanonneerboot als opleidingsschip. Rechts deels de Wittepoortkazerne. Coll. ELO, PV19590.2.

een begane grond en zolder zal overeenkomen met standaard Leidse huizen uit die periode.⁴⁶ Dwarshuizen uit de tijd van Rembrandts geboorte hebben aan de straat een lijstgevel, voorzien van een goot met profiellijst. De zijgevels werden gebouwd met trap- of tuitgevels, maar ook klokgevels kwamen al voor.

De gevels werden in die tijd opgetrokken in een orangerode baksteen, vaak van formaat 18/19,5 × 8,5/9 × 4-5 cm en een 10-lagenmaat van 49-55 cm, verwerkt met kalkmortel in kruisverband.⁴⁷ De gevelopeningen zijn meestal voorzien van houten kruisvensters, een pui of een deurkozijn.

In Leiden is de afgelopen decennia heel wat systematisch onderzoek uitgevoerd naar kapconstructies. Daaruit blijkt dat de kaphelling van Leidse huizen in die periode ligt zo tussen de 55 en 59 graden.⁴⁸ De dakhuid van de gewone Leidse huizen wordt rond 1600

over het algemeen belegd met zogenaamde oudhollandse pannen. Deze zijn vanaf het midden van de zestiende eeuw in gebruik.⁴⁹ Dat deze ook op het geboortehuis van Rembrandt hebben gelegen wordt bevestigd door een vroege foto uit 1865. Op deze foto van de Kweekschool voor Zeevaart staat een gedeelte van het dak van (naar alle waarschijnlijkheid) Rembrandts geboortehuis afgebeeld (afb. 10). Tussen de gebouwen door is een dak van een dwarshuis aan de Weddesteeg herkenbaar. Op basis van de locatie moet dit zichtbare dak met oudhollandse dakpannen behoren tot het geboortehuis. Helaas gaat het gebouw voor de rest schuil achter de voormalige vestingwal en de daarop staande gebouwen.

Ondanks dat er geen (gedetailleerde) afbeeldingen bewaard zijn gebleven van het geboortehuis van Rembrandt, kan een accurate vorm van het exterieur uit een combina-

Afbeelding 11. Reconstructie van de voorgevel en plattegrond van het geboortehuis (in groen aangegeven), inclusief tuin en poort (in rood). Tekening P.J. De Vos. Coll. ELO.

tie van archief- en bouwhistorisch onderzoek goed worden benaderd. In de reconstructie is met veel aandacht op de details gelet. Voor de uitvoering, materialisering en detaillering van de gevelonderdelen zoals de kozijnen, ruitgroottes, hang- en sluitwerk, etc. zijn zorgvuldig gedocumenteerde historische elementen uit Leiden gebruikt.⁵⁰

Reconstructie van het interieur

Waar het voor het exterieur nog mogelijk was om de hoofdlijnen te reconstrueren op basis

van de vogelvluchtkarten, de kadastrale en pre-kadastrale kaarten (afb. 11), waren er voor het interieur van het huis geen bronnen beschikbaar. Er werden geen afbeeldingen, noch informatie zoals boedelinventarissen, aangetroffen in het archief. Toch kon deductief een voorstelling worden gemaakt van het interieur (afb. 11).

In eerste instantie heeft het exterieur invloed op het interieur. Historisch gezien dicteren de ligging en hoofdvorm van een huis logisch en praktisch de ligging van de kamers. De plaats van de bedstede in een huis is logisch bepaald door de meest donkerste plek. In Leiden zijn de bedstedes vaak in combinatie met een spiltrap gebouwd. De kamers zijn vanwege maximale lichtinval gelegen aan de gevels.

Het interieur van het geboortehuis zal overeen zijn gekomen met de algemene constructie en afwerking

van het Leidse huis.⁵¹ Voor allerlei elementen is voor de vorm, uitvoering, maatvoering en materiaalsoort uitgegaan van contemporaine bouwhistorisch gedocumenteerde Leidse voorbeelden. Al sinds de veertiende eeuw werden de huizen in Leiden met bakstenen muren en houten vloeren gebouwd. In de periode rond Rembrandts geboorte trad een verandering op in de bouwconstructie. Voorheen was over het algemeen sprake van een ongeschilde eiken houtskeletconstructie met samengestelde balklaag. Rond 1600 wordt dit

langzamerhand opgevolgd door een eenvoudige balklaag op consoles. Omdat het geboortehuis van Rembrandt al bestond aan het einde van de zestiende eeuw zal dit zijn opgetrokken met de oudere bouwmethode met houtskelet en een balklaag met moerbalken en kinderbinten. Door de dwarsgeplaatste vorm van het huis lagen de moerbalken in de kortste overspanningsrichting haaks op de voorgevel.

De verdere inrichting was pragmatisch en efficiënt ingedeeld naar de behoeften van de gebruiker en kent een lange traditie en een logische evolutie. De inrichting van een huis in de tijd van Rembrandt werd vooral bepaald door de sociale positie en de gebruikswensen van de bewoners. Historische afbeeldingen en de resultaten van bouwhistorisch onderzoek geven inzicht in de interieurafwerking van een *gewoon* Leids huis. Dat van Rembrandts ouders zal er niet veel anders hebben uitgezien.⁵² Binnenwanden werden egaal gepleisterd en hadden onderaan een tegelplint. De vloer was voorzien van gebakken plavuizen, eventueel in verschillende kleuren of in patroon. Voor het meest eenvoudige wooncomfort was een schouw om te verwarmen en te koken onontbeerlijk. Deze schouw bestond uit een stookplaats met daarboven een gemetselde rookkap op een houten schouw balk.⁵³ In het register van het 'Schoorsteengeld' dat is opgehaald in 1606 wordt genoteerd dat het huis vier stookplaatsen had.

Ondanks het ontbreken aan informatie over interieur kon toch een voorstelling worden gemaakt. Het interieur is echter beperkt tot een bouwkundige impressie. Voor de

verdere aankleding van het interieur ontbrak aanvullende informatie.

De totstandkoming van het 3D-model en webapplicatie

Dit artikel biedt niet de ruimte om uitgebreid de 3D-reconstructie en de verschillende producten te behandelen.⁵⁴ In het project is niet alleen het geboortehuis van Rembrandt gereconstrueerd. Op eenzelfde manier werd aandacht besteed aan de historische omgeving van het huis, zoals de positie van de stadswal, de Witte Poort, de Lange Houte Brugge en de molens op de stadswallen. Om de omgeving te reconstrueren is een negentiende-eeuwse kadasterkaart gegeorefereerd en gevectoriseerd. Deze basisdata zijn aangevuld met opgravingsinformatie van het gebied uit de jaren '80 van de vorige eeuw en met ander kaartmateriaal door de eeuwen heen. Op basis van al deze data werd een plattegrond gemaakt. Op een gelijksoortige manier werd het gevelbeeld aan de Weddesteeg gereconstrueerd. De breedtes werden ontleend aan het kadaster, de hoogtes werden geëxtrapoleerd uit beschikbare archiefgegevens (bouwtekeningen, Oud-Belastingboek en kaartmateriaal). Het onderzoek werd uiteindelijk tot 3D-reconstructie omgevormd door Matthijs de Rijk, een historisch reconstructiekunstenaar (afb. 12). De reconstructie is in de vorm van een panoramatour en een *walk-through film* te raadplegen. Verder is de reconstructie van het geboortehuis opgenomen in een mobiele applicatie. Tenslotte kan het geboortehuis in 'Virtual Reality' worden ervaren tijdens festiviteiten in de stad. Virtual Reality (VR) is een gesimuleerde werkelijkheid die met een

Afbeelding 12. Weergave van de digitale reconstructie van het geboortehuis van Rembrandt. 3D-reconstructie Matthijs de Rijk. Coll. ELO.

VR-bril kan worden beleefd. Dankzij 3D-effecten en 360 graden-beelden, wordt de bezoeker een visuele ervaring aangeboden, waarbij hij een gevoel heeft terug in de tijd te gaan.

Conclusie

In 2019 is het 350 jaar geleden dat Rembrandt van Rijn overleed. Dit was aanleiding voor Erfgoed Leiden en Omstreken om opnieuw aandacht te besteden aan zijn geboortehuis in Leiden. Het huis en de omgeving waar de schilder 400 jaar geleden woonde, leefde en werkte is in de huidige situatie onherkenbaar. Nieuw gecombineerd historisch en bouwhistorisch onderzoek heeft voor het eerst de exacte plaats van het geboortehuis aangetoond en daarnaast een betrouwbaar beeld kunnen schetsen van hoe het er uit heeft gezien (afb. 13). Opmerkelijk is de sterke verbondenheid van

de steeg met de familie. Het geboortehuis van Rembrandt, aan de Weddesteeg langs de stadswal, maakte in oorsprong deel uit van het 'molenhuys' dat bewoond werd door zijn grootouders. Het huis bestond uit meerdere gekoppelde volumes. Het omvatte twee dwarshuizen en een tuin aan de rooilijn en daarnaast ook twee achterhuizen. De gebouwen zelf waren relatief bescheiden van omvang en hadden een begane grond en zolder. De vorm en uitvoering van de constructie, ex- en interieur waren conform 'gewone' Leidse huizen. Het onderzoek is visueel samengevat in een digitale reconstructie, die een accuraat beeld van de omgeving in Rembrandts jeugd biedt. Erfgoed Leiden en Omstreken hoopt met dit project bij te dragen aan enerzijds een betere kennis over en anderzijds een betere beleving van de Leidse jaren van Rembrandt.

Noten

1 Met dank aan C. de Graaf en J. Dröge voor hun kennis van het Leidse archief, hun bereidheid tot het uitwisselen van gedachten en hun kritische opmerkingen bij deze tekst.

2 Wie hierover meer wil weten kan terecht op www.erfgoedleiden.nl/rembrandt.

3 *Leidsch Dagblad*, 14 juli 1906.

4 R. van Straten, *Rembrandts Leidse tijd: 1606-1632* (Leiden 2005) 232-234.

5 E. van de Wetering, *Rembrandt in nieuw licht* (Amsterdam 2009) 203.

6 R. Hartmans, 'Rembrandt, een nieuwe nationale held – De herontdekking van een Nederlands genie', *Historisch Nieuwsblad* 6 (2018) 30-36.

7 M. van Melle, 'De Rembrandtfeesten in 1906', 'Gelukkig vaderland, dat zijne groote mannen weet te waarderen', *Ons Amsterdam* 5 (2006) [online: www.onsamsterdam.nl/tijdschrift/jaargang-2006/24-tijdschrift/tijdschrift-jaargang-2006/393-nummer-5-mei-2006, geraadpleegd 19-12-2018].

8 'Wat van Rembrandts geboortehuis over is', *Leidsch Dagblad*, 17 mei 1906.

9 *Nieuwe Leidsche Courant*, 8 mei 1963.

10 D.J. de Vries, 'In de ban van Rembrandt, huizen en herdenkingen', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB)* 105 (2006) 4, 123-137.

11 Dit was ingegeven door een foute melding in A. Houbakken, *De Grootte Schouburgh der Nederlandische Konstschilders en schilderessen* I. Deel ('s-Gravenhage 1753); A. Bicker Caarten, 'Rijnlands oudste nog bestaande molen', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en Omstreken (LJB)* 48 (1956) 128-134, 129.

12 Oorspronkelijk gepubliceerd in het jaarboek Aurora voor 1860, opgenomen in de bundel: C. Vosmaer, *Vogels van diverse pluimage* (Leiden 1872-1876).

13 Deze kaart werd gegeoreferreerd door Cor de Graaf en is te downloaden via: warper.erfgoedleiden.nl/maps/1386.

14 A. Hemelman, en Th. de Vries, *In 't huis van Rembrandt, gedenkboek ter gelegenheid van het vijftwintig-jarig bestaan van de Nederlandse Rotogravure Mij* (Leiden 1938).

15 Piet de Baar van het Regionaal Archief Leiden en Eric Dullaart van de Universiteit Leiden hebben samen de exacte geboorteplek van Rembrandt in de Weddesteeg kunnen bepalen. *Mare* 30 (16), 11-01-2007, 5. De exacte plaats wordt hier echter niet genoemd, noch in andere publicaties.

16 E.T. van der Vlist, 'De bonboeken te Leiden' in: G. Van Synghel (red.), *Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de Middeleeuwen en het Ancien Régime, Broncommentare 4* (Den Haag 2001) 85-107, 89.

17 R.C.J. van Maanen, 'Het aanleggen van de bonboeken 1642-1648', *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 81-87.

18 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegangsnr. 0506, ONA (not. Adriaen Paets), inv.nr. 200, aktenr. 140 (fol. 350; scan 744); aktenr. 155 (fol. 395; scan 834).

19 Ook in het artikel dat naar aanleiding van de 400e geboortedag van Rembrandt verscheen, werd de redenering overgenomen: De Vries 2006, 123-137.

20 Straetbouc van Van Dulmanhorst en Dou 1588-1597 (ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 5153, Straetbouc); Waterbouc van Van Merwen en Van Dulmanhorst 1583-1589 (ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 5113, Waterbouc) en P. de Baar, 'Jan van Hout en zijn Straten en Grachtenboek' in: *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (Leiden 1985) 5-18.

21 Alle genealogische gegevens zijn ontleend aan: P.J.M. de Baar, De

Leidse verwanten van Rembrandt van Rijn en hun Leidse afstammelingen tot heden (Leiden 1982²).

22 De roede kwam uit op 3,765859 m: G. Berends, *Van punt tot mijl, de vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland* (Amersfoort 2017) 57.

23 Ook op latere kaarten is de poort nog zichtbaar, zoals de kaart van Van Campen uit 1899 (ELO, PV4771). Op kadastrale informatie uit 1941 is de poort verdwenen.

24 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 6596, Register Vetus, fol. 135 (scan 160).

25 ELO, toegangsnr. 0508, RA, inv.nr. 67, Waarboek Q, fol. 44v (scan 0051).

26 ELO, toegangsnr. 0501A, inv. nr. 5938, Wees- en Armboek A, fol. 79v-82v.

27 ELO, toegangsnr. 0501A, inv. nr. 5938, Wees- en Armboek A, fol. 79v-82v.

28 ELO, toegangsnr. 0508ORA, inv.nr. 67., Waarboek 2E II, fol. 229v. (scan 0346).

29 De Baar, 1992.

30 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 5938, Wees- en Armboek A, fol. 79v.

31 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 6596, fol. 134v.

32 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 6599, Oud-Belastingboek A II, fol. 227 en fol. 227v.

33 Deze pagina is niet in aanlegende hand, het blad is met andere woorden later ingevoegd. Het vermeldt de stiefopa van Rembrandt die bij aanleg van het register ruim tien jaar is overleden. Het lijkt erop dat in de loop der tijd een fout is gemaakt en dat de pagina is gebruikt voor het perceel waar de voorgaande pagina voor bedoeld was.

34 De pagina is later voorzien van de toevoeging 'geroyeert als sijnde geen parthij' – met andere woorden:

het perceel bestaat niet meer als zodanig. Het zou mogelijk het nieuwe achterhuis uit 1599 kunnen omvatten.

35 Het achterhuys wordt enkel in de hoofdgelden genoemd. Mogelijk kan het in verband worden gebracht met het achterhuis dat wordt bewoond door de tante van Rembrandts vader tot aan haar dood.

36 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 4988, Schoorsteengeld 1606, fol. 174.

37 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 4022, Hoofdgeld 1622 (Bonnen Noord- en Zuid-Rapenburg, Oost- en West-Nieuwland, Hogewoerd en de studenten), fol. 41v (scan 43).

38 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 4022, Hoofdgeld 1622, fol. 41v (scan 43).

39 Van de Wetering, *Rembrandt in nieuw licht*, 25.

40 Van Straten, *Rembrandts Leidse tijd*, 232-234.

41 ELO, toegangsnr. 0506, ONA, inv.nr. 64 (not. Willem Claesz van Oudeviet), fol. 42v (1 maart 1600); dit betreft de boedelscheiding in 1600; zie noot 15 voor die van 1640.

42 ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 6616, Bonboek Noord-Rapenburg, fol. 226- fol. 227v (scan 273-275).

43 Pas bij een erfenis in 1673 wordt het huis gesplitst onder de erfgenamen. ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 6616, Bonboek Noord-Rapenburg, fol. 226.

44 Door de weduwe van Adriaen Harmensz van Rijn, Elisabeth Simonsdr van Leeuwen op 19 juni 1655 verkocht aan Sr. Johan de Bijle voor 2400 gld contant. ELO, toegangsnr. 0501A, SA II, inv.nr. 6616, Bonboek Noord-Rapenburg, fol. 227.

45 F. Daelemans, 'Leiden 1581: een socio-demografisch onderzoek', *AAG Bijdragen* 19, Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool Wageningen (Wageningen 1975) 137-215, 191 en E.D. Orsel (2007a), 'Zijn er nog "veel" middeleeuwse huizen in Leiden?' in: *Dwars door de stad* (Leiden 2007) 114-134, 120-122.

46 J.F. Dröge (red.), *Architectuur & Monumentengids Leiden* (Leiden 1996); R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland; Zeeland en Zuid-Holland, Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* (Zwolle 1997) en E.D. Orsel, 'Een fraij gesicht, het Leidse huis in de 17de eeuw, een poging tot typologisering', *Bulletin KNOB* 106 (2007) 11-25.

47 E.D. Orsel, 'Rijswijkers in Leiden, Algemeen overzicht van bakstenen en metselwerk in Leiden en signalering van zestiende- en zeventiende-eeuwse kenmerken', *Bodemonderzoek in Leiden* 20 (Leiden 2007) 10-15.

48 E.D. Orsel, 'The earliest development of roof construction in Leiden (NL)' in: *Proceedings of the Third International Congress on Construction History* (Cottbus 2009) 1113-1120 en E.D. Orsel, 'Hausbau in Leiden' in: Hausbau in Holland, Baugeschichte und Stadtentwicklung', *Jahrbuch für Hausforschung* band 61 (Marburg 2010) 243-265, 258-260.

49 E.D. Orsel, 'Sixteenth-century development from common rafter roofs to ridge purlins in Leiden (NL)' in: *Building Knowledge, Constructing Histories, Proceedings of the 6th International Congress on Construction History* (6/CCH), Brussels, Belgium, 9-13 July 2018 (Londen 2018) 1013-1019.

50 Zo werd bijvoorbeeld de lijstgevel met goot ontleend aan de vormgeving van 5e Binnenvestgracht 7 uit 1588, de zijgevel van de Stadstimmerwerf uit 1612 en het commissarishuis aan de Vlietweg uit 1638. De kruiskozijnen en puin zijn gebaseerd op de vensters van de Stadstimmerwerf uit 1611, Lokhorststraat 16 uit 1599, Pieterskerkgracht 9 uit 1543 en 1620, Breestraat 177 uit 1632, Papengracht 8 uit de 17e eeuw, Hooglandse Kerkgracht 60 uit 1651, Levendaal 153 uit ca. 1660 en Nieuwe Rijn 105 uit ca. 1660, Rapenburg 29 uit 1664. Deze informatie is raadpleegbaar in de desbetreffende panddossiers bij het

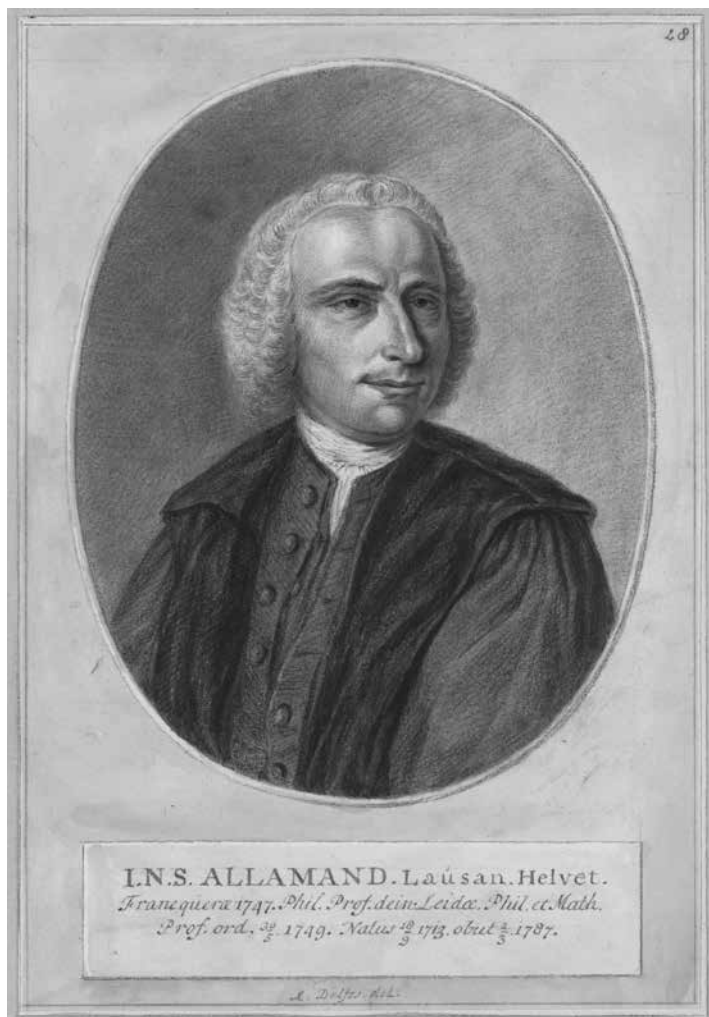
bouwhistorische archief van Erfgoed Leiden en Omstreken.

51 Orsel, 'Het Leidse huis in de 17de eeuw'.

52 Zie bijvoorbeeld Jan Steen, *Oude vrijer – jonge meid*, circa 1665. upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/98/Jan_Steen_-_%22Oude_Vrijer_-_Jonge_Meid%22_-_WGA-21724.jpg, Hendrik van den Burgh, *het bezoek van de Visser*, zeventiende eeuw. Collectie Lakenhal, Leiden, s-515. www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-515, Quiringh Gerritsz van Brekelenkam, *Oude vrouw die jongen ontluist*, 1648. Collectie Lakenhal, Leiden, s-47. www.lakenhal.nl/nl/collectie/s-47, Rembrandt van Rijn, *interieur met Saskia in bed*, 1640/41, Paris, Fondation Custodia, inv./cat.nr. 266. rkd.nl/nl/explore/images/11495.

53 Rond 1900 dacht men dat een gedeelte van de betegeling van een schouw van het geboortehuis van Rembrandt aanwezig was in een als stal in gebruik zijnde bouwwerk; *Leidsch Dagblad*, 17 mei 1906. Hier bestaat zelfs een Ansichtkaart van. De centrale tegels hebben een diagonaal decor met slinger met in de aanliggende hoeken een kwarttrond hoekmotief. Aan de zijkanen is een dubbele rij zogenaamde pilaartegels (2 x 13) met slingers geplaatst als visuele beëindiging van het middenveld en ondersteuning van de schouwboezem. De aanwezige tegels zullen echter qua decoratie en de genoemde paarse kleur niet uit de vroege zeventiende eeuw stammen, maar eerder uit de latere zeventiende of achttiende eeuw: J. Pluis, *De Nederlandse Tegel/The Dutch Tile, decors en benamingen/Designs and names 1570-1930* (Leiden 1998²) 199-213 en 584.

54 Voor meer informatie over de methodologie van de reconstructie, zie: P.J. De Vos & M.J. De Rijk, 'Virtual Reconstruction of the Birthplace of Rembrandt van Rijn: From Historical Research over 3D Modeling Towards Virtual Presentation' in: *ISPRS Annals for Photogrammetry and Remote Sensing* [ter perse].

Portret van J.-N.S. Allamand, naar een tekening van A. Delfos, na 1751. Universiteitsbibliotheek Leiden.

Zwitserse gouverneurs aan de Leidse universiteit (1725-1795): Jean-Nicolas-Sébastien Allamand en zijn collega's

Kees van Strien

Kees van Strien is oud-leraar Engels aan het Vlietland College.

In de achttiende eeuw werd het in hogere kringen steeds meer *bon ton* Frans te spreken, zelfs thuis met de kinderen. Brieven gingen ook vaak in het Frans, destijds de internationale *lingua franca*. Zo'n intensief gebruik van een vreemde taal door Nederlanders in Nederland is tegenwoordig onvoorstelbaar. Er zijn wel mensen die zich ergeren aan 'taalvervuiling' door het Engels, maar dat is niets vergeleken met de invloed van het Frans destijds. Om ervoor te zorgen dat kinderen zich zo snel mogelijk mondeling en schriftelijk in die taal konden uitdrukken, namen vooraanstaande families Franstalige huisonderwijzers in huis. Bij voorkeur Zwitsers met een protestantse achtergrond, vaak uit Genève en de streken rondom Lausanne en Neuchâtel. Aanbod was er genoeg, want na een opleiding aan de academies van Genève, Lausanne, Bern en Bazel was het in Zwitserland vaak onmogelijk meteen een passende baan te vinden. Zo zwermden zoons van predikanten, artsen, notarissen en kleine landeigenaren, net als eerder de Zwitserse huursoldaten, in groten getale uit om zich elders in Europa bezig te houden met de opvoeding van de

jeugd. In veel gevallen omvatte dit ook een verblijf aan de academie en soms de daaropvolgende buitenlandse 'educatiereis'.

Deze bijdrage betreft Zwitserse studiebegeleiders aan de Leidse universiteit. Ook in het universitaire milieu, waar Latijn meestal de voertaal was, werd steeds meer de voorkeur gegeven aan Franstaligen. Minstens veertig Zwitsers hebben hier tussen 1725 en 1795 Nederlandse studenten begeleid. Dat is grofweg één op de zes Zwitsers die zich in Leiden inschreven.¹ Summiere informatie over hen is te vinden in de universitaire archieven; vooral het *Album studiosorum* en de recensielijsten die in februari, aan het begin van elk academisch jaar, werden opgesteld.² Het *Album* geeft naast de datum van inschrijving en de naam van de betrokkene meestal zijn land of stad van herkomst, leeftijd (om belastingtechnische redenen vaak te hoog opgegeven), studierichting en adres. Uit de recensies kan worden opgemaakt of dit adres al dan niet was veranderd en of de persoon in kwestie nog steeds aanwezig was. Van een flink aantal van hen weten we meer, vooral

dankzij hun brieven aan hun werkgevers. Een vrij gedetailleerd beeld van hun doen en laten in Leiden krijgen we via brieven van en aan Sébastien Allamand (1713-1787), die in Leiden drie jaar lang gouverneur geweest is van de Friese rechtenstudent Hessel Vegilin van Claerbergen (1723-1750).

Van werkstudent tot gouverneur

Op 28 mei 1736 schreef Allamand zich samen met Elie Bertrand,³ een studievriend uit Lausanne en Genève, in aan de Leidse academie. Volgens het *Album* was Allamand kandidaat predikant en Bertrand student in de theologie. Allebei hadden ze naast hun hoofdvak een grote belangstelling voor natuurwetenschappen en als ze al naar Leiden gekomen waren voor colleges, was dat waarschijnlijk om kennis te maken met de beroemde Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742), een man die door zijn publicaties Newton in continentaal Europa op de kaart gezet heeft. Maar een andere, misschien wel belangrijker reden voor hun komst was dat ze hier vrij eenvoudig werk konden vinden. Aangezien hun ouders niet bepaald vermogend waren (Allamands vader was leraar op het gymnasium van Lausanne en die van Bertrand was apotheker), moesten ze zelf zorgen voor een inkomen. Bertrand had tijdens zijn studie in Genève bijlessen gegeven en is daar in Leiden mee doorgegaan.⁴ Allamand, wiens oudere broer François-Louis na zijn studie ook naar het buitenland was vertrokken,⁵ gaf in Leiden waarschijnlijk ook bijlessen. Bovendien had hij zich bij de Waalse synode gemeld als kandidaat, zodat hij vroeg of laat een aanstelling kon krijgen als dominee bij een Waalse gemeente.⁶

Allamand en Bertrand waren dus, net als veel docenten muziek, tekenen en moderne talen, naar Leiden gekomen om er werk te vinden, ook al lieten ze zich niet als zodanig registreren. Ze waren wat dat betreft zeker niet de enige Zwitsers. Zo liet Albert Guex (ca. 1718) uit Cossonay, die in Lausanne gestudeerd had, zich op 6 mei 1738 inschrijven als student in de rechten. Hij was tussen september en Kerst 1737 lid geworden van de Waalse kerk⁷ en woonde ten huize van Suzanne Catharina Albinus, weduwe van Leonard Pauw Hoeufft, Heer van Buttingen en zuster van de hoogleraar anatomie Bernard Siegfried Albinus. Hij gaf les aan haar zoon Johan Diederic (1730). In augustus 1740 vertrok Guex naar Friesland met een aanbeveling van de Waalse predikant Wolfgang du Moulin.

Deze geboren Zwitser, afkomstig uit Vevey, verklaarde dat mevrouw Van Buttingen altijd erg tevreden geweest was over Guex' ijver, maar dat hij best wat strenger had kunnen zijn. Du Moulin zag dit niet als een bezwaar: Johan Diederik was een erg lastig ventje geweest en Guex had inmiddels bij andere families meer ervaring als gouverneur opgedaan: 'Ik ken zijn ouders. Heel

Groot Terhorne (Martena State), woonhuis van Guex, door Nicolaas Ypeij, 1736.

Waalse kerk in de Breestraat, gravure door Carel Frederick Bendorp, 2de helft 18de eeuw. ELO, PV 23955.

keurige mensen.' Guex was een serieus type, misschien te serieus, want hij had er moeite mee gehad zich aan te passen aan de manier van doen in deftige families. 'Toch is hij goed op de hoogte van de omgangsvormen in de grote wereld. Hij heeft de vereiste bekwaamheden om onderwijs te geven in de Latijnse taal, onze heilige godsdienst waarin hij is opgevoed, en een aantal andere vakken. Ik heb nog nooit zo'n verstandige en oplettende jongeman gezien. Hij houdt niet van drukte en is iemand die men volledig kan vertrouwen.'⁸

In Friesland werd Guex lid van de Waalse kerk in Leeuwarden. Hij heeft daar en op de state Groot Terhorne bij Beetgum, precies een jaar lang les gegeven aan Georg Frederik thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (1733). Mevrouw Schwartzenberg vond het jammer dat hij wegging, maar Guex kon bij een andere familie meer verdienen.⁹ Pas in 1749 kwam hij met een attestatie uit Leeuwarden weer terug in Leiden.¹⁰ Op 15 september schreef hij zich opnieuw in als rechtenstudent. Volgens eigen opgave was hij toen 30 jaar oud. Het jaar daarop vertrok hij naar Amsterdam.¹¹ Op

3 december 1754 was hij weer in Leiden. Nu als gouverneur (*ephorus*) van Hubrecht de Haze Bomme (1737), student in de rechten en zoon van een van de rijkste kooplieden in Middelburg. Hij begeleidde Hubrecht tot vlak voor diens promotie in juli 1758. Op 19 april dat jaar noteerde hij in het *album amicorum* van zijn pupil: 'Sola manet virtus homini post funera,/solam dum vivis, hanc ama' [Alleen de deugd blijft voortleven na de dood; laat die daarom uw enige liefde zijn zolang U leeft]. In een naschrift, ook in het Latijn, motiveert Guex zijn keuze voor deze toen overbekende spreuk: 'Deze gemeenplaats, maar toch een grote en sublieme waarheid, is opgeschreven door A. Guex als blijk van zijn eeuwige vriendschap voor een uitnemende vriend met wie hij zich sterk verbonden weet.'¹²

Ook Rémi (Remigius) Beckel (1724-1803) uit Bazel woonde al een tijdje in Leiden¹³ toen hij zich op 24 februari 1753 inschreef als rechtenstudent. Gezien zijn leeftijd had hij hier waarschijnlijk ook leerlingen. In oktober 1754 vertrok hij met een attestatie van de Waalse kerk naar Bennebroek/Amsterdam.¹⁴ Hij zal daar les gegeven hebben aan George en Gerbrand Pancras Clifford (1741 en 1745), zoons van de Amsterdamse bankier Pieter Clifford, eigenaar van het landgoed *De Hartekamp* bij Bennebroek. Op 28 juli 1759 schreef Beckel zich als gouverneur met deze jongens in aan de universiteit. Na hun promoties in 1763 was hij twee jaar in Rotterdam gouverneur van Johan Meerman (1753), de enige zoon van de pensionaris van Rotterdam. Hij was een uitstekend docent, maar kreeg ontslag omdat hij bij mevrouw Meerman avances had gemaakt.¹⁵ Van 1766 tot 1769 maakte hij een Grand Tour

met de Amsterdamse regentenzoon Gilles Alewijn (1744)¹⁶ en vanaf 13 maart 1770 tot 1776 was hij weer in Leiden. In dat laatste jaar werd hij (waarschijnlijk op voorspraak van de familie van een leerling) benoemd tot ijkmeester van de koperen en ijzeren gewichten van de stad Amsterdam.¹⁷ In 1788 begeleidde hij een neef van de echtgenote van Gilles Alewijn bij zijn promotie in Groningen.¹⁸ Het laatste spoor dat wij van hem hebben kunnen vinden is een uitvoerig compliment in het Engels, Frans en Latijn in het gastenboek van *Sinneveld*, het landhuis van de Haarlemse regentenfamilie Van Valkenburg.¹⁹

Lang niet alle Zwitserse studiebegeleiders staan in het *Album* geregistreerd als *ephorus*. Karl Nicolaus Hopf (1700-1761) uit Bern kwam in 1722 als theologiestudent met een lovend getuigschrift van de rector van de academie van Bern in Nederland aan.²⁰ In september 1728 schreef hij zich in Leiden in als gouverneur van de broers Pieter en Willem van Wassenauer (1712 en 1713),²¹ maar toen hij op 16 september 1737 met hun broer Johan Lodewijk Haganus (1719) in Leiden terugkwam, was hij gewoon Nicolaus Hop [*sic*], student in de rechten. Tot in 1740 woonden ze bij de weduwe Testijn op de Papengracht. Vanaf september 1741 tot 1747 woonde Hopf, ongetwijfeld als gouverneur van de Hagenaar Willem Gerrit Dedel (1726),²² samen met zijn pupil bij Pieter Boyer senior, privé-docent Frans en Engels, in de Houtstraat en in 1748-1749 woonden ze bij Frans Viel, 'taalmeeester' in de Doelensteeg.²³ In 1753 kreeg Hopf bij wijze van pensioen een aanstelling bij de Admiraliteit van Amsterdam als 'boekhouder van de equi-

pagie',²⁴ een functie die hij voor eenderde van het salaris liet waarnemen.²⁵ Hopf was een uitstekend classicus en maakte, waarschijnlijk met de Van Wassaenaers, een Grand Tour.²⁶ In 1752 woonde Hopf in Den Haag,²⁷ waar hij op 20 juni 1761 werd begraven. Zijn uitgebreide bibliotheek werd in april 1762 in de Ridderzaal geveild.²⁸

Ook de veertigjarige letterenstudent Esaias Matthey (Zwitsers), die op 1 maart 1742 met Alexander Cornelis van Wevort van Ossenberg uit Dordrecht in Leiden aankwam, was wel degelijk diens gouverneur. Dit blijkt uit een akte verleden voor de Leidse notaris Johannes van Klinkenberg waarbij Van Wevort, een paar dagen voor zijn overlijden, een codicil toevoegt aan zijn testament. Hij legateert 1200 gulden en zijn gouden horloge 'met deszelfs wapen op de wijzerplaat' aan 'deszelfs gouverneur de Heer Matthey'. Ook zijn 'degen met de zilveren greep', zijn boeken, een notenhouten boekenkastje en de helft van zijn in Leiden aanwezige linnengoed. Zijn hospes Jean Michelet en diens vrouw Marie La Vigne op het Noordeinde,²⁹ kregen 600 gulden en het overige linnengoed, 'benevens het olijven cabinet met al het porcelein en overige meubilaire goederen'.³⁰ Matthey is tot 1751 bij Michelet in huis gebleven. Vanaf 1745 waarschijnlijk als gouverneur van zijn huisgenoot Bernard Thierry de Bye uit Den Haag (c. 1727),³¹ die op 7 juli 1750 promoveerde. Na februari 1751 komt Matthey in de universitaire administratie niet meer voor.

Vaak waren de pupillen van deze gouverneurs nog erg jong. Antoine Bentinck,³² de oudste zoon van de politicus Willem graaf

Bentinck, en de bankierszoon Gerbrand Pancras Clifford³³ waren pas dertien toen ze werden ingeschreven, François Fagel,³⁴ Willem Rendorp³⁵ en Willem van Wassaenaer veertien en Willem Gerrit Dedel, Hugo Gevers,³⁶ en Nicolaas ten Hove³⁷ vijftien. Voor Dedel en Van Wassaenaer gaf Hopf als leeftijd respectievelijk 20 en 18 op, ongetwijfeld in verband met de gedeeltelijke vrijstelling van belastingen op bier en wijn. Vijf van deze jongens zijn ingeschreven als student in de rechten, maar ze zullen allemaal wel begonnen zijn met een algemeen programma met veel letteren. Zes van hen, allen lid van regentenfamilies, zijn gepromoveerd in de rechten. Toch was een doctorstitel niet strikt noodzakelijk voor een carrière in het openbaar bestuur. De Van Wassaenaers en Antoine Bentinck hebben de universiteit verlaten zonder graad. Ze hadden er in een kosmopolitische omgeving vriendschappen gesloten en waren er min of meer volwassen geworden, maar hun aanstelling in hoge bestuurlijke functies hadden ze vooral te danken aan hun adellijke familie. Die zorgde er wel voor dat ze goed terecht kwamen.

In het destijds vrij kleine academische wereldje, dat in de loop van de achttiende eeuw in omvang meer dan halveerde met relatief steeds minder buitenlanders,³⁸ moeten de Zwitserse gouverneurs elkaar zeker gekend hebben. Met hun pupillen woonden ze net als de professoren vrijwel allemaal tussen de Breestraat en het Rapenburg. Ze zagen elkaar dus niet alleen bij colleges en promoties of in de Waalse kerk, maar ook gewoon op straat. Jean-François de Boissy (1704-1754)³⁹ en dominee Pierre de La Rive (1718-1793)⁴⁰

hebben zelfs een tijdlang op hetzelfde adres gewoond bij de weduwe van Abraham van den Berg. 'In Genève waren we niet veel meer dan kennissen, maar sindsdien zijn we goede vrienden geworden.'⁴¹ Frédéric-Salomon Tavel (1721-1780) uit Payerne, die in 1740 met een attestatie uit Lausanne lid werd van de Waalse kerk in Den Haag,⁴² heeft bijna twaalf jaar in Leiden doorgebracht. Vanaf november 1747 als gouverneur van Antoine en Jean (1737) Bentinck en van september 1754 tot juli 1759 met François Fagel (1740), de enige zoon van de griffier van de Staten-Generaal. Vanzelfsprekend op gerenommeerde adressen. Eerst in de Houtstraat bij Pieter Boyer senior en later op het Noordeinde (Varkenmarkt) bij Boyers zoon Godfried, pikeur in de universitaire manege. Hier woonden ze jarenlang onder een dak met Tavels collega Nicolas Chasseur (c. 1714), diens leerling Anthony Huysman (1737) uit Middelburg en hun Zwitserse bediende.⁴³ Een ander goed adres was Jacob Pauw op de Langebrug. Hier logeerden van augustus 1744 tot 1747 dominee Barthélémy-Daniel Burnand (1710-1779) uit Moudon en zijn leerlingen Hendrik Hop uit Breda en diens neef Jacob uit Amsterdam.⁴⁴

Claude de Narbonne-Pelet de Salgas (1728-1813, uit Bursins) woonde met zijn pupillen Willem en Jacob Boreel (1744 en 1746) op de Koepoortsgracht, tegenwoordig de Douzastraat.⁴⁵ Samen met een bediende en kennelijk zonder hospes of hospita. Boreel senior, fiscaal van de admiraliteit te Amsterdam, had het hele huis gehuurd. Salgas, die in 1754 bij de familie in huis gekomen was, heeft het in Leiden niet altijd gemakkelijk gehad. In maart 1764 zag hij het even helemaal niet

meer zitten. Hij noteerde in zijn dagboek: 'De heren Boreel zullen niets afweten van Latijn, aardrijkskunde, geschiedenis, recht en honderd andere onbenulligheden, maar dat mag de pret niet drukken. Ik ben zo stom geweest om me voor al die vakken in te zetten, maar zal ze er niet meer mee lastig vallen. Daar worden we allemaal sikkeneurig van en er gaat niets boven gemoedsrust en zo weinig mogelijk verplichtingen. Zo heb ik ook meer tijd voor mezelf en de heren Boreel zullen me meer waarderen als ik niet langer boos word of ze lastig val met kritiek.' Salgas vermoedde dat hun vader ook geen academische hoogstandjes verwachtte: 'Is hij straks niet dik tevreden als ik ze na Leiden bij hem aflever, groot, weldoorvoed en in blakende gezondheid? In staat zich in de grote wereld te bewegen en hun rol te spelen op een kaartavondje, op een bal naast een mooie vrouw, bij een diner enzovoorts?'⁴⁶ Gelukkig is het allemaal goed gekomen. Later dat jaar werd Salgas benoemd tot vendumeester bij de admiraliteit van Amsterdam.⁴⁷ De jongens promoveerden in 1765 en 1766 en na het overlijden van Boreel senior in 1778 trouwde Salgas met diens dochter Catharina op wie hij jarenlang verliefd was geweest.

Minstens dertien van deze gouverneurs waren in Zwitserland bevestigd als predikant. Jean-Laurent Garcin (1733-1781) had na een jaar als hulppredikant gemerkt dat dit niet zijn ware roeping was. Hij was in Amsterdam terechtgekomen en vandaar met zijn pupillen Willem en Gerard Munter (1743 en 1745) naar Leiden gegaan.⁴⁸ Bij de kleermaker Johannes Slijffers op de Papengracht had hij geen hoge pet op van het niveau van de opleiding. Hij

vertrouwde een vriend toe: 'Leiden staat bekend als universiteit, maar de inspiratie is er ver te zoeken. De professoren [...] verstaan als geen ander de kunst onderwijs te geven zonder dat iemand daar wijzer van wordt. Dat is ook goed te merken aan hun studenten. Die zijn 's nachts hard bezig, maar niet met de studie. Pas geleden hebben ze drie huizen van burgers in deze stad van onder tot boven met pek ingesmeerd.'⁴⁹ Na een reis met Gerard Munter is Garcin in 1769 zonder veel spaargeld en zonder pensioen teruggegaan naar Zwitserland.⁵⁰

Sébastien Allamand en Hessel Vegilin van Claerbergen

Ook Sébastien Allamand is nooit predikant geworden. In de loop van 1736⁵¹ verhuisde hij van Herman [Armand] Bernardo op de Papengracht naar Rapenburg 12,⁵² waar hij als opvolger van David-Augustin Tavel⁵³ (1714-1757), de oudere broer van Frédéric-Salomon, les gaf aan de zoontjes van professor 's Gravesande. Allamand heeft het hier goed naar zijn zin gehad. Hij had volop gelegenheid zich te verdiepen in de natuurkunde, deed proeven in 's Gravesandes laboratorium en legde veel nuttige contacten. Dankzij zijn hospes maakte hij in Den Haag kennis met 's Gravesandes oud-leerling Willem Bentinck en diens secretaris, een broer van mevrouw 's Gravesande, ook met Abraham Trembley (1710-1784) uit Genève, de gouverneur van Bentincks zoontjes. Toen Diederik en Jacob Willem 's Gravesande, respectievelijk veertien en dertien jaar oud, in mei 1739 plotseling aan de 'hete koorts' overleden, moest Allamand uitkijken naar een nieuwe baan.

In de zomer werd hij gouverneur van Hessel, de enige zoon van Johan Vegilin van Claerbergen, grietman van Doniawerstal en gedeputeerde voor de provincie Friesland bij de Staten-Generaal. Vegilin had zijn broer Nehemia gevraagd op zoek te gaan naar een geschikt persoon en hem een duidelijke instructie meegegeven: 'Ik verlang niets liever als een Zwitser, minder vlugheid als een Fransman en meer wellevendheid als een Duitser bezittende.'⁵⁴ Op 7 juli 1739 organiseerde Nehemia in Den Haag een diner waarvoor hij ook anderen had uitgenodigd: Jean-Léonard Renaud, Waals predikant in Leeuwarden, en Allamands vriend Prosper Marchand, bibliothecaris van Willem Bentinck. Voor het eten maakte Nehemia met Allamand een ritje naar Scheveningen, waar Allamand nog nooit geweest was. Onderweg hadden ze het over het salaris. Allamand had bij 's Gravesande 500 gulden per jaar gekregen en vroeg 800 gulden, volgens hem het gebruikelijke tarief voor iemand met een student aan de academie.⁵⁵ Het werd 600 gulden voor het eerste jaar in Friesland en 800 later in Leiden.

Zo'n drie uur lang zaten ze gezellig aan tafel waarbij ook Allamands kwaliteiten als kanselredenaar aan de orde kwamen: 'Hij heeft in de Franse kerk in Leiden verscheidene malen met lof gepreekt; iemand oordeelde dat hij vrij remonstrants was. Hij komt mij voor de tolerantie zeer toegedaan te zijn, en niet minder als pedant.' Volgens Nehemia verwachtte Allamand een beroep in het kanton Bern, waar hij heen zou gaan zodra Hessel klaar was met zijn studie. Nehemia adviseerde Hessels vader Allamand direct aan te nemen. Bij een goede docent, ook al leek die duur, kon een

Osinga State te Langweer, logeeradres van Allamand in Friesland. Foto: Udo Ockema, 2007.

leerling in een jaar net zoveel opsteken als bij een ander in twee jaar. Allamand, die tijdens het gesprek ongetwijfeld te weten kwam dat Hessel na een Franse kostschool in Den Haag op twee verschillende Latijnse scholen had gezeten,⁵⁶ was bereid een uitgebreid programma voor hem te maken: godsdienst, morele vorming, talen en exacte wetenschappen. Graag snel antwoorden, want Allamand en de 's Gravesandes gaan volgende week donderdag 'een reisje van rouwverdriving' maken naar Spa.⁵⁷ In september dat jaar kwam Allamand aan op de *Osinga state* in Langweer.⁵⁸ Hessel deed goed zijn best want hij wilde maar één ding: weg van huis en zo snel mogelijk meer vrijheid in Leiden.⁵⁹

Ze vertrokken eind augustus 1740 en vanuit Lemmer voeren ze over de Zuiderzee naar Amsterdam. Op 30 augustus kwamen ze per trekschuit in Leiden aan, twee weken voor het begin van de colleges.⁶⁰ Allamand

had twee kamers geregeld bij Jacob Boudevijn, een bakker op de Breestraat. Een groot voordeel was dat er geen andere huurders in huis waren. Er werd afgesproken dat ze per jaar 700 gulden zouden betalen voor kost en inwoning, inclusief verwarming.⁶¹ De zomermaanden zouden ze in Friesland doorbrengen.

Op 2 september 1740 schreven ze zich allebei in als student in de rechten. Regelmatig rapporteerden ze aan Hessels vader. Allamand in het Frans over praktische zaken en Hessels studie en gedrag, Hessel meestal vrij beknopt in het Latijn, maar Frans was toch makkelijker voor hem. Kort na aankomst in Leiden schreef hij: 'Ik had U het liefst in het Latijn geschreven, maar was zo druk met het opbergen van mijn spullen dat ik de concentratie niet kon opbrengen me in die taal uit te drukken.'⁶² Zijn brieven gaan over uitstapjes, zijn gezondheid, zijn kennissen en etentjes bij professoren. Na twee maanden liet Allamand Hessels vader weten dat ze heel graag eens naar Den Haag zouden komen voor een persoonlijk gesprek, 'zelfs als we daarvoor een college moeten missen. De dag daarop kunnen we dubbel ons best doen.' Vanwege Hessels verkoudheid was Allamand een paar keer alleen naar college gegaan 'zodat we ze achteraf konden repeteren om de draad niet kwijt te raken.'⁶³ Een paar dagen later hoopte hij dat ze voortaan uitsluitend positieve berichten zouden kunnen opsturen 'over onze studie en de gezondheid van mijnheer Hessel'.⁶⁴

Op 17 december berichtte Allamand: 'Mijnheer Hessel geeft U graag de nieuwtjes van onze academie, dat is zijn afdeling. Misschien zou hij U ook eens iets moeten vertellen

over zijn studie, maar hij is waarschijnlijk te bescheiden om U te melden dat we zo hard werken als we kunnen.’⁶⁵ Meestal eens per maand stuurde Allamand ook een financieel verslag op. In november 1741 betrof het een globaal overzicht van de uitgaven sinds de zomervakantie. Hij hoopte binnenkort de gedetailleerde afrekening persoonlijk te komen overhandigen en bedankte voor de uit Friesland ontvangen voedselpakketten. Die hadden de uitgaven aanzienlijk gedrukt.⁶⁶ Ze gingen goed om met andere studenten en Hessel schreef poezie.⁶⁷ Twee van zijn Nederlandse lofdichten staan afgedrukt in de proefschriften van vrienden.⁶⁸

Kort voor Pasen waren er weer problemen met Hessels gezondheid. Hopelijk zouden ze later in de vakantie wat uitstapjes kunnen maken.⁶⁹ Toen Allamand op 3 juni de balans opmaakte, moest hij openlijk toegeven dat Hessel maar weinig had uitgevoerd. Het was kermis geweest en de studenten hadden relletjes geschopt. Allamand vroeg Hessels vader de brief waarin hij dit vertelde geheim te houden.⁷⁰ Vegilin reageerde met een brief vol verwijten aan zijn zoon. Die wist niet goed hoe daarop te reageren. Hij kon geen geloofwaardig excuus verzinnen en bleef dagenlang op bed liggen. Allamand berichtte daarop namens Hessel dat die van plan was zijn leven te beteren, maar in een tweede brief, die Hessel niet gelezen had, vertelde Allamand de trieste waarheid. Hij adviseerde Vegilin positief te reageren op Hessels goede voornemens omdat die anders zijn vader in de zomervakantie niet onder ogen zou durven komen. Ook vroeg Allamand Vegilin hen onder een goed voorwendsel op te dragen zo snel mogelijk

naar Friesland te komen. Als Hessel toch niet naar college ging, had het geen zin langer in het dure Leiden te blijven.⁷¹

Het nieuwe studiejaar begon met hoge verwachtingen: ‘Onze colleges zijn bijna twee weken geleden begonnen. Wij zijn stip-te toehoorders en we repeteren ze zo regelmatig dat we er onze handen vol aan hebben. Als we zo doorgaan, en dat hoop ik van harte, verwacht ik dat we de tijd die we vorig jaar verloren hebben ruimschoots goedmaken. Op dit moment heb ik niets dan lof voor uw zoon. Hij studeert zoals het moet en ook wat betreft zijn ijver kan ik hem alleen maar complimenteren.’⁷² Ook in december was er weinig reden tot zorg, behalve dat er harder gewerkt zou kunnen worden en dat Hessel niet altijd om zeven uur opstond. Zijn colleges begonnen namelijk om acht uur. Zou mijnheer Vegilin daar in zijn brieven aan Hessel eens iets van kunnen zeggen?⁷³

In 1742 en 1743 was Allamand meestal wel tevreden over Hessels gedrag en studiezijn. Waarschijnlijk had hij zijn verwachtingen bijgesteld, maar het was nog altijd nodig hem niet alle ruimte te geven. Kort voor de voorjaarskermis van 1742, verzocht Allamand diens vader hem te verplichten steeds voor acht uur thuis te zijn: ‘De reden waarom ik U deze gunst vraag is dat er in die periode danshuizen zijn. De meeste jongelui gaan hier naar toe, maar ik ben bang dat we daar problemen mee krijgen. En omdat ik niet te streng wil overkomen door hem alleen op mijn gezag een pleziertje te verbieden, vraag ik U mij hierin te steunen zodat ik het vertrouwen dat hij in mij heeft niet verlies. Hij vindt

toch al dat ik me te vaak tegen zijn wensen verzet. Het zou fijn zijn als ik hem deze keer die frustratie kon besparen.⁷⁴

In februari 1743 kondigde Allamand aan dat het college over de Instituten, een belangrijk onderdeel van het *Corpus juris civilis*, binnenkort zou aflopen. Hessel had dan alleen nog maar 'een college experimentele natuurkunde',⁷⁵ bij professor Musschenbroek.⁷⁶ Wat betreft de financiën was er alle reden tot tevredenheid, er was zelfs geld over voor een reisje.⁷⁷ Maar in feite had Allamand er schoon genoeg van. Hij luchtte zijn hart bij een neef van Hessels vader die ook in Leiden woonde. Die schreef vervolgens naar Friesland dat Allamand van plan was Hessel aan het eind van het studiejaar thuis af te leveren. Hij was al op zoek naar een andere leerling, maar zou deze keer erg kieskeurig zijn wat betreft de 'persoon, het karakter en vooral het humeur van zijn élève'.⁷⁸ Toen Allamand op 10 mei voor de zoveelste keer berichtte dat Hessels verkoudheid geen reden tot zorg was,⁷⁹ kon hij niet vermoeden dat die een paar dagen later uit eigen beweging afscheid zou nemen van de Leidse academie.

Hessel begreep dat het spel uit was. Drie jaar in Leiden en dan terug naar huis zonder veel kennis en geen enkel getuigschrift, laat staan de doctorstitel. In Friesland zou hij een furieuze vader tegenover zich vinden. Na een verjaardagsfeestje bij een vriend, ging hij niet terug naar huis. Hij huurde een rijtuigje en vertrok richting Utrecht om zich in Duitsland te gaan aanmelden als vrijwilliger bij het Oostenrijkse leger. In brieven aan zijn vader en een studievriend uit Oostenrijk,⁸⁰ had hij het vaak gehad over de Oostenrijkse Successie-

oorlog. Allamand was volkomen verrast. Na een lange speurtocht wist hij Hessel in Keulen in te halen. Hij maakte hem wijs dat zijn oom Assuerus op sterven lag. Ze moesten direct naar Friesland komen. Het uitstapje zou hem wel vergeven worden.⁸¹

Blijvende vriendschap met de familie Vegilin

Kort nadat Allamand Hessel in juni 1743 thuis had afgeleverd, ging hij terug naar Leiden. Dit was niet meteen het einde van hun relatie. Op 10 juni excuseerde Hessel zich tegenover Allamand en diens vriend David-Augustin Tavel voor zijn gedrag,⁸² maar het volgend voorjaar ging hij er na een ruzie met zijn vader weer vandoor. Die vermoedde dat hij naar Leiden was gegaan en vroeg Allamand, intussen gouverneur van Cornelis Steengracht uit Middelburg,⁸³ uit te zoeken wat er aan de hand was. Hessel was onder behandeling bij een chirurgijn vanwege een steekwond die hij bij een vechtpartij had opgelopen. Allamand hoorde hem uit en de dag daarop reisde hij naar Friesland om de situatie uit te leggen. Vegilin senior beloofde dat Hessel zodra hij genezen was weer thuis mocht komen. Dit tweede avontuur was wat hem betreft vergeven en vergeten. Half augustus bracht Allamand zijn oud-leerling naar Friesland: 'Ik hoop dat hij nu echt van plan is een goed staatsburger te worden zodat U tevreden over hem kunt zijn'.⁸⁴ Hessel ging serieus aan de studie en eind 1745 berichtte hij: 'Ik heb nu al meer gedaan dan in de hele periode waarin U het ongeluk had mijn gouverneur te zijn'.⁸⁵ Allamand was dolblij en hij complimenteerde Hessel niet alleen met zijn ijver, maar gaf hem

ook uitgebreid advies over de studie en over hoe om te gaan met zijn autoritaire vader.⁸⁶

In augustus 1746 gaf Hessel de volgende beschrijving van Allamand, die toen in Langweer op bezoek was: 'Hij is klein van stuk en op het eerste gezicht erg nerveus en stevig gebouwd, maar dit laatste is niet het geval want hij heeft een tenger lichaam, een groot hoofd met kleine oogjes en een ruwe donkere huid. Kortom hij ziet er qua postuur en gezicht niet bijzonder fraai uit, maar als je hem een beetje hebt leren kennen, raak je snel bevriend en krijg je waardering voor hem. Hij is trouwens erg geestig en heeft de bijzondere gave dat hij met allerlei mensen een gesprek gaande kan houden. Hij weet ontzettend veel en heeft daarbij een sterk geheugen. Toch is zijn kennis wat betreft de meeste takken van wetenschap eerder algemeen dan diepgaand. Hij houdt zich vooral bezig met de metafysica of liever gezegd de filosofie en met de vakken waarin hij lesgeeft. Hij heeft hierin en ook in de wiskunde veel ontdekkingen gedaan op basis van de inzichten van wijlen professor 's Gravesande, bij wie hij in huis gewoond heeft als onderwijzer van diens twee zoons. Na hun dood, bijna op hetzelfde moment (de tweede overleed toen de eerste in zijn doodskleed werd gewikkeld), bleef hij aan om hun diepbedroefde vader bij te staan in het rouwproces. Toen hoorde mijn vader van zijn capaciteiten en nam hem in dienst als mijn gouverneur.

Hij moet wel erg snel van begrip zijn, want toen hij mijn gouverneur was, heb ik hem niet veel zien studeren in de letterlijke zin van het woord. Hij was wel steeds aan het werk, net

Portret van Jacob Willem 's Gravesande, gravure door Jacob Houbraken naar een tekening van Jan Wandelaar, ca. 1717/1742. Universiteitsbibliotheek Leiden.

als tegenwoordig, maar bijna altijd met publicaties. Hij heeft een paar merkwaardige opvattingen over de godsdienst en leidt alles af uit de metafysica. Zo behandelt hij ook de Heilige Schrift, die hij dus ondergeschikt maakt aan de rede. Hij houdt van gezelligheid en theaterbezoek, maar alleen als hij daar mensen van zijn eigen soort tegenkomt die net als hij houden van een interessant gesprek. Volgens mij is hij rechtschapen en een man van de wereld met de juiste opvattingen over de plichten van de mens tegenover zijn naas-

te. Maar ik vind dat hij de slechte gewoonte heeft opgevat zich te bemoeien met de politiek. Mijnheer 's Gravesande is getrouwd met mejuffrouw Sacrelaire, de zuster van de arts [Jacques] Sacrelaire, een zeer kundig maar kritisch iemand en goed bevriend met mijnheer Bentinck, ambachtsheer van Rhoon. Hij heeft Allamand in diens kennissenkring geïntroduceerd.⁸⁷

Allamand en Hessel bleven corresponderen. Voor Hessel was Allamand 'mijn beste vriend; ik kan hem volledig vertrouwen'.⁸⁸ In deze periode concentreerde Allamand zich op experimenten in verband met elektriciteit en publiceerde erover. In januari 1747 vroeg hij Hessel informatie over een opgevallende hoogleraarsplaats aan de Friese academie in Franeker.⁸⁹ Toen hij de benoeming gekregen had, bedankte hij de Vegilins, maar die zeiden dat ze daar geen invloed op hadden gehad.⁹⁰ Later dat jaar wist Hessel Allamand te vertellen dat diens oudere broer François-Louis, zes maanden na zijn aanstelling als gouverneur van het zoontje van een lid van de Raad van State,⁹¹ het bijltje erbij neergegoot had: 'Dat verbaast me want ik had gedacht dat hij van plan was zijn dagen bij die familie te eindigen.'⁹² In feite had Allamands broer besloten naar Zwitserland terug te gaan. In 1748 werd hij predikant in Ormont-Dessus en in 1773 hoogleraar Grieks aan de academie van Lausanne.

Ook David-Augustin Tavel komt regelmatig voor in Hessels correspondentie. In juni 1743⁹³ feliciteerde Hessel hem met zijn benoeming als gouverneur van zijn vriend Jan Jacob van Wassenaer Obdam (1724)⁹⁴ en op

4 februari 1747 vertelde hij Allamand dat deze 'zoon van mijnheer van Twickel'⁹⁵ een grietening zou krijgen'. Hij hoopte dat het zou lukken, want hij wist zeker dat iemand opgeleid door Tavel wel een goed regent moest zijn.⁹⁶ Een paar weken later hoorde Hessel van een correspondent in Leiden dat Tavel zich in september in Leiden zou gaan bezighouden 'met een jongen uit Amsterdam, niet bepaald een van de slimsten. Ik ben bang dat Tavel, die zo snel van begrip is, het moeilijk gaat krijgen met zo'n stomkop.'⁹⁷ In september schreef Tavel zich in als gouverneur van Paul Le Leu de Wilhem (1732) uit Haarlem,⁹⁸ en op 10 april 1757, een paar maanden voor de promotie van zijn volgende pupil Johan Graafland (1736),⁹⁹ overleed hij in Leiden. Dit werd ten overstaan van notaris Josué L'Ange bevestigd door Albert Guex en Allamand.¹⁰⁰ De akte werd opgesteld omdat Tavel jarenlang een attestatie de vita had laten opstellen in verband met de betaling van een lijfrente namens de hertog van Orléans.¹⁰¹ Ook Jean-Gaspard Mieg (1716-1765) uit Genève, die van 1743 tot 1751 gouverneur was van de Leidse burgemeesterszoon Helenus Willem van Leyden (1735), liet vanaf juli 1742 tot 1748 elk jaar zo'n attestatie notarieel vastleggen.¹⁰²

In februari 1749 stelde Allamand de Vegilins op de hoogte van zijn benoeming in Leiden tot professor in de wiskunde en filosofie. Hij zou er naast zijn inkomsten uit colleges een salaris van 1500 gulden per jaar krijgen: 'U kunt zich wel voorstellen dat ik dit niet afsla. Ik vind het wel jammer dat ik dan niet meer bij U in de buurt ben, en ik heb er ook moeite mee de academie van Franeker te verlaten,

want ik heb er niet over te klagen, maar een mens moet ook een salaris hebben waarvan hij rond kan komen en een behoorlijke woning. Welnu, U weet dat ik hier maar net genoeg kreeg om niet om te komen van de honger en dat mijn huis onbewoonbaar was. Als ik het in deze stad financieel iets beter had gehad, zou ik zeker mijn best gedaan hebben er nog een paar jaar te blijven. Nu is het te laat en ik hoop alleen maar dat er iemand beroepen wordt die de academie net zo'n goed hart toedraagt als ik.¹⁰³ Allamand had zijn benoeming vooral te danken aan Willem Bentinck, sinds 1745 president-curator van de universiteit: 'Alles wat ik ben heb ik aan U te danken. Daarom zal ik, als U dat wenst, al mijn kennis en kunde in uw dienst stellen. Misschien bent U niet altijd gecharmeerd van mijn ideeën, maar U zult nooit te klagen hebben over mijn hart. Dat voelt zich pas echt gelukkig wanneer het mij iets dicteert wat U aangenaam kan zijn.'¹⁰⁴

In juni 1750 overleed Hessel. Volstrekt onverwachts. Allamand condoleerde diens vader: 'De goede eigenschappen van hart en geest die in deze jongeman schitterden maken dat ik dit verlies mijn leven lang zal betreuren. Ooit zou hij van groot nut geweest zijn voor zijn provincie. Mijn vriendschap voor hem, en ik durf wel te zeggen de zijne voor mij, zal altijd een dierbare herinnering blijven.'¹⁰⁵ Allamand, die weer op de Breestraat was gaan wonen, bleef nog jaren met Vegilin senior corresponderen. In de winter van 1753-1754 had hij een bijzondere privé-leerling: de jonge hertog van Richmond, die onder leiding van Allamands vriend Abraham Trembley bezig was met zijn Grand Tour. 'De hertog is speciaal

voor mij hierheen gekomen en houdt me vijf of zes uur per dag bezig. Elk weekend neemt hij mij mee naar Den Haag. Dit gooit al mijn andere werkzaamheden in de war en ik denk met weemoed terug aan het leven in Friesland.'¹⁰⁶ Ook tijdens de aprilvakantie had Allamand geen rust. In plaats van acht colleges per dag had hij er nog steeds vijf: 'Ik ben zo druk bezig met die colleges, allemaal verschillende, dat ik aan het eind van de dag alleen maar kan denken aan rust voor mijn lichaam, want mijn geest is dan helemaal leeg.'¹⁰⁷

In 1755 ging Allamand voor een kennis van Johan Vegilin op zoek naar een gouverneur. Joseph-Louis-Etienne de Martines uit Lausanne¹⁰⁸ zou erg geschikt zijn. Allamand reisde naar Den Bosch, maar daar woonde Martines' broer: 'De persoon die U wilt hebben woont tegenwoordig in Rotterdam. Ik ben daar op de terugweg expres gestopt om even te praten. Hij lijkt mij een heel aardige kerel met wie mijnheer Rengers erg tevreden zou zijn, maar hij heeft in Rotterdam een aanstelling die 600 gulden per jaar oplevert; daarvoor moet hij twaalf keer preken. Omdat hij een carrière als predikant overweegt, beschouwt hij die baan als iets wat hem recht naar zijn doel leidt. [...] Als hij niet op mijn voorstel ingaat, is dat wel erg jammer voor mijnheer Rengers, maar dan weet ik wel iemand anders, ook in Rotterdam. Uit Zwitserland heb ik over die persoon erg positieve referenties ontvangen.'¹⁰⁹

Tien jaar later hoopte hij dat de kleinzoons van Vegilin ooit naar Leiden zouden komen. Maar wel na een vooropleiding thuis door een gouverneur 'die hen kan leren wat jongelui van hun geboorte moeten weten.' 'Het zou

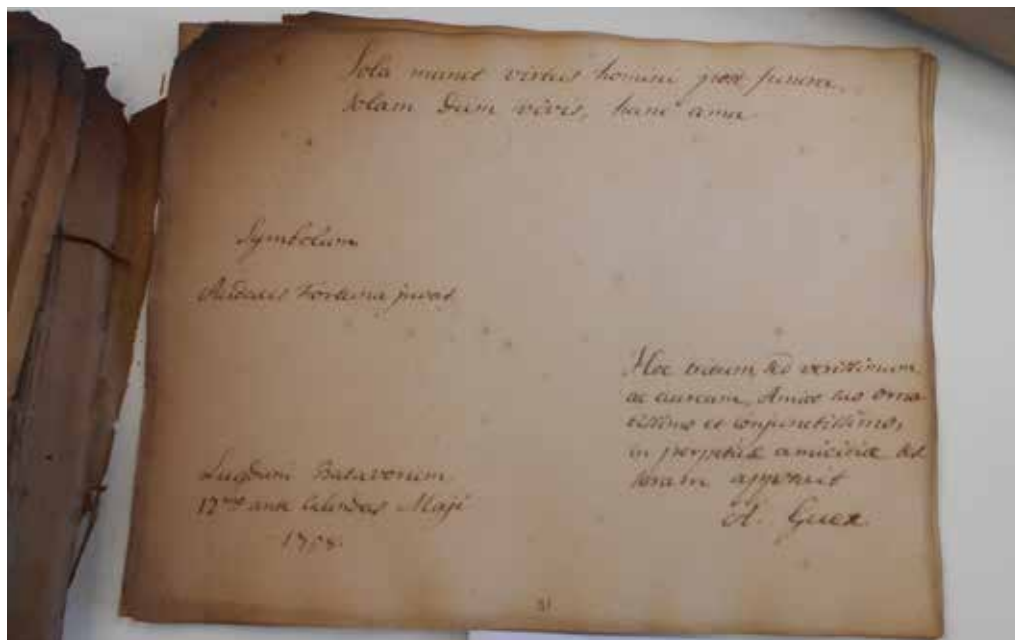
Woonhuizen van 's-Gravesande (12) en Allamand (10) aan het Rapenburg. Foto: Phil Rhebergen 2018.

me veel voldoening geven als ik mij nog eens nuttig zou kunnen maken voor leden van uw familie.¹¹⁰

Contacten met andere gouverneurs

Tijdens zijn vijfendertigjarige professoraat in Leiden heeft Allamand veel landgenoten gekend die met of zonder hun pupillen bij hem in de Pieterkerk-Choorsteeg en later aan het Rapenburg langskwamen om afspraken te maken over colleges en ze achteraf af te rekenen. De colleges waren sowieso bij de hoogleraar aan huis en het was niet ongebruikelijk dat die zijn studenten en hun gouverneurs ook uitnodigde voor etentjes. Zo had Allamand, zodra hij in Leiden begonnen was, veel te maken met Frédéric-Salomon Tavel. In

de zomervakantie van 1748 hield hij, op verzoek van Willem Bentinck, diens zoons en Tavel gezelschap op hun reis in Engeland.¹¹¹ Hier ontmoetten ze ook Abraham Trembley, die Allamand na het vertrek van Cornelis Steen-gracht tevergeefs had proberen te strikken als gouverneur van een zevenjarig jongetje in Engeland. Allamand had er weinig zin in onder een dak te wonen met ouders die het ongetwijfeld altijd beter wisten.¹¹² Trembley was veel minder streng dan Tavel en geneigd de kinderen te laten leren van hun eigen fouten.¹¹³ Bentinck vond dat een prima methode en had Trembley en Allamand gevraagd Tavel duidelijk te maken dat straffen lang niet altijd effectief is.¹¹⁴ Toen Tavel de volgende zomer vanwege zijn ischias een kuur volgde in Aken,

Bladzijde uit het album amicorum van Hubrecht de Haze Bomme. Middelburg, Zeeuwse bibliotheek, Hs 6354.

bleven de jongens (toen 15 en 12 jaar oud) in Leiden onder toezicht van Allamand.¹¹⁵

De jonge Bentincks waren geen studiehoofden, maar de natuurkundeproeven van Allamand vielen wel in de smaak. Zelf schreef die erover: 'Antoine kan me uitstekend volgen bij de colleges die ik hun geef. Ik heb de principes van de mechanica heel aanschouwelijk gemaakt en hij heeft alles goed begrepen. Jean snapt nog niet alles, maar vindt de proeven erg boeiend.'¹¹⁶ Een paar dagen later schreef Trembley aan Bentinck senior dat Allamand zijn eigen telescoop aan Antoine had gegeven omdat die niet kon wachten tot de instrumentenmaker uit Franeker er een had opgestuurd.¹¹⁷ Ook François Fagel, Tavels volgende leerling, liep colle-

ges bij Allamand. Eerst een *privatissimum* over metafysica en logica, 'om hem te leren zijn gedachten een beetje te ordenen',¹¹⁸ en daarna over natuurkunde. Op 25 september 1756 berichtte François zijn vader: 'Om elf uur ga ik naar mijnheer Allamand samen met de heren Graafland, Van Strijen¹¹⁹ en een zekere [de Haze] Bomme uit Middelburg. Mijnheer Allamand geeft dit college in het Frans en op het ogenblik doen we erg leuke proeven met magnetisme. Hij heeft me gevraagd U de groeten te doen. A propos, lieve vader, kunt U mij de *Institutiones Newtonianae* van mijnheer 's Gravesande toesturen?'¹²⁰

In november 1761, tijdens zijn Grand Tour met François, werd Tavel beloond voor zeven jaar trouwe dienst. Op voorspraak van

Fagel senior werd hij door de Staten-Generaal benoemd tot secretaris van de buitenlandse correspondentie. Hij stelde Trembley meteen op de hoogte.¹²¹ Hij zou 9.000 gulden per jaar gaan verdienen.¹²² Op de griffie werkte hij jarenlang samen met François en zijn vader en na het overlijden van François in 1773 raakte hij nauw betrokken bij de opvoeding van diens oudste zoons. Hun gouverneur Pierre-Gédéon Dentand (1746-1780) uit Genève omschrijft hem in een brief aan zijn pupillen als 'die man die de Hemel jullie geschonken heeft en wiens belangstelling en vriendschap jullie nooit genoeg kunnen terugbetalen'.¹²³

Twee andere gouverneurs die Allamand in Leiden goed gekend heeft zijn dominee Gaspard-Joël Monod (1717-1782) uit Genève, van 1748 tot 1753 gouverneur van Assueer Jan baron Torck (1733) uit Den Haag en daarna van Lucas Willem van Essen (1739) uit Arnhem,¹²⁴ en Augustin Jayet (1753-1781) uit Nyon,¹²⁵ beiden afgestudeerd in Genève. Jayet was gouverneur van Torcks zoons Lubbert Pieter Adolf (c. 1761) en Willem Arent (1763). Toen deze jongens eens bij Allamand langs moesten komen voor een overhoring, waren ze bang dat hij hen stevig aan de tand zou voelen. Gelukkig bleef het bij een inspectie van hun schriften

en een vaderlijk compliment.¹²⁶ In juni 1778 beloofde Allamand hen dat hij in de vakantie langs zou komen op kasteel Rosendael bij Arnhem.¹²⁷

Besluit

In de achttiende eeuw was onderwijs van de Nederlandse elite aan de Leidse universiteit ondenkbaar zonder Zwitserse gouverneurs. Ze regelden colleges en bijlessen bij de hoogleraren en repetitoren Behalve fulltime gouverneurs, al of niet als zodanig geregistreerd, kwamen er ook Zwitsers naar de Leidse universiteit die hier begonnen met het geven van bijlessen. Een mooi voorbeeld van zo iemand is Jean-Nicolas-Sébastien Allamand, die na ongeveer een jaar in Leiden, als opvolger van een landgenoot, huisonderwijzer werd van de kinderen van professor 's Gravesande. Daarna was hij een jaar gouverneur in Friesland en vervolgens vijf jaar in Leiden. Al die tijd combineerde hij zijn werk als gouverneur met zijn eigen onderzoek en publicaties. Dit en zijn goede contactuele eigenschappen leverden hem aanstellingen op als hoogleraar, eerst in Franeker en daarna in Leiden. In tegenstelling tot de meesten van zijn collega-gouverneurs, is hij niet naar Zwitserland teruggekeerd.

Noten

1 Zie M. Zoeteman-Van Pelt, *De studentenpopulatie van de Leidse universiteit, 1575-1812* (Leiden 2011) 77, 96, 428.

2 Leiden, Universiteitsbibliotheek, ASF, 14 (1727-1755), 15 (1755-1808); 100-173 (1729-1800).

3 S. Stelling-Michaud, *Le Livre du recteur de l'académie de Genève (1559-1878)* II (Genève 1966) 24 en 196.

4 *Dictionnaires des Journaux et des Journalistes/Le gazetier universel* (online).

5 *Dictionnaire historique de la Suisse* (online).

6 *Articles résolus dans les synodes des églises wallonnes des Provinces-Unies des Pays-Bas* III (1730-1744), synode de Flessingue (mei 1736) 8.

7 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief Waalse Gemeente Leiden (AWGL), inv.nr. 25.

8 Den Haag, Nationaal Archief, Handschriften (3.22.01.01), inv.nr. 430 (Leiden, 26-5-1740).

9 Den Haag, Nationaal Archief, Handschriften (3.22.01.01), inv.nr. 430 (Leiden, 4-4-1741).

10 ELO, AWGL, inv.nr. 28 (21-8-1740) en inv.nr. 25 (1749).

11 ELO, AWGL, inv.nr. 28 (1751); Amsterdam, Stadsarchief, Archief van de Waalsch Hervormde Gemeente (201), inv.nr. 272 (5-10-1751).

12 Middelburg, Zeeuwse bibliotheek, kluis, Hs 6354 (Leiden, 19-4-1758).

13 ELO, AWGL, inv.nr. 25 (1752; met attestatie uit Bazel).

14 ELO, AWGL, inv.nr. 28 (27-10-1754); beide plaatsen worden genoemd.

15 J. van Heel et al., *Een wereld van verzamelaars en geleerden. Gerard en Johan Meerman, Willem van Westreenen en Pieter van Damme en hun archieven* (Hilversum 2012) 70-71.

16 Het Utrechts Archief, Huis Amerongen (1001), inv.nr. 3810.

17 Aanstelling van 1776 tot 1787 ('Amsterdamse ijkmeesters van 1620 tot en met 1819', <https://www.oudegewichtjes.nl/256-Adamse-ijkers-16201819.html>).

18 *Album studiosorum academiae Groninganae* (Groningen 1915); 20-5-1788: met Jan Willem van Loon (1767-1839), promotie 10-12-1788.

19 Haarlem, Noord-Hollands archief, familie Van Valkenburg (1571), inv.nr. 132 (21-9-1794).

20 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 D 48 (Bern, 24-4-1722).

21 *Album studiosorum academiae Lugduno-Batavae, 1575-1875* (Den Haag 1875; hierna *Album*), 29-9-1728: Pieter 19 jaar, rechten; Willem 18 jaar, rechten; geb. 16-11-1713.

22 *Album*, 13-9-1741: 20 jaar, rechten; promotie 30-6-1749.

23 ELO, Oude Notariële Archieven (ONA), inv.nr. 2030, akte 73 (5-5-1741).

24 *Naamregister van de [...] Heeren gecommitteerde raden, 1753-1761*.

25 Hopf ontving voor twee aanstellingen 2000 gulden per jaar (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 74 D 9 (27), [aug. 1762]).

26 Chr. Saxe, *Onomasticon literarium*, (Utrecht 1775-1803) I, 154-155 en VII, 93.

27 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 74 D 13, f. 143-143v (Chr. Saxe aan Hopf, 3-4-1752).

28 *Catalogue des livres [...] délaissés par feu Monsieur C.N. Hopf* (Den Haag 1762).

29 Noordeinde (zuidzijde) bij het Rapenburg (ELO, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 6616).

30 ELO, ONA, inv.nr. 2097, f. 8v-10v (17-1-1743); begraven 24-1-1743 (Regionaal archief Dordrecht, DTB, inv.nr. 51, f. 276r).

31 *Album*, 26-8-1745; in 1783 overleden in Den Haag, 56 jaar oud.

32 *Album*, 21-11-1747: letteren en wiskunde; geb. 1734.

33 *Album*, 28-7-1759: rechten; geb. 18-10-1745; promotie 25-6-1764.

34 *Album*, 17-9-1754: 14 jaar, rechten; geb. 1740; promotie 23-7-1759.

35 *Album*, 20-8-1783: 14 jaar, letteren; geb. 1769; promotie 17-1-1789 (gouverneur Moïse-Frédéric Conod (c. 1756-1826) uit Les Clées).

36 *Album*, 5-7-1780: 14 jaar; geb. 26-10-1765; promotie 9-12-1786 (gouverneur Jean-Marc Dalgaz (1756-1811) uit Chavannes).

37 *Album*, 12-9-1747: rechten; geb. 11-9-1732; promotie 10-8-1750.

38 Zoeteman-Van Pelt, 102 (van 200 nieuwe studenten per jaar tot minder dan honderd), 117.

39 *Album*, 27-9-1746; *ephorus* van Frederik R.B. graaf van Rechteren (1723-1750).

40 *Album*, 12-9-1747; niet genoemd als *ephorus*, wel steeds samen met Nicolaas ten Hove.

41 C.-E. Engel, *Jean-François de Boissy (1704-1754). Un réfugié français du XVIIIe siècle d'après sa correspondance* (Neuchâtel 1941) 69 (Leiden, 31-10-1748).

42 Den Haag, Gemeentearchief, Waals-Hervormde gemeenten 's-Gravenhage (0241-01), inv.nr. 107.

43 *Album*, 17-9-1754; promotie 3-7-1758.

44 *Album*, 16-9-1740: Hendrik (geb. 1723), promotie 3-8-1746; *Album*, 6-8-1744: Jacob (geb. 1728), promotie 13-6-1748.

45 *Album*, 7-1-1763.

46 Den Haag, Nationaal Archief, familie Boreel (1.10.10), inv.nr. 155, f. 151 (Leiden, 25-2-1764).

47 *Naamregister van de [...] Heeren gecommitteerde raden in de collegien ter admiraliteit [...]* (Amsterdam 1764-1772).

48 *Album*, 14-9-1763; promotie Willem 16-7-1768; Gerard 30-10-1767.

49 A. Bandelier, 'Des gouverneurs et gouvernantes suisses dans les Provinces-Unies au siècle des lumières' in: S. van Dijk et al., *Belle de Zuylen/Isabelle de Charrière: Education, Création, Réception* (Amsterdam/New York 2006) 119 (Leiden z.d. [1763-1764]).

50 Lausanne, Bibliothèque cantonale et universitaire, MS 102, f. 47r-48v (13-2-[1769]).

51 ELO, SA II, inv.nrs. 7332 en 7382 (recensierollen 1736-1737).

52 Th. Lunsingh Scheurleer *et al.*, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* IVa (Leiden 1989) 144, 157-159.

53 *Album*, 29-9-1733: bij 's Gravesande.

54 Leeuwarden, Tresoar, 323 (familie Van Eysinga-Vegelin van Claerbergen; hierna Tresoar, VEVC), inv.nr. 3977 (Joure, 15-6-1739).

55 Volgens Justus van Effen kostte een gouverneur aan een academie 1000 gulden per jaar aan salaris en evenveel voor kost en inwoning (*De Hollandsche Spectator*, 1, n° 20 (31-12-1731) 156-160).

56 H. Vegilin van Claerbergen, *Mémoires*, éd. par J. van Sluis et G. van der Meer (Leeuwarden) 37-38.

57 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3977 (Den Haag, 7-7-1739).

58 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3977 (Langweer, 29-9-1739).

59 H. Vegilin van Claerbergen, *Mémoires*, 38.

60 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3979 (Leiden, 13-9-1740).

61 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Langweer, 30-7-1740).

62 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 31-8-1740).

63 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 4-11-1740).

64 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 8-11-1740).

65 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 17-12-1740).

66 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 4-11-1741).

67 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 31-12-1740); zie ook *ibid.*, 323-3979 (Leiden, 13-9-1740).

68 Salomon Lynslager (promotie 16-6-1741) en Henri des Vilattes (promotie 18-6-1742).

69 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 28-3-1741).

70 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 3-6-1741).

71 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 10-6-1741).

72 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 30-9-1741).

73 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 4-12-1741).

74 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 7-4-1742).

75 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3979 (Leiden, 21-1-1743).

76 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3979 (Leiden, 11-2-1743).

77 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3979 (Leiden, 11-3-1743).

78 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4008 (Leiden, 18-5-1743).

79 Tresoar, VEVC, inv.nr. 3979 (Leiden, 10-5-1743).

80 Johann Karl prins van Liechtenstein (*Album*, 22-1-1740).

81 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (20-5-1743 tot 1-6-1743); H. Vegilin, *Mémoires*, 39-41.

82 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5050 (aan Allamand); *ibid.*, 5048 (aan Tavel).

83 *Album*, 17-9-1743; promotie Utrecht, 10-7-1745. Tresoar, VEVC, inv. nr. 4009 (Leiden, 24-1-1744).

84 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 31-8-1744).

85 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5050 (Langweer, 1-12-1745).

86 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5050 (Leiden, 4-1-1746).

87 H. Vegilin van Claerbergen, *Mémoires*, 64-65 (14-8-1746).

88 H. Vegilin van Claerbergen, *Mémoires*, 115 (30-9-1747).

89 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 31-1-1747).

90 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 10-3-1747); inv.nr. 5053 (Leeuwarden, 9-3-1747).

91 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5048 (Leiden, 24-3-1747); Jean Louis Verelst (geb. 1741), zoon van Dirk Huibert Verelst (1717-1774).

92 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5053 (Leeuwarden, 9-9-1747).

93 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5048 (10-6-1743).

94 *Album*, 6-9-1743.

95 Unico Wilhelm van Wassenauer Obdam (1692-1766) eigenaar van de havezate Twickel bij Delden.

96 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5053.

97 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5048 (Leiden, 24-3-47).

98 *Album*, 6-9-1747: *ephorus* van [Le Leu] de Wilhem (*Album*, 14-9-1746; promotie 19-7-1751).

99 *Album*, 25-9-1752; promotie 2-7-1757.

100 ELO, ONA, inv.nr. 2192, akte 41 (12-5-1757).

101 ELO, ONA, inv.nr. 2186 tot 2192 (1751-1757).

102 ELO, ONA, inv.nr. 2090 tot 2092 (1742-1748).

103 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5050 (Franeker, 7-2-1749).

104 Den Haag, Koninklijke Verzamelingen, G002 (Collectie Willem graaf Bentinck; hierna KonVerzBent), inv.nr. 72A (Franeker, 3-2-1749).

105 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 18-7-1750).

106 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 8-1-1754).

107 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 6-4-1754).

108 In Holland in 1753; kandidaat in de Waalse kerk 1754; predikant in Zierikzee 1758-1771; vertrokken naar Lausanne 1771 (F.H. Gagnebin, *Liste des églises wallonnes des Pays-Bas et des pasteurs qui les ont desservies* (Leiden 1888)).

109 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 30-8-1755).

110 Tresoar, VEVC, inv.nr. 4009 (Leiden, 9-5-1765).

111 Tresoar, VEVC, inv.nr. 5048 (Leiden, 23-8-1748); H. Vegilin, *Mémoires*, 198.

112 Londen, British Library, Egerton MS 1713, f. 168r-v (Zorgvliet, 19-11-1745).

113 Londen, British Library, Egerton MS 1713, f. 365r-v (Zorgvliet, 27/28-10-1746).

114 Londen, British Library, Egerton MS 1726, f. 81v, 87r-v, 100r-v (Kensington, 19-7-1748 en 13-8-1748; Londen, 21-10-1748).

115 KonVerzBent, inv.nr. 79 (Bentinck aan Trembley, z.p., z.d.).

116 KonVerzBent, inv.nr. 72A (Leiden, 22-10-1749).

117 KonVerzBent, inv.nr. 79 (Leiden, 2-10-1749).

118 Den Haag, Nationaal Archief, familie Fagel (1.10.29), inv.nr. 2263 (Leiden, 22-9-1755).

119 Quirijn Bambeeck van Strijen

(1738); *Album*, 15-9-1755, Amsterdam; promotie 18-12-1760.

120 *Philosophiae Newtonianae institutiones*, Leiden, 1723, 1728, 1744.

121 O. Vries, 'Klerken ter griffie van de Staten-Generaal in de achttiende eeuw. Een prosopografisch onderzoek', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap*, 96-1 (1981) 51-52; Den Haag, Nationaal Archief, familie Fagel (1.10.29), inv.nr. 2338 (Genève, 31-3-1762).

122 J.-J. Rousseau, *Correspondance Complète*, R.A. Leigh (ed.), X

(Genève/Madison 1969) 145-146 ([Amsterdam], 10-3-1762).

123 Den Haag, Nationaal Archief, familie Fagel (1.10.29), inv.nr. 2779 (Genève, 3-6-1778).

124 *Album*, 16-9-1748; *Album*, 15-9-1755.

125 *Album*, 15-9-1777.

126 Arnhem, Het Gelders Archief, Huis Rosendael (0525), inv.nr. 720 (Leiden, z.d.).

127 Arnhem, Het Gelders Archief, Huis Rosendael (0525), inv.nr. 720 (Leiden, 29-6-1778).

Portret van Caspar Reuvers. Olieverfschilderij door Louis Moritz, ca. 1820. Universitaire Bibliotheken, Leiden.

Een brandpunt van geleerdheid – de pioniersjaren van het Rijksmuseum van Oudheden

Ruurd Binnert Halbertsma

Ruurd Binnert Halbertsma is als conservator klassieke wereld verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Zijn belangstelling gaat in het bijzonder uit naar de geschiedenis van archeologische collecties en musea.

In 2018 was het precies tweehonderd jaar geleden dat bij Koninklijk Besluit van 13 juni 1818 het Rijksmuseum van Oudheden werd opgericht. Op die datum werd de jonge classicus Casper Reuvens door Koning Willem I benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de archeologie en tot directeur van het ‘archaeologisch cabinet’, zoals het museum in zijn vroege jaren heette. Het jubileumjaar 2018 was voor het Rijksmuseum van Oudheden aanleiding om een tentoonstelling over de eigen geschiedenis te organiseren en een publicatie het licht te laten zien, waarin verschillende auteurs onderwerpen uit de rijke museumgeschiedenis belichtten.¹ De keuze van Willem I om het museum in Leiden te vestigen hield met name verband met de aanwezigheid in deze stad van honderdvijftig Grieks-Romeinse beeldhouwwerken en inscripties, die opgesteld stonden in de orangerie van de Hortus Botanicus. In het onderstaande artikel wordt geschetst hoe deze verzameling tot stand is gekomen en hoe de eerste directeur Reuvens zich beijverde voor een aan de museale eisen beantwoordende huisvesting voor de groei-

ende collectie Leidse oudheden. De verzameling in de orangerie had haar oorsprong in enkele andere collecties, die in wat volgt kort onder de loep genomen zullen worden.

De collectie Reynst

In de zeventiende eeuw kwam het verzamelen van klassieke kunst ook in de Lage Landen in de mode. Met Italië als grote voorbeeld legde de schilder Peter-Paul Rubens in Antwerpen een beroemde verzameling oudheden aan.² Dit voorbeeld werd in Amsterdam nagevolgd door de broers Jan en Gerard Reynst. De familie Reynst behoorde tot de stedelijke elite van Amsterdam.³ De belangen van hun handelshuis werden in Amsterdam behartigd door Gerard Reynst, terwijl zijn broer een dependance beheerde in Venetië. Hier raakte Jan (‘Giovanni’ in de Italiaanse archieven) geïmponeerd door de rijkdom aan sculpturen en schilderijen, waarmee zijn Italiaanse collega’s zich in hun *palazzi* omringden. De broers Reynst besloten het Venetiaanse voorbeeld na te volgen en een zelfde soort collectie in Amsterdam op te bouwen.

Gerard Reynst. Detail uit olieverfschilderij van de overlieden van de Kloveniersdoelen te Amsterdam door Bartholomeus van der Helst, 1655. Amsterdam Museum, Amsterdam.

In 1629 deed zich de mogelijkheid voor om deze droom te realiseren. In dat jaar overleed de Venetiaanse verzamelaar Andrea Vendramin (1556-1629), die een verzameling van zijn oom Gabriele Vendramin had geërfd. Reynst kocht 200 schilderijen en 300 Griekse en Romeinse sculpturen uit deze verzameling en verscheepte deze naar Amsterdam. De kunstcollectie werd geplaatst in het huis *De*

Hoop aan de Keizersgracht, waar binnen- en buitenlandse bezoekers de verzameling konden bezichtigen.

De verzameling is slechts dertig jaar in Amsterdam te zien geweest. In 1658 kwam Gerard Reynst door een ongelukkige val in de Keizersgracht om het leven. Zijn broer Jan was al eerder overleden. Een deel van de schilderijen en beeldhouwwerken werd door de Republiek der Nederlanden gekocht en als diplomatiek geschenk (*'The Dutch Gift'*) aan koning Charles II van Engeland aangeboden. De prijs die de Staten aan de weduwe Reynst betaalden voor 24 schilderijen en 12 sculpturen, bedroeg 80.000 gulden, een indicatie van de enorme waarde van de gehele collectie. Andere delen van de collectie Reynst kwamen in handen van buitenlandse en binnenlandse verzamelaars, zoals Nicolaes Witsen, Jan Six en Gerrit Uylenburgh. Via deze collecties belandden later stukken in een 18de-eeuwse Nederlandse verzameling klassieke oudheden: die van Gerard van Papenbroek.

De verzameling Papenbroek

Gerard van Papenbroek (1673-1743) stamde uit een oorspronkelijk Vlaamse familie die in de 16de eeuw om geloofsredenen van Antwerpen naar Amsterdam was gevlucht.⁴ Het kapitaal dat de familie in de Gouden Eeuw in de handel had vergaard, stelde Gerard in staat om zich volledig te wijden aan zijn passie: het verzamelen van schilderijen, handschriften en klassieke sculpturen. Zijn schilderijencollectie bestond uit portretten van grote geleerden uit de zestiende en zeventiende eeuw. Ook bij het verzamelen van manuscripten selecteer-

de Van Papenbroek op 'grote namen', zoals Huygens, Vondel en Hooft.

De schilderijen en manuscripten werden (deels) bewaard in het woonhuis van Van Papenbroek aan de Herengracht in Amsterdam. Zijn klassieke sculpturen stonden opgesteld in zijn landhuis *De Papenburg* aan de duinrand bij Velsen. In het *Zegepralend Kennerland* van 1729 is een beschrijving te vinden van dit feeërieke buitenhuis met de in Franse stijl aangelegde tuinen:

*'Net geschore hagen, hoog opgaende bomen der menigvuldige allees, vijvers, zoet ruischende beekjes van levendigh duinwater, vermakelijke wandelpaden, starrebosschen, vruchtrijke boomgaerden, moestuinen en prachtigh landhuis, versiert met een brave schat van boeken en oude marmeren overblijfselen van Grieken en Romeinen...'*⁵

De vroegste vermelding van zijn oudheden is te vinden in het *Groot [...] Woordenboek* van David van Hoogstraten en Jan Lodewijk Schuer.⁶ In deze beschrijving lezen we dat de oudheden in een apart gebouw naast het woonhuis stonden opgesteld. Voordat de bezoeker deze galerij betrad, zag hij een Latijnse inscriptie, waarin de bezoeker werd vermaand om speciale aandacht aan de collectie te besteden. De tekst begon met een opsomming van de objecten die men zou gaan zien: portretten van keizers en keizerinnen, beroemde geleerden uit de oudheid, Griekse en Latijnse inscripties, afbeeldingen van goden en godinnen. Wie deze testimonia uit de klassieke oudheid zag, moest de volgende les voor ogen houden:

'Wees de menselijke broosheid, ijdelheid en wankelheid indachtig, herinnert u dat alle wereldse zaken sterven, vergaan, ineensstorten en veranderen, en dat niets blijvend en duurzaam is; dat alleen het woord en de naam van Jehova de Heer zal blijven bestaan in alle eeuwigheid.'

De streng protestante Van Papenbroek verbond op deze manier een waarschuwing tegen *vanitas* – ijdelheid – met een verwijzing naar de christelijke leer. De verzameling goden en machthebbers uit de oudheid bewees voor Van Papenbroek de vergankelijkheid van het wereldse gezag en de heidense dwaalleer. Op 1 april 1739 maakte Van Papenbroek zijn testament op. Hij was niet getrouwd en had geen naaste familie. Hij besloot zijn hele collectie na te laten aan de Universiteit Leiden, waarschijnlijk door zijn vriendschap met twee curatoren van de universiteit, Jan van de Poll en Arent van der Dussen. In een later codicil bepaalde hij dat een aantal schilderijen afgezonderd werd van dit legaat. Deze liet hij na aan het Amsterdamse *Athenaeum Illustre* en de Nieuwe Kerk.

Op 12 oktober 1743 overleed Gerard van Papenbroek. Hij werd begraven in de Westerkerk te Amsterdam. Curatoren van de Leidse universiteit waren al eerder ingelicht over de erfenis van Van Papenbroek: op hun verzoek om een portret van de verzamelaar te laten maken als eerbetoon, zou Van Papenbroek geantwoord hebben 'dat een inscriptie voldoende was'.

Na het overlijden van Van Papenbroek moest een aantal praktische zaken geregeld worden. In het testament was vastgelegd dat

Opstelling van het Legatum Papenbroekianum in de orangerie van de Hortus Botanicus. Tekening door Jan van Werven, ca. 1745. Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden.

de collectie beelden op een openbare plek toegankelijk zou moeten zijn. Er werd besloten om de verzameling te plaatsen in de Hortus Botanicus, waar bij de kruidentuin al meer 'rariteiten' te bezichtigen waren.⁷

Aan de Haagse architect Daniël Marot (1661-1752) werd gevraagd om de middenzaal van de in aanbouw zijnde orangerie zodanig aan te passen, dat hierin een kunstcollectie kon worden ondergebracht. Marot verfraaide de buitengevel met natuurstenen pilasters en

een half rond timpaan. In het interieur ontwierp hij nissen voor de plaatsing van de beelden en decoreerde hij het plafond met stucco-ornamenten. De nissen en sokkels werden geschilderd in een imitatie van zachtroze marmer, een kleur die Marot ook gebruikt had als achtergrond voor de (geschilderde) marmeren beelden in Kasteel Duivenvoorde in Voorschoten. Het effect van het witte marmer tegen de zachtroze achtergrond moet zeer aantrekkelijk zijn geweest.

Van de inrichting zijn vier tekeningen bewaard die de exacte plaatsing van de beelden en reliëfs laten zien.⁸ De ‘eregalerij’ bestond uit 63 sculpturen, opgesteld langs de lange wand en verdeeld over twee nissen en een centrale *aedicula*, een tempelvormige ombouw. In de *aedicula* werd een Latijnse inscriptie aangebracht die Van Papenbroek eerde. In vertaling luidt deze:

1744

*Gewijd aan de eeuwige herinnering
en eer van de ruimhartige Gerard van
Papenbroek,
president-schepen der stad Amsterdam,
vanwege de Griekse en Latijnse
monumenten van oudheid,
die hij per testament legateerde aan de
Universiteit van Leiden.
Curatoren der Universiteit en Burgemeesters
van de stad
hebben deze inscriptie geplaatst, gaarne en
met reden.*

Heidense verlokkingen

Met de komst van de verzameling begon in Leiden de studie van de materiële cultuur van de oudheid. De eerste hoogleraar die zich verdiepte in het *Legatum Papenbroekianum* was Franciscus Oudendorp, hoogleraar geschiedenis en welsprekendheid. Op 27 september 1745 hield hij de officiële rede voor de academische gemeenschap, waarin hij de lof van Van Papenbroek zong en zijn collega's en de academische jeugd wees op het belang van deze verzameling.⁹ In zijn rede (in het Latijn) gaf Oudendorp eerst een kort overzicht van oudere verzamelingen klassieke kunst in

Portret van Franciscus Oudendorp. Olieverfschilderij door Hieronymus van der Mij, ca. 1740. Universitaire Bibliotheek, Leiden.

Nederland en sprak daarna Van Papenbroek dankbaar toe voor zijn schenking:

‘Naar Leiden overgebracht staat de verzameling thans keurig opgesteld, en zodanig geplaatst, dat indien u, uit de doden opgewekt, nabij zou komen om te oordelen, u geen spijt zou hebben van uw schenking.’

Er school wel een probleem in deze monumenten uit de oudheid, met name in de ‘bedenklijke aspecten’ van de keizercultus en het heidense karakter van goden en godinnen. Waar Van Papenbroek het christelijk geloof als eeuwige waarde had aangeprezen,

deed Oudendorp dat anders. Hij sprak tot de studenten:

'De burgers, bondgenoten en inwoners der Romeinse provincies hebben aardse vorsten en heersers, de beslissers over oorlog en vrede, geëerd met ambitieuze titels, tot vervelens toe opeengestapeld, zodat keizers gelijk gesteld werden met goden. Mocht dit jullie bewonderenswaardig of lachwekkend voorkomen, deze stenen geven jullie net zoveel argumenten in handen als de antieke geschriften en de munten.'

Oudendorp vervolgde zijn opsomming met de objecten die verbonden waren met het 'heidense bijgeloof'. Als studieobject vond hij deze stukken zeker interessant, aangezien de archeologie informatie gaf over goden die in de antieke bronnen niet voorkomen, zoals de inheemse godin Nehalennia en de Bataafse god Magusanus. Maar een waarschuwing was noodzakelijk, want ondanks al het nut voor de wetenschap ging het hier toch om 'onzalige religies van de heidenen' en 'verdwaalde meningen over het goddelijke'. De meer serieuze studenten werden daarom opgeroepen om hun aandacht te richten op de votief-inscripties en de grafmonumenten, vooral die van christelijke signatuur.

Voor degenen die hun aandacht wilden vestigen op de 'onwaardige goden en halfgoden van de heidenen' gold Oudendorps advies om deze 'met een lach te beschimpen'. Deze vrij agressieve benadering toont aan dat de beelden van Van Papenbroek voor de calvinistische hoogleraar niet zonder gevaar

waren. Door de beelden met een neerbuigende lach te bejegenen, plaatste de beschouwer zich in een superieure positie tegenover de heidense verlokkingen.¹⁰

Een jaar na zijn redevoering publiceerde Oudendorp de catalogus van de inscripties en de sculpturen.¹¹ De catalogus volgde de opstelling in de orangerie op de voet, getuige een zinsnede als 'de volgende negen koppen staan onder de aan Papenbroek gewijde inscriptie'. Nauwkeurig werd vermeld uit welke vroegere collectie elk stuk stamde, waarbij Oudendorp gebruik kon maken van de notities die Van Papenbroek zelf had gemaakt. Voor de stamboom van vele stukken zijn deze notities van groot belang.

Door schenkingen aan de universiteit kwamen later nog andere stukken bij de collectie in de Hortus. Maar de plaatsing in de orangerie was voor de conditie van de beelden niet gelukkig. Het vocht van de planten tastte het marmer aan en deed restauraties (ijzeren pinnen en klampen) roesten en breken. Op 9 juni 1814 noteerde de Amsterdamse student Willem de Clercq na een bezoek aan de hortus in zijn dagboek:

*'Achteraan is eene Engelsche partij met fraaie gewassen, verder staat een ezel in de botanie meest te kijken in zulk een hortus als een aap bij het schoolbord. Verder ziet men in een der aangrenzende kabinetten eene verzameling van antieken uit het kabinet van een zekeren Papenbroek. Deze overblijfsels hebben meestal veel geleden. En men ziet er vaak Venus zonder neus en Apollo zonder hand. Toch blijft er nog veel schoons over.'*¹²

Intussen moest er wel worden gezorgd dat al dit 'schoons' niet ten prooi viel aan de slechte klimatologische omstandigheden. Dit moest wachten tot 1818, het jaar waarin Caspar Reu-
vens werd benoemd tot hoogleraar archeologie in Leiden.

Het 'Archaeologisch Cabinet' in Leiden: de eerste jaren

Caspar Jacob Christiaan Reuvs werd op 22 januari 1793 geboren in Den Haag.¹³ Hij volgde een opleiding als jurist en classicus aan het Athenaeum van Amsterdam (1808-1810), aan de Leidse Universiteit (1810-1811) en aan de Sorbonne te Parijs (1811-1813), waar hij promoveerde in de rechten. Zijn vader was een vooraanstaand jurist, die zijn zoon het liefst in zijn voetsporen zag treden, maar de voorliefde voor het oude Griekenland en Rome had bij de jonge Reuvs steeds de overhand. In Parijs kreeg hij de mogelijkheid om diepgaand kennis te maken met de materiële cultuur van de antieke wereld door regelmatige bezoeken aan het Musée Napoléon, dat na de veroveringen van keizer Napoleon de grootste collectie oudheden in Europa binnen de muren had. Na de val van Napoleon keerden vader en zoon Reuvs terug naar Nederland. De jonge Reuvs publiceerde in 1815 een niet onverdienstelijke bundel klassiek-filologische opstellen, die hem een hoogleraarschap aan het Athenaeum van Harderwijk opleverde. De brieven die in deze periode tussen vader en zoon gewisseld werden maken duidelijk dat de overgang van de wereldstad Parijs naar de havenplaats aan de Zuiderzee niet gemakkelijk moet zijn geweest. Tot overmaat van ramp overleed vader

Reuvs in 1816 in Brussel, onder nooit opgehelderde omstandigheden.¹⁴

De tijd die Caspar Reuvs in het stille Harderwijk doorbracht, eindigde in 1818, het jaar waarin een onderwijshervorming een einde maakte aan het academisch onderwijs in deze stad. Van de zes hoogleraren konden er drie met (vervroegd) emeritaat. De overige drie, de wiskundige Van Lidt de Jeude, de medicus Vosmaer en Caspar Reuvs, waren in de woorden van de minister van Onderwijs A.R. Falck 'allen jonge mensen, en waardig om in eenen ruimeren werkkring te worden verplaatst'. En dat gebeurde: Van Lidt de Jeude en Vosmaer kregen een professoraat aan de Universiteit Utrecht.

Falck keek voor Reuvs allereerst naar vacatures in de klassieke talen. Echter, aan alle universiteiten van Nederland en België waren de leerstoelen Grieks en Latijn bezet. Falck nam toen contact op met Reuvs' Amsterdamse leermeester, de classicus D.J. van Lennep, die hem attent maakte op andere mogelijkheden voor iemand van Reuvs' statuus. Van Lennep was op de hoogte van Reuvs' belangstelling voor de materiële cultuur van de oudheid, en met name van zijn verblijf in Parijs, waar hij de collecties van het Louvre zo goed had leren kennen. Van Lenneps suggesties vinden we terug in een brief van minister Falck aan koning Willem I van 10 juni 1818:

'Het vak der oude letterkunde, of dat van den Heer Reuvs, is op alle de Hoogeschoolen tamelijk wel voorzien, en er bestaat ten deze geene bijzondere behoefte. Daar intusschen de smaak van den Heer Reuvs bijzonder schijnt te vallen op de Archaeologie, of de

*kennis der oudheid, opgehelderd uit de overgeblevene gedenkstukken, waarover tot hier toe op deze Hoogeschool nimmer opzettelijk onderwijs werd gegeven, zou hem dit vak kunnen worden opgedragen, en hij geplaatst te Leijden, alwaar voor dit vak de meeste hulpmiddelen voorhanden zijn.*¹⁵

Drie dagen later, op zaterdag 13 juni, tekende Willem I het Koninklijk Besluit waarmee C.J.C. Reuvens werd benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de archeologie:

*‘Wij Willem [...] hebben goedgevonden en verstaan, dat de Hoogleraar Reuvens tot buitengewoon Hoogleraar zal worden benoemd in de faculteit van Wijsbegeerte en Letteren te Leyden, aldáár speciaal belast met het vak der archaeologie.’*¹⁶

Met deze benoeming van Reuvens werd een begin gemaakt met de archeologie als wetenschap in Nederland. Bij het nieuwe vakgebied hoorde ook het beheer over de *Marmora Papenburgica*, de ‘hulpmiddelen voor dit vak’ uit de brief van Falck, die nog opgesteld stonden in de orangerie van de Hortus Botanicus. Voortaan werden deze sculpturen aangeduid met de term *Archaeologisch Cabinet der Hoogeschool*. Met Reuvens verscheen aan het Leidse firmament een nieuwe ster, die voor de groei van de Nederlandse archeologie van grote waarde is geweest.

‘De loffelijke verdiensten van de archeologie’

Op 24 oktober 1818 hield Reuvens in het Groot Auditorium van het Academiegebouw ten

overstaan van rector, hoogleraren, studenten en stadsbestuur zijn inaugurele rede *De Laudibus Archaeologiae* (‘Over de loffelijke verdiensten van de archeologie’), opgebouwd volgens de wetten der antieke welsprekendheid, maar opvallend vrij van de gebruikelijke bombast en vleierij.¹⁷ De rede was een glasheldere plaatsbepaling van de nieuwe leerstoel ten opzichte van de andere, reeds lang gevestigde vakken, zoals geschiedenis, filosofie, Grieks, Latijn en de Oosterse Talen.

Reuvens bepleitte een volwaardige plaats voor de archeologie naast de genoemde disciplines in het ‘grote bouwwerk der geesteswetenschappen’. Hij vreesde niet dat zijn collega’s de nieuwkomer als een ‘minder gewichtig onderdeel der letteren’ zouden beschouwen: ‘Het is immers bekend hoeveel licht de ene helft van de letteren kan werpen op de andere.’

In het algemeen, zei hij, kon er een tweedeling worden gemaakt in de overblijfselen van de oude volkeren: enerzijds de geschreven bronnen, ‘werken van de geest’, anderzijds de materiële cultuur, tastbare relictten van het verleden, ‘werk van de handen’. Het probleem van de antieke teksten bestond in de fragmentarische en soms corrupte tekstoverlevering. De minder welsprekende, maar niet door muizen of monnikenhand aangetaste oudheden konden een waardevolle aanvulling op de geschreven bronnen geven.

Als voorbeeld behandelde Reuvens kort de Romeinse geschiedenis aan de hand van verschillende muntslagen. Hier vond men gegevens waarover bij de antieke auteurs geen of nauwelijks informatie te vinden was. Kortom, geen andere discipline dan de archeolo-

gie maakte 'de omvang duidelijk van hetgeen wij niet weten'.

Reuvens sloot traditioneel af met een verzoek om steun van zijn mede-hoogleraren, onder wie zich menigeen bevond die hem nog in de collegebanken had zien zitten. Hij vroeg begrip voor zijn 'jeugdige leeftijd en onervarenheid': het was beter zwakheden te bekennen dan die te verbloemen. Met een aansporing aan het adres van de academische jeugd om zich in de archeologie te verdiepen en met de belofte naar beste kunnen zijn toekomstige leerlingen bij te staan in de studie van dit nieuwe vak sloot Reuvens zijn oratie af. Het loflied van de archeologie was gezongen.

Van de Hortus naar de Houtstraat

Alle partijen waren het erover eens dat de collectie niet in de oranjerie gevestigd kon blijven. Een nieuw 'Archeologisch Cabinet' kwam in 1821 gereed. Door aankoop en sloop van enkele panden aan de Houtstraat tussen het Rapenburg en het Gerecht werd een nieuwe vleugel aan het bestaande Museum van Natuurlijke Historie toegevoegd. Twee grote en vier kleine zalen op de begane grond werden ter beschikking gesteld van Reuvens' oudheden. De bovenverdieping werd bestemd voor het Prentenkabinet, waarvan David Humbert de Superville directeur was. Drie universitaire verzamelingen bevonden zich op deze manier onder één dak. Er is, voor zover bekend, slechts één beschrijving van dit eerste archeologische museum. De Duitse kunsthistoricus Carl Schnaase maakte in de zomer van 1830 een reis door Nederland. Hij bezocht Leiden en beschreef met een zeker

gevoel voor humor de inrichting van het museum voor Natuurlijke Historie. De zalen rondom het Hof van Zessen waren hoog, maar niet hoog genoeg voor ieder object:

*'Alleen voor de giraf was geen enkele zaal hoog genoeg. Zij steekt heel onschuldig haar kop door het plafond heen, van de begane grond naar de eerste verdieping, en verbindt zo de onder- en de bovenwereld. Een wonderlijke Proserpina!'*¹⁸

Binnendoor was er een verbinding met het archeologisch kabinet aan de Houtstraat. De opstelling daar viel de kunsthistoricus niet mee:

*'In vergelijking met de natuurwetenschappen is de kunst van de oudheid stiefmoederlijk behandeld. Slechts een deel van het oudhedenkabinet is in een aangrenzende vleugel van het museum te zien en om zo veel mogelijk ruimte te sparen neergezet op balken en steigers. Grote kunstwaarde hebben deze oudheden niet, maar er is wel van alles wat te zien.'*¹⁹

Over de precieze inrichting van dit eerste archeologische museum is weinig bekend. Er is van de hand van Reuvens een plattegrond, waarop schematisch de onderverdeling in categorieën is gemaakt, en enkele ruwe schetsen van objecten die vanwege hun herkomst bij elkaar moesten worden geplaatst. Twee grotere zalen waren bestemd voor de standbeelden uit het legaat Papenbroek en de afgietsels van de Parthenon- en Bassae-sculpturen uit Londen. In de vier kleine

zalen vonden Perzische en Egyptische oudheden, munten en inscripties, Griekse grafmonumenten en altaren, en een Romeins *columbarium* plaats. De schets van het Romeinse *columbarium*, een 'urnenwand' bestemd voor marmeren askistjes, is geïnspireerd op voorbeelden in Londen en Cambridge.

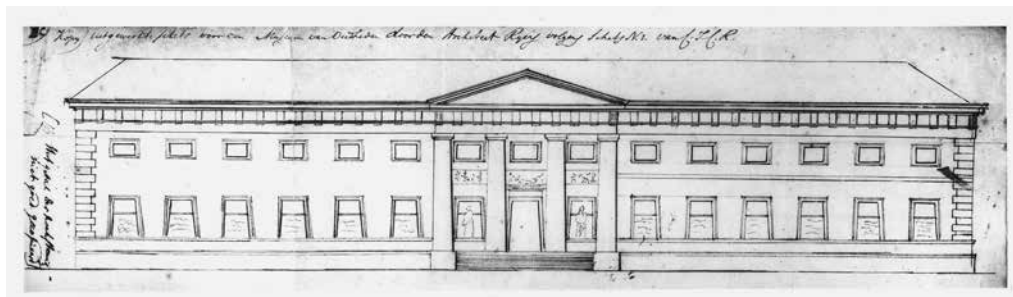
Door aankopen en belangrijke archeologische expedities naar het Middellandse Zeegebied werd dit eerste kabinet al snel veel te klein en moest er een houten loods gebouwd worden in (alweer) de hortus om grotere objecten te kunnen plaatsen. In 1826 leek er verbetering te komen in de kwestie rond de huisvesting. Reuvs kreeg van Curatoren de opdracht om een haalbaarheidsonderzoek te doen naar nieuwbouw voor het archeologisch museum op de plaats waar in 1807 het kruitschip tot ontploffing was gekomen: de *Ruïne*.

Naar een nieuw gebouw

Het ontwerp voor het nieuwe gebouw werd opgedragen aan de stadsarchitect van Den Haag, Zeger Reijers.²⁰ In het programma van eisen had Reuvs een opgave gedaan van de benodigde ruimte en de gewenste bouw-

orde: het gebouw had twee vleugels nodig, met één verdieping en een ingangspartij in de dorische bouworde. Studieruimten en een auditorium waren ook in de wensenlijst opgenomen. Door zijn drukke bezigheden duurde het een half jaar tot Reijers met een schetsontwerp voor het nieuwe museum kwam. De centrale monumentale ingangspartij had vier dorische zuilen. Boven de ingang en de zijramen liep een fries met beeldhouwwerk. De hele indruk was die van een Griekse tempel. Aan weerszijden van de ingang waren zijvleugels gecreëerd met elk zes taps toelopen- de raampartijen en zes bovenlichten voor de bovenverdieping. Deze T-vormige plattegrond had het voordeel, dat bij uitbreiding van de museumcollectie nieuwbouw kon plaats vinden zonder de samenhang en de symmetrie van het gebouw geweld aan te doen. Het gebouw was 'op de groei' ontworpen.

Reuvs had nogal wat aanmerkingen op het eerste ontwerp. Deze aanpassingen kostten niet al te veel tijd, maar aan één aspect viel moeilijk te sleutelen: de financiële consequenties van een dergelijk project. Reijers gaf als prijsindicatie een bedrag van

Ontwerp voor een nieuw Rijksmuseum van Oudheden: voorgevel. Tekening door Zeger Reijers, ca. 1827. Archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

f 250.000, waarin de aankoop van de grond nog niet was inbegrepen. Reuvens schreef na ontvangst van Reijers' schetsen een vertrouwelijke brief aan het ministerie met de mededeling dat hij bang was om het plan met deze begroting in te dienen bij curatoren.²¹ Het antwoord maakte het dilemma in al zijn proporties duidelijk: 'De grootte en het getal der zalen komt my geenszins overdreven voor, maar de som door U vermeld overtreft verre myne verwachting.'²² Reuvens kreeg het advies het plan aan curatoren voor te leggen en de beslissing over te laten aan Koning Willem I, die over een dergelijk project het laatste woord had. Willem I wees het plan echter vanwege de hoge kosten af, en van curatoren kreeg Reuvens de opdracht om naar een bestaand gebouw uit te kijken, waarin de archeologische collectie zou kunnen worden opgesteld.

En zo sleepten de plannen voor verhuizing zich voort. De mogelijkheden werden onderzocht of een leegstaand middeleeuws kerkgebouw niet als museum ingericht kon worden, maar de verbouwing hiervan zou al de helft van de afgewezen nieuwbouwplannen gaan kosten. Intussen hadden curatoren van de universiteit hun oog laten vallen op de *Ruïne*, waar Reuvens eerder zijn ambitieuze dorische gebouw had willen plaatsen. In een nieuw, monumentaal academiegebouw zouden misschien een paar zalen geschikt kunnen worden gemaakt voor de archeologische collectie. Al deze plannen liepen op niets uit, maar kostten wel enorm veel tijd en energie. Van een hoge ambtenaar op het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd de volgende verzuchting gehoord: 'Het archeologisch mu-

seum behoort voor mij, onder ons gezegd, tot de *septem cruces* van de administratie.'²³

'De luister eener residentie'

De stagnering in het vinden van een oplossing voor het nijpende ruimtegebrek deed het ministerie besluiten om de mogelijkheid te onderzoeken of het museum niet losgemaakt kon worden van de Leidse universiteit en als een zelfstandig Nationaal Museum geplaatst zou kunnen worden in een van de hoofdsteden van het Koninkrijk der Nederlanden, dat in deze jaren Nederland, België en Luxemburg omvatte. De hoofdstad van Nederland was Amsterdam, maar vorst en regering zetelden in het rustiger Den Haag. Om de eenheid van het nieuwe koninkrijk te benadrukken was er echter ook voor Brussel een rol weggelegd: met enige regelmaat verwisselden de koning, ministers en ambtenaren hun kantoren in Den Haag voor een onderkomen in Brussel, van waaruit de staatszaken werden voortgezet. Als belangrijkste steden voor de vestiging van een Nationaal Archeologisch Museum zouden dus Amsterdam, Den Haag of Brussel in aanmerking komen. Het idee om naar een hoofdstad te verhuizen, stond Reuvens aanvankelijk wel aan. Over hoofdstedelijke musea in het algemeen schreef hij: 'Zy werken [...] krachtiglyk mede tot de luister eener Residentie, welke wederom op hare beurt, eene bron is van welvaart en bloei voor het gansche land.'²⁴

Begin 1830 kreeg Reuvens de vraag voorgelegd aan welke stad hij de voorkeur zou geven.

De hoogleraar zag het belang van deze vraag goed in en antwoordde in mei 1830 met

een verhandeling die 55 bladzijden besloeg. In dit verslag gaf Reuvens een interessante analyse van de voorwaarden waaraan een stad moest voldoen om een geschikte omgeving te bieden voor de bloei van een oudheidkundig museum. Naar Reuvens' mening waren er vier criteria van belang:

- de actieve beoefening van beeldende kunsten door de aanwezigheid van een kunstacademie;
- handel en industrie, vooral het fabriekswezen;
- breed academisch onderwijs;
- grote werkgelegenheid en welstand van de burgers.

Met deze criteria nam Reuvens de drie hoofdsteden de maat, en gaf hij aan hoe het in dit opzicht met Leiden gesteld was. Brussel viel in eerste instantie af, aangezien de universiteit daar een faculteit der letteren ontbeerde. De natuurkundige wetenschappen werden gedoceed, maar dit was een ongenoegzame bodem voor de bloei van een oudheidkundig museum. Het academische klimaat in Brussel zou kunnen worden verbeterd door de Leuvense hogeschool naar de hoofdstad over te plaatsen, of door de oprichting van een Athenaeum, dat wel onderwijs verzorgde maar geen academische graden verleende. Zonder deze maatregelen had een archeologisch museum in Brussel geen toekomst.

In vergelijking met Brussel vielen de mogelijkheden voor Reuvens' geboortestad Den Haag als vestigingsplaats nog ongunstiger uit: geen uitoefening van de beeldende kunsten, geen economische bedrijvigheid, geen universitaire instellingen en een werkkring,

die vooral bepaald werd door de aanwezigheid van de regering. Economische bedrijvigheid was er nauwelijks.

Amsterdam was een belangrijker kandidaat, waaraan Reuvens relatief veel aandacht besteedde in zijn rapport. Aan de genoemde criteria leek op het eerste gezicht makkelijk voldaan te kunnen worden: de stad bezat industrie, ondernemingsgeest en een rijke elite van ontwikkelde burgers. Wetenschappelijk onderwijs werd gegeven aan het Athenaeum Illustre. De Koninklijke Academie van Wetenschappen had er haar zetel. Op de Kunstacademie werden schilder- en beeldhouwkunst onderwezen en de gegoede burgerij was lid van verschillende geleerde genootschappen en sociëteiten. Toch zag Reuvens bezwaren tegen Amsterdam, in de eerste plaats vanwege klimatologische omstandigheden, die een bedreiging zouden kunnen vormen voor het behoud van de collectie. Ook in dit opzicht was hij zijn tijd vooruit:

*'Eene eerste zwaarigheid die zich tegen Amsterdam opdoet, en die veelligt van meer belang is dan men oppervlakkig zoude denken, bestaat in de kwade dampen die hetzelfde doorkruisen; en welke, zoo ik my niet vergis, veroorzaken dat alle voorwerpen die niet met vocht kunnen schoongemaakt worden, of vernist, of in luchtdichte kasten geplaatst zyn, aanslaan en bederven. Zoo dat alle pleisterbeelden, alle kleine Aegyptische voorwerpen, misschien alle beschilderde mumien, en wie weet het, misschien alle monumenten van kalksteen over eenige jaren vuil en zwart zouden uitzien.'*²⁵

Over het geestelijk klimaat was Reuvens ook niet zo te spreken. Het academische gehalte van het Athenaeum Illustre (dat hij als student goed had leren kennen) vond hij voor de Letteren nog sterk ondermaats. De faculteiten van Rechten en Theologie functioneerden uitstekend, maar juist in deze kringen werden oude geschiedenis en archeologie nog afgedaan als 'een byvak voor uitspanning'. Bovendien vond Reuvens Amsterdam in moreel opzicht geen goede stad om jonge studenten naar toe te sturen:

[...] een groot nadeel voor de zedelykheid, waarop ik de aandacht der regering gaarne byzonder wilde vestigen. Het werkt gewis mede tot diep zedelyk bederf eens volks wanneer de bloem der jeugd uit alle provincien naar eene laag gezonkene hoofdstad ter opvoeding gezonden wordt.'

Er bleef, kortom, in theoretische zin maar één stad over voor de plaatsing van het oudheidkundig museum, en dat was Leiden, maar niet het Leiden zoals het was. Nog afgezien van alle boven geschetste verwikkelingen rond de nieuwbouw van het museum, waren er in Leiden slechts twee van de vereiste criteria voor de vestiging van een 'brandpunt van geleerdheid' (zoals hij zijn museum graag noemde) aanwezig: het kunstonderwijs en een rijk academisch milieu. Maar de industrie was in verval, een groot gedeelte van de bevolking leefde in armoede, en rijkdom en welvaart waren slechts bij een kleine stedelijke elite te vinden. De mogelijkheden waren echter groot. De beeldende kunsten konden verder wor-

den gestimuleerd door oprichting van een echte kunstacademie door de bestaande tekenschool *Mathesis Scientiarum Genetrix* uit te breiden. Aan het museum zouden een beeldhouwer en enkele tekenaars verbonden kunnen worden naast een graveur en een steendrukkerij. Veelbelovende jonge artiesten, prijswinnaars van de academies van Antwerpen en Amsterdam, zouden tenminste een half jaar in Leiden moeten doorbrengen om te tekenen naar de antieke beelden en de lessen van Reuvens te volgen.

De aanwezigheid van Nederlands oudste universiteit stond garant voor een gedegen wetenschappelijk klimaat, maar het leek Reuvens niettemin een goed idee om ook hier een nieuwe impuls aan te geven door het overbrengen van de afdeling Letterkunde van de Koninklijke Academie van Wetenschappen van Amsterdam naar Leiden: de meeste leden van die afdeling waren toch al werkzaam aan de Leidse universiteit. Bovendien was er een belangrijk juridisch argument tegen verhuizing van de collectie uit Leiden: het legaat Papenbroek was gelegateerd aan de universiteit en kon Leiden niet verlaten.

De tijd begon echter te dringen. Terwijl Reuvens met diverse zoutoplossingen mummies van de ondergang probeerde te redden, ondervonden de sculpturen weer andere problemen. Deze stonden zoals gezegd in een inderhaast getimmerde loods in de Hortus Botanicus, waar niet gestookt kon worden. De als tijdelijk bedoelde schuur huisvestte in 1832 al vijf jaar lang onderdelen van de museumcollectie. De marmeren objecten konden het vocht en de kou redelijk doorstaan, maar

het oppervlak van Egyptische zandstenen sculpturen nam het vocht op en schilferde af. In augustus 1832 moest Reuvens aan curatoren melden:

*'Ik bevind my in de onaangename noodzakelykheid van UEdGrAchtb berigt te moeten geven dat er zich thans champignons vertoonen in de loots welke dient tot berging van een gedeelte der oudheden van het Museum, en UEdGrAcht dus te moeten verzoeken om aan dit gebrek de noodige middelen tot herstel aantewenden.'*²⁶

Keuze voor Amsterdam

Het acute gevaar voor de collectie en de falende vooruitzichten om in Leiden een geschikte huisvesting te vinden, deden Reuvens in deze periode toch weer naar een andere stad uitzien. Uit verschillende documenten valt op te maken dat hij, ondanks zijn eerdere bezwaren, koos voor verhuizing van de verzameling en *bloc* naar Amsterdam. In juni 1834 werd er al openlijk gesproken over een aanstaand vertrek: curatoren maakten geen bezwaren meer vanwege het legaat Papenbroek, en toonden zich opgelucht om het zorgenkind kwijt te zijn. Een van de bestuurders der universiteit, de staatsman Thorbecke (een oud-leerling van Reuvens) verwoordde het als volgt:

'In het algemeen kan ik het nut van overgrootse musea, hospitalen en dergelijke, bij eene akademie, niet inzien. Het kabinet van Reuvens verzwart ons budget, ten nadeele van wezenlijke behoefte. Ik voor mij zou die poppen en sarcophagen zien verhuizen zonder

Portret van Johan Rudolf Thorbecke. Olieverfschilderij door Johan Heinrich Neuman, 1852. Rijksmuseum, Amsterdam.

*een traan te storten. Welligt vindt ook mijn collega in de hoofdstad meer deelneming, dan te Leijden. Dat zou ik hem van harte wenschen. Hier heeft hij enkel verdriet.'*²⁷

Anderen waren het hier in het geheel niet mee eens. Met name binnen wetenschappelijke kringen vond men het een schande dat Leiden beroofd dreigde te worden van een schat aan oudheidkundige objecten. De hoogleraar oosterse talen Hendrik Hamaker was 'in heete drift opgestoven' en vond het onbespreekbaar dat de archeologische collectie Leiden zou moeten verlaten:

'Zulk een museum behoort bij eene universiteit, waar uit den aard der zaak onderschei-

dene geleerden daarin belang stellen; niet in eene koopstad, niet bij een Athenaeum, waar niemand is die er naar omziet. Met welk regt derhalve beledigt men Leiden, om, let wel, Amsterdam te begunstigen, dat als de laatste van alle steden van ons land zulk eene eer behoorde te genieten?’²⁸

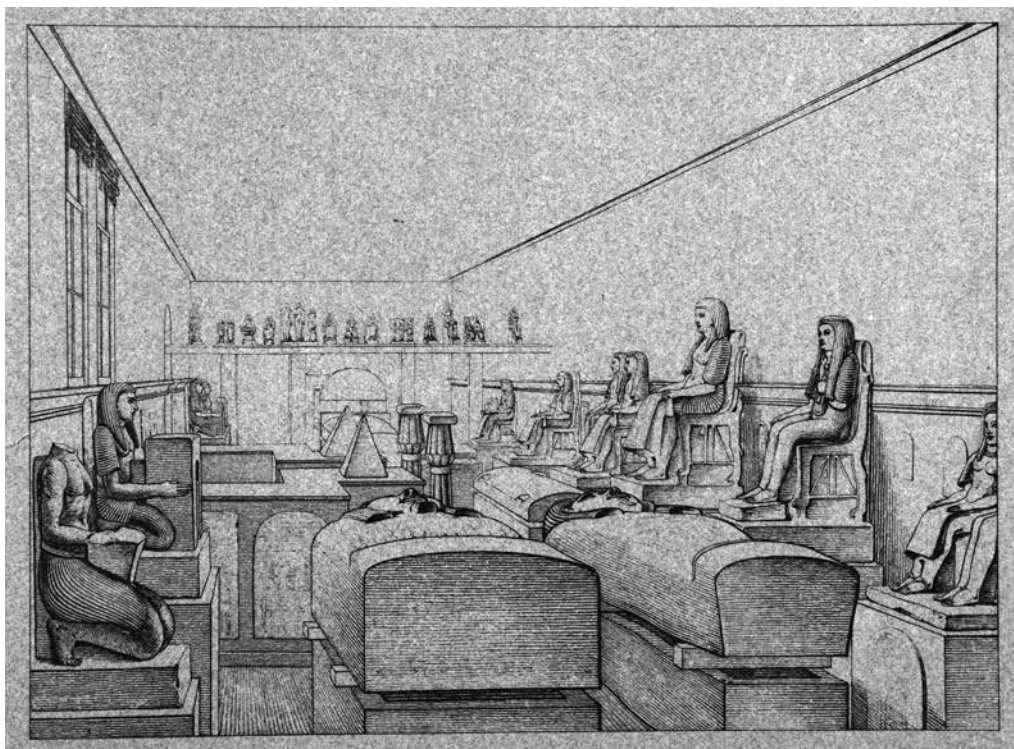
Gezien deze stemming was het voor Reuvs ‘hoog wenschelyk voor het wel gelukken dat er thans met eenige veerkracht werk van worde gemaakt.’²⁹ Amsterdam toonde zich bereid om zonder kosten het Aalmoezeniersweeshuis aan de Prinsengracht ter beschikking te stellen, indien voor inrichting en onderhoud er externe financiering gevonden zou kunnen worden. Reuvs stelde voor om de mogelijke locatie te bezoeken tijdens een bijeenkomst met alle betrokken partijen. Hierna zou een definitief besluit worden genomen.

Deze vergadering vond niet meer plaats. In december 1834 overleed de stadsarchitect van Amsterdam. De onderhandelingen werden uitgesteld, omdat men eerst een opvolger wilde benoemen. Op 26 juli 1835 werd de academische wereld opgeschrikt door de plotselinge dood van Reuvs zelf. Tijdens de terugreis van een bezoek aan Londen werd hij, aan boord van een stoomschip op de Noordzee, getroffen door een hersenbloeding. Hij overleed in een Rotterdams hospitaal, op 42-jarige leeftijd. De centrale figuur en drijvende kracht in de ontwikkeling van het Rijksmuseum van Oudheden was in één keer weggefallen. De gevolgen van Reuvs’ dood waren groot. Zijn weduwe zag zich genoodzaakt de enorme collectie

Portret van Conrad Leemans. Daguerrotype door onbekende maker, ca. 1840. Archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

boeken van haar man te laten veilen, zodat er in Leiden geen archeologische bibliotheek van enige betekenis meer overbleef. Een geschikte opvolger werd niet gevonden. Reuvs’ pas gepromoveerde leerling Conrad Leemans werd tijdelijk aangesteld als ‘eerste conservator’ van het museum, om de lopende zaken waar te nemen. Hij kreeg van Curatoren en ministerie als belangrijkste opdracht de verspreide collecties onder te brengen in een voormalig woonhuis aan de Breestraat. In 1838 gingen hier de deuren open voor het publiek. In 1839 volgde

Boven: De 'grote zaal' van het Rijksmuseum van Oudheden aan de Breestraat 18. Lithografie door Tiemen Hooiberg, ca. 1838. Archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Links: Breestraat 18, waar het Rijksmuseum van Oudheden in 1838 werd gevestigd. Foto eind 19de eeuw. Archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Leemans' aanstelling tot directeur, maar de leerstoel archeologie bleef voor het grootste deel van de 19e eeuw vacant. Na alle tumultueuze ontwikkelingen waren de gemoederen tot rust gekomen, en begon Leemans zich toe te leggen op het publiceren van de omvangrijke collecties. Een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van het Rijksmuseum van Oudheden was begonnen.

Noten

Deze tekst is verschenen in: *De P.J. Blok-
lezing, die ik op 1 november 2018 hield
over de pioniersjaren van het Rijksmu-
seum van Oudheden. Voor deze tekst
heb ik gedeeltelijk gebruik gemaakt
van eerder door mij geschreven artike-
len in de jubileumbundel van het RMO
(zie note 1).*

1 P. ter Keurs en W. Wirtz (red.),
*Rijksmuseum van Oudheden Leiden –
Rijksmuseum van Oudheden Leiden –
Een geschiedenis van 200 jaar* (Zwo-
le 2018).

2 Zie voor de Oudheden van Ru-
bens: J.M. Muller, 'De verzameling van
Rubens in historisch perspectief' in:
K.L. Belkin en F. Healy (red.), *Een huis
vol kunst – Rubens als verzamelaar*
(Antwerpen 2004), 10-86. F. Healy, 'Ru-
bens als verzamelaar van oudheden',
in: K.L. Belkin en F. Healy (red.), *Een
huis vol kunst – Rubens als verzame-
laar* (Antwerpen 2004) 260-297.

3 Zie over de collectie Reynst:
A.M. Logan, *The 'Cabinet' of the Bro-
thers Gerard and Jan Reynst* (Amster-
dam/New York 1979). R.B. Halbertsma,
*Scholars, Travellers and Trade – The
Pioneer Years of the National Museum
of Antiquities in Leiden, 1818-1840*
(Londen/New York 2003) 6-10.

4 Halbertsma, *Scholars, Travellers
and Trade*, 14-20.

5 Matthaeus Brouerius van Nidek,
geciteerd in: J.T.P. Bijhouwer, *Neder-
landsche tuinen en buitenplaatsen*
(Amsterdam 1942) 58.

6 D. van Hoogstraten en J.L.
Schuer, *Groot Algemeen Historisch,
Geographisch, Genealogisch en Oor-
deelkundig Woordenboek* (Amster-
dam 1725-33).

7 Zie voor de vroege geschiedenis
van de gebouwen in de Leidse hortus:
E.M. Terwen-Dionisius, 'Vier eeuwen
bouwen in de hortus, Deel I (1587-1815)',
Leids Jaarboekje 72 (1980) 35-65.

8 De tekeningen zijn gemaakt
door stadstimmerman Jan van Werven
en worden bewaard bij Erfgoed Lei-
den en Omstreken, Leiden.

9 F. van Oudendorp, *Oratio de Ve-
terum Incriptionum et monumentorum
usu legatouque Papenbroekiano* (Leiden
1745). Zie voor een analyse van zijn re-
devoering: R.B. Halbertsma, "Admirari
vel deridere" – Calvinistic Approaches to
Classical Sculpture in the Netherlands' in:
C. Van Eck (red.), *Idols and Museum
Pieces – The Nature of Sculpture, its His-
toriography and Exhibition History 1640-
1880*, Studien aus dem Warburg-Haus 17
(Berlijn/Boston 2017) 103-114.

10 Zie voor de psychologie van de
lach: A. Berge, *Introduction à l'étude
scientifique du rire: phénomène hu-
main* (Parijs 1959).

11 F. van Oudendorp, *Brevis vete-
rum monumentorum ab Amplissimo viro
Gerardo Papenbroekiano Academiae
Lugduni Batavae legatorum descriptio
in duas partes divisa, quarum prima
Graecos Latinosque titulos et anagly-
pha continet, secunda statuas, imagi-
nes etc. complectitur* (Leiden 1746).

12 Dagboek Willem de Clercq, ge-
citeerd in: A. Pierson, *Willem de Clercq,
Naar zijn dagboek* (Amsterdam 1869) 45.

13 Het meest volledige overzicht
van Reuven's leven en carrière is te vin-
den in: J.A. Brongers, *Een vroeg begin
van de moderne archeologie – Leven
en werken van Cas Reuven's (1793-1835)*
(Amersfoort 2002). Enkele belangrijke
aspecten van zijn werkzaamheden wor-
den behandeld in: E.H.P. Cordfunke e.a.
(red.), 'Loffelijke verdiensten van de ar-
cheologie' – C.J.C. Reuven's als grond-
legger van de moderne Nederlandse
archeologie (Hilversum 2007).

14 Zie Brongers, 'Een vroeg be-
gin', 75-78.

15 Falck aan Willem I, 10-6-1818,
Nationaal Archief-II, Staatssecretarie,
632.

16 Koninklijk Besluit 13-6-1818,
nr. 100: Nationaal Archief-II, Staatsse-
cretarie, 632.

17 Zie voor de tekst van Reuven's
oratie: C.L. Heesakkers, 'Reuven's
inaugurele rede Oratio de Laudibus

Archaeologiae, vertaald en van aan-
tekeningen voorzien door Chris L.
Heesakkers' in: E.H.P. Cordfunke e.a.
(red.), 'Loffelijke verdiensten van de ar-
cheologie' – C.J.C. Reuven's als grond-
legger van de moderne Nederlandse
archeologie (Hilversum 2007) 149-173.

18 C. Schnaase, *Niederländische
Briefe* (Stuttgart 1834) 68.

19 C. Schnaase, *Niederländische
Briefe* (Stuttgart 1834) 68.

20 Zeger Reijers (1790-1857) was
gedurende zijn werkzame leven stads-
architect van Den Haag. Zijn opleiding
genoot hij in Frankrijk, Duitsland en Ita-
lië, waar hij de palladiaanse bouwkunst
leerde bewonderen. Een van zijn meest
geslaagde ontwerpen is het zogenaam-
de 'schijndodenhuis' aan de Openbare
Begraafplaats te Den Haag. Zie over
hem: C.H. Immerzeel en C. Immerzeel,
*De levens en werken der Hollandsche
en Vlaamsche kunstschilders, beeld-
houwers, graveurs en bouwmeesters
van het begin der vijftiende eeuw tot
heden, III* (Amsterdam 1843) 13-14.

21 Reuven's aan Van Ewijck, 30-
12-1826, RMO, Museumplannen, 15.1/1.

22 Van Ewijck aan Reuven's, 2-1-
1827, RMO, Museumplannen, 15.1/1.

23 C. Sol, 'Mummies op de schop-
stoel – Thorbecke over het nut van
universitaire musea en verzamelin-
gen', *Leids Jaarboekje* 90 (1998) 103.

24 Reuven's aan Van Ewijck, mei
1830, RMO, Briefarchief, 17.1/4.

25 In de marge van deze brief
schreef Reuven's later dat de aantast-
ing alleen voorkwam bij met loodverf
gekleurde oppervlakken.

26 Reuven's aan Curatoren, 16-8-
1832, RMO, Briefarchief, 17.1/4.

27 Thorbecke aan Van Rappard,
4-10-1834, geciteerd in: Sol, 'Mummies
op de schopstoel', 109.

28 Sol, 'Mummies op de schop-
stoel', 109.

29 Reuven's aan Van Doorn, Mi-
nister van Biza, 9-6-1834, RMO, Brief-
archief, 17.1/4.

Vincent van Gogh, *Portret van zijn moeder* (1888). Norton Simon Museum, Pasadena, Californië.

Anna Cornelia van Gogh-Carbentus, de moeder van Vincent van Gogh

Haar leven en haar band met Leiden

Lodewijk Kallenberg

Lodewijk Kallenberg (1945) is emeritus-hoogleraar wiskunde en voorzitter van de historische begraafplaats Groenesteeg. Hij publiceerde onder meer *Leidse Glorie - Rondleiding over de historische begraafplaats Groenesteeg* (2013).

Anna Cornelia van Gogh-Carbentus werd op 10 september 1819 geboren, dit jaar dus tweehonderd jaar geleden. Zij was geestelijk en lichamelijk een sterke vrouw, die een lang en bewogen leven heeft gehad. Anna overleed op 87-jarige leeftijd en werd op 2 mei 1907 in Leiden op de begraafplaats Groenesteeg begraven.

Hoe zag haar leven eruit? Wat bracht haar naar Leiden en waarom is deze 'eenvoudige vrouw' op de elite-begraafplaats Groenesteeg begraven? In dit artikel wordt op deze vragen ingegaan.

Jeugd

Anna Cornelia Carbentus werd geboren als derde van negen kinderen in het gezin van de koninklijke boekbinder Willem Carbentus (1792-1845) en Anna Cornelia van der Gaag (1792-1855).¹

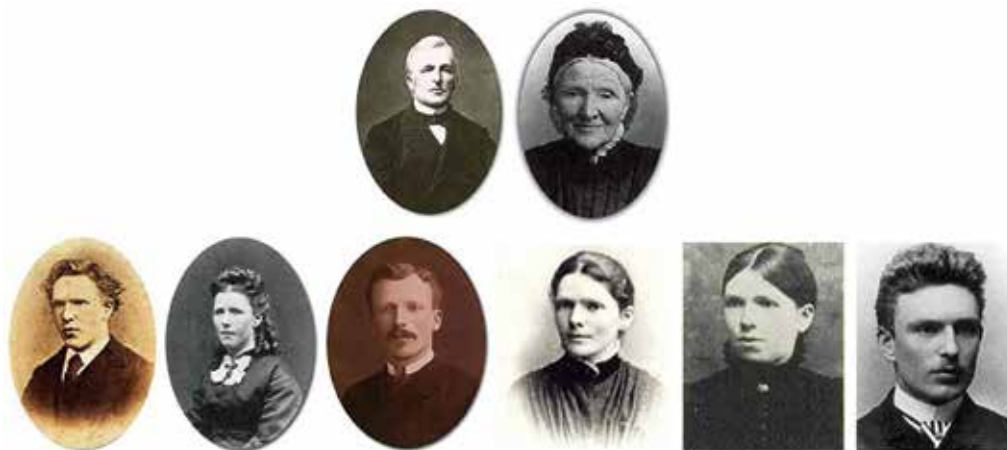
Het was geen probleemloos gezin. Anna's vader, haar oudere zus Clara en jongste broer Johannes waren 'zenuwziek'. Clara (1817-1866) leefde afgescheiden van haar familie

elders in Den Haag, samen met een gezelschapsdame. Johannes (1827-1875) maakte zelf een einde aan zijn leven. Anna is haar hele leven bezorgd geweest voor 'onzekerheid en ongerustheid over de mentale gesteldheid van haarzelf en haar kinderen'.²

Huwelijk

Anna had een sterke band met haar jongere zus Cornelia (1829-1913). Samen kregen zij teken- en schilderlessen. Cornelia huwde in 1850 met de kunsthandelaar Vincent (Cent) van Gogh (1820-1888),³ waardoor Anna in contact kwam met de familie Van Gogh. Zo leerde zij Cents broer Theodorus (Dorus) kennen. Met hem trad zij op 31-jarige leeftijd, op 21 mei 1851, in de Haagse Kloosterkerk in het huwelijk.⁴

Dorus was op 8 februari 1822 in Benschop, een dorp dat sinds de gemeentelijke herindeling van 1989 deel uitmaakt van de gemeente Lopik, geboren als zoon van Vincent van Gogh (1789-1874) en Elisabeth Vrijdag (1790-1857).⁵ Vincent was daar pre-

Het gezin Van Gogh-Carventus. V.l.n.r.: boven vader Dorus en moeder Anna; onder de kinderen Vincent, Anna, Theo, Lies, Wil en Cor.

dikant. Dorus had een zwakke gezondheid, maar een groot doorzettingsvermogen en hij was zeer ijverig. Hij ging naar de Latijnse school, waarvoor hij iedere ochtend om 5 uur moest opstaan, en was de beste leerling van zijn klas. Vervolgens ging Dorus in Utrecht theologie studeren om net als zijn vader dominee te worden.

Zundert, Helvoirt, Etten en Nuenen

Na hun huwelijk ging het echtpaar Van Gogh-Carventus naar Zundert, de standplaats van predikant Dorus. Daar werden hun zeven kinderen geboren. Voor Anna was de overgang van het statige 's-Gravenhage naar het katholieke Brabantse platteland een hele overgang.

Op 30 maart 1852 kwam het eerste kind, Vincent, levenloos ter wereld.⁶ Op de dag af één jaar later werd het tweede kind geboren, dat ook de naam Vincent kreeg en later de wereldberoemde schilder zou worden.⁷ Het

gezin breidde zich gestaag uit met Anna (1855), Theo (1857), Lies (1859), Wil (1862) en Cor (1867).⁸

Naast de zorg voor gezin en huishouding, weliswaar met hulp van enkele dienstmeiden, besteedde moeder Anna haar tijd aan tuinieren, aquarelleren⁹, breien en brieven schrijven.¹⁰ Als domineesvrouw ging zij met haar man mee op huisbezoek en zette zij zich in voor arme gezinnen, bijvoorbeeld door maaltijden voor hen te bereiden.

Omdat de protestantse kinderen Van Gogh niet met hun katholieke leeftijdsgenootjes mochten spelen, waren zij op elkaar aangewezen. Mede daardoor vormden zij een hecht gezin. Het basisonderwijs aan de kinderen werd thuis gegeven door de ouders en een gouvernante.

In 1871 verhuisde het gezin naar Helvoirt, waar vader Dorus was beroepen.¹¹ Vincent was toen al het huis uit. Hij vertrok in juli 1868, nog maar vijftien jaar oud, naar Den Haag om

daar te gaan werken bij de vermaarde internationale kunsthandel Goupil. Deze Haagse vestiging was in 1861 geopend door Vincents oom en naamgenoot Cent. Hoewel het gezin het financieel krap had kregen ook de dochters van hun ouders een goede opleiding op kostscholen.

Na vier jaar, in 1875, vertrok het gezin naar Etten.¹² Omdat het leven daar goedkoper en het traktement wat beter was, besloot dominee Van Gogh het beroep aan te nemen. Evenals in Helvoirt was de protestantse gemeenschap in Etten klein: 158 zielen, nog geen 3% van de bevolking. Op 21 mei 1876 vierden Dorus en Anna er hun 25-jarig huwelijk.

In 1882 werd Dorus beroepen in Nuenen,¹³ waar hij het hoogste traktement uit zijn loopbaan kreeg: 1100 gulden per jaar. Hier woonde het gezin Van Gogh in het 18de-eeuwse Domineeshuis. Zoon Vincent kwam na diverse omzwervingen eind 1883 naar Nuenen en had er tot november 1885 een atelier in het schuurtje achter het ouderlijk huis. Dit was de periode waarin Vincent de Brabantse wevers en boeren schilderde alsook *'De Aardappelters'*.

In 1884 kwam moeder Anna ongelukkig ten val toen zij bij het uitstappen van de trein in Helmond misstapte, viel en een gecompliceerde beenbreuk opliep. Mede dankzij de goede verzorging van 'tante Mietje'¹⁴ en van Anna's kinderen – onder wie ook Vincent – kwam zij er weer bovenop.

Overlijden van Dorus

Op 26 maart 1885 overleed Dorus onverwacht, waarschijnlijk aan een hartstilstand:

'van een verren tocht over de hei thuiskomend, viel hij op den drempel zijner woning neer en werd levenloos het huis binnengedragen'.¹⁵ Dorus werd drieënzestig jaar.¹⁶

Na de dood van zijn vader ging Vincent, na een conflict met zijn zus Anna, niet meer in het ouderlijk huis maar boven zijn atelier slapen. Ook de lokale bevolking keerde zich van hem af. Op 23 november 1885 verliet hij Nuenen om nooit meer naar Brabant terug te keren. Zijn moeder en zijn zussen zouden hem nooit meer zien.¹⁷

Anna moest het domineeshuis in Nuenen een jaar na het overlijden van haar man verlaten. Ze koos er voor om naar Breda te gaan, waar haar zus Cornelia met zwager Cent woonde. Samen met haar jongste dochter Wil ging Anna op 30 maart 1886 op een bovenwoning in de Nieuwe Ginnekenstraat 2a wonen.¹⁸ Daar konden ze maar kort verblijven; gelukkig vonden ze snel een ander huis, gelegen aan de Nieuwe Haagdijk.¹⁹

Naar Leiden

Op 20 juni 1887 schreef Anna aan haar zoon Theo: 'Nadat Oom [Cent] en Tante [Cornelia] er niet meer zijn hoop ik bij leven en welzijn weer eens naar Leiden met Wil te gaan'.²⁰

De reden om naar Leiden te gaan was dat dit de woonplaats was van het gezin van haar oudste dochter Anna. Deze was op 22 augustus 1878 getrouwd met Joan Marius van Houten (1850-1945), directeur van een schelpkalkbranderij aan de Zijlsingel.²¹ Anna en Joan hadden twee dochters: Sara Maria (1880-1977) en Anna Theodora (1883-1969).²²

Op 28 juli 1888 overleed Cent. In zijn testament was hij gul voor alle familieleden, behal-

ve voor zijn neefje Vincent: 'Ik wil nadrukkelijk bepalen dat het mijn wil is dat Vincent Willem van Gogh, de oudste zoon van mijn broer Theodorus van Gogh, niet zal delen in mijn nalatenschap.' Cent was zwaar teleurgesteld dat Vincent de kansen die hij hem had geboden niet had aangegrepen.²³ Cornelia vertrok drie maanden later vanuit Breda naar Menton aan de Côte d'Azur.²⁴

Een jaar later, op 2 november 1889, verruilen moeder Anna en dochter Wil inderdaad Breda voor Leiden.²⁵ Zij betrokken een benedenwoning aan de Herengracht 100, waar zij twee kamers *en suite* huurden voor f 250,- per jaar.²⁶ Anna, die erg van tuinieren hield, was blij met het tuintje aan de achterkant van het huis. Er kwamen mooie planten en hees-

Het pand Herengracht 100. Foto 1968. Erfgoed Leiden en Omstreken.

ters in en ook het citroenkruid dat Anna van haar zoon Theo had gekregen.²⁷

Vincent vond de verhuizing van zijn moeder een begrijpelijke keuze. Hij schreef op 2 september 1889 aan zijn broer Theo, in het Frans: 'Qu'en dis tu que la mère va habiter Leyden. Je lui donne raison dans ce sens que je comprends qu'elle languisse d'après ses petits enfants.'²⁸ En op 9 december schreef Vincent aan zijn moeder: 'En zoo hoop ik dat U nog vele regt goede dagen zult beleven te Leiden – en wees er van verzekerd ik zeer dikwijls aan U denk hier, waar ik meer in me zelven gekeerd mijn dagen doorbreng dan bij wijle me wenschelijk toeschijnt.'²⁹

Begin 1890 ging Wil enkele weken naar Parijs om te helpen in het gezin van haar broer Theo waar een kind op komst was.³⁰ Terug in Leiden liep zij stage als kraamverzorgster in het nieuwe Waalse stadsziekenhuis *Hôpital Wallon* aan het Rapenburg 12-14. Daarna begon Wil een opleiding tot godsdienstlerares.³¹

In Leiden ontving moeder Anna de onheilstijding dat haar zoon Vincent op 29 juli 1890 in Auvers-sur-Oise was overleden. Tante Mietje schreef: 'Die dood doet zijn broeder Theo, die steeds voor Vincent zorgde, zeer aan. Vincent was een vreemd mensch.'³²

Slechts een half jaar later, op 25 januari 1891, verloor Anna een andere zoon, dit keer Theo.³³ Theo's vrouw, Jo Bongers, verhuisde met haar één jaar oude zoontje Vincent Willem (1890-1978) naar Bussum en heeft zich jarenlang ingespannen om het werk van haar zwager Vincent onder de aandacht te brengen.³⁴ Zij stelde de werken ter beschik-

Anna van Gogh-Carbentus met schoondochter Jo Bonger en kleinzoon Vincent Willem van Gogh. Foto 4 juni 1903. Van Gogh Museum Amsterdam.

king zodat tentoonstellingen konden worden georganiseerd. De journalist Cees Verster, een broer van de schilder Floris, wijdde er een artikel aan in het *Leidsch Dagblad* en maakte zich sterk voor een expositie in het Stedelijk Museum De Lakenhal. Zo werd in 1893 in de Harteveltzaal van dit museum een zestigtal schetsen van Vincent van Gogh tentoongesteld, wat maakte dat Van Gogh toen al schitterde in het aangezicht van Lucas van Leyden.³⁵ Ook waren regelmatig werken van Van Gogh aan het begin van

de 20ste eeuw te zien in het Leidse Volkshuis.³⁶

Dochter Lies kwam op 4 november 1891 tijdelijk bij haar moeder in Leiden wonen als voorbereiding op haar huwelijk met de 19 jaar oudere Jean Philippe Theodore du Quesne van Bruchem.³⁷ Lies was gezelschapsdame bij deze familie en kreeg in 1888 heimelijk een kind met de heer des huizes.³⁸ Na het overlijden van zijn echtgenote trouwde Jean Philippe Theodore alsnog met Lies op 17 december 1891 te Leiden.³⁹

Den Haag – Bussum – Leiden

In 1893 scheidden de wegen van moeder Anna en dochter Wil. De laatste ging op 31 januari naar Nijmegen om daar te werken als godsdienstlerares.⁴⁰ Nog geen acht maanden later verliet Wil Nijmegen weer, om in Den Haag op de Prins Hendrikstraat 25 te gaan wonen.⁴¹ Dit was voor moeder Anna de reden om naar Den Haag te verhuizen, wat ze op 14 november 1893 deed.⁴² Zij bleef tot 25 april 1896 ook ingeschreven staan in Leiden, op het adres Breestraat 72, waar het gezin van haar dochter Anna woonde.⁴³

De gezondheid van de jongste dochter An van Anna van Houten-van Gogh liet te wensen over. Om die reden vertrok het gezin met oma Anna van Gogh op 25 april 1896 van de industriestad Leiden naar het bosrijke Bussum. Joan van Houten bleef in Leiden achter, want hij kon niet worden gemist in zijn fabriek.⁴⁴ Twee jaar later was het gezin Van Houten-Van Gogh weer herenigd en woonde het in Leiden aan de Nieuwe Rijn (nr. 17).⁴⁵

Anna van Gogh-Carbentus reisde regelmatig heen en weer tussen Den Haag, Bussum en Leiden. Zij was bezorgd om dochter Wil, die steeds vaker psychische problemen had.⁴⁶ In 1894 liet Anna bij de Haagse notaris Terlaak een testament opmaken en zij deed dat in 1902 nogmaals.⁴⁷ Dat wijst op een (tijdelijk) verblijf in Den Haag. Een reden om regelmatig in Bussum te zijn was dat sinds 1895 ook haar schoondochter Jo van Gogh-Bonger en kleinkind Vincent Willem er woonden. Bij hen kwam Anna graag en regelmatig op bezoek.

Anna's laatste vaste adres was weer in Leiden: op 9 mei 1905 ging zij wonen aan de

Verskillende familieleden woonden op de Zoeterwoudsesingel toen er vlak voor de huizen nog een slootje liep. Foto begin 19de eeuw. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Zoeterwoudsesingel, op nummer 46b, tegenover het Plantsoen.⁴⁸ Zij woonde ten huize van mevrouw Groeneveld, een ongehuwde dame wier moeder juist was overleden en daarom vermoedelijk ruimte en behoefte had om iemand in huis te nemen.

Anna's overlijden

Anna van Gogh-Carbentus overleed op 29 april 1907, 87 jaar oud. Aangifte van het overlijden werd gedaan door Wilhelmus Looman, van beroep bediende [van begrafenissen] en de werkloze Adrianus Niehot, een 48-jarige 'beroepsgetuige', die hiermee een paar centen bijverdiende.⁴⁹ De overlijdensadvertentie vermeldde: 'na een langdurig lijden'.⁵⁰

Schoonzoon Joan van Houten kocht op begraafplaats Groenesteeg zandgraf 754. Dankzij deze gefortuneerde fabrikant kwam Anna dus op de 'elite begraafplaats' Groenesteeg terecht. 'Op den 2 mei des voormid-

dags ten 11¼ ure' werd zij begraven.⁵¹ Haar laatste rustplaats was gelegen onder een met klimop begroeide boom en op haar graf werd een eenvoudige, kleine (55×66 cm) zerk geplaatst.

Toen Anna overleed waren al haar vier zoons haar reeds voorgedaan. De eerste zoon kwam levenloos ter wereld, Vincent en Theo overleden in 1890 resp. 1891, en de jongste zoon Cor stierf tijdens de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. Hij streed voor de boeren in het Vreemdelingenlegioen tegen de Engelsen. Cor was gevangen genomen en werd ziek opgenomen in een Rode Kruisziekenhuisje. Daar trof op 12 april 1900 een kogel uit zijn eigen pistool hem dodelijk, al dan niet opzettelijk.⁵²

Het 'onbekende' graf

De onderhoudskosten van het graf werden aanvankelijk door Joan van Houten en vanaf 27 februari 1930 door Anna's kleinzoon Vincent Willem betaald. Hieraan kwam een einde toen de erven van Vincent Willem afstand deden van het graf en het per 1 januari 1979 overdroegen aan het College van Kerkvoogden der Nederlands-hervormde Gemeente Leiden.⁵³

Het heeft tot 1989 geduurd voordat algemeen bekend werd dat de moeder van Vincent van Gogh in Leiden begraven lag. De journalist Cees van Hoore schreef op 28 juli 1989 in het *Leidsch Dagblad*: 'Dat zij in Leiden begraven ligt, is een feit dat tot nu toe nog nooit is belicht'. In dit artikel staat ook: '... kunnen wij in een jungle van onkruid met veel moeite het graf van de moeder van Vincent ontdekken'.⁵⁴

Naar aanleiding van deze publicatie kwam Jan le Grand, in 1989 eigenaar en restauranthouder van het door Anna van Gogh-Carventus bewoonde pand Herengracht 100, in actie. Hij wilde het graf, 'dit stukje Leidse historie, dat nu een puinhoop is', adopteren en in ere herstellen. De gemeente Leiden, eigenaar van de begraafplaats, gaf echter geen toestemming: 'Om daar vanwege één persoon – er liggen wel meer bekenden – een soort bedevaartsoord van te maken, ik weet 't niet', aldus een gemeenteburgemeester van de directie groen.⁵⁵

Overigens heeft Jan le Grand tevergeefs het gehele pand Herengracht 100 doorzocht om te kijken of ergens nog werken van Vincent van Gogh te vinden waren. Vincent zou een aantal werken naar zijn moeder in Leiden hebben opgestuurd. Hij schreef aan zijn moeder: 'Nu kan ik U mededeelen dat wat ik U beloofde geheel klaar is – namelijk vijf van mijn landschapstudies en een klein portret van mezelf en een studie van een interieur. Het zal U echter vrees ik tegenvallen en een en ander U onbelangrijk en leelijk lijken. Wil en U kunt er mede doen wat U wilt en indien U lust heeft er aan de andere zusters een paar van geven, daarom stuur ik er een paar meer'.⁵⁶

De 'verdwenen' grafzerk

In 1975 was de begraafplaats Groenesteeg gesloten. Sinds er geen toezicht meer was werden nogal wat vernielingen aangericht. Na het bekend worden van de aanwezigheid van het graf van de moeder van Vincent van Gogh werd in 1990 uit voorzorg de originele grafsteen vervangen door een replica. In de *Leidse Courant* werd dit vermeld met de op-

Grafzerk van Anna van Gogh-Carbentus (origineel). Foto: Lodewijk Kallenberg, 2015

merking 'dat de originele steen veilig bij de gemeente Leiden was opgeborgen'.⁵⁷

De replica heeft vijftientig jaar op het graf gelegen. Na de restauratie van de graven in 2015 werd geopperd – omdat er geen sprake meer was van gevaar voor vernieling – om de originele steen terug te plaatsen. Een uitgebreide zoekactie op diverse opslagplaatsen van de gemeente leverde niets op, waarna werd aangenomen dat de steen 'verdwenen' was. Echter, een aantal maanden later werd de originele zerk bij toeval aangetroffen in een afgesloten kist op de begraafplaats zelf. Het origineel kon dus alsnog worden teruggeplaatst, wat geschiedde.

Andere familieleden in Leiden

Behalve dochter Anna met haar gezin verbleven meer familieleden van moeder Anna in Leiden in de twee perioden dat zij er woonde (1889-1896 en 1905-1907). Dit waren familieleden van zowel de Van Gogh- als de Carbentuskant. Anna zal zich in Leiden dus zeker thuis gevoeld hebben. We zullen iets vertellen

over enkele van haar familieleden die, evenals Anna, op de begraafplaats Groenesteeg in een drietal graven ter aarde zijn besteld.

In keldergraf 303 liggen Cor, Daniël en Mietje van Gogh, evenals Cateau Reinhold.⁵⁸ Cornelis Marinus (Cor) van Gogh (1824-1908) was een zwager van Anna, en Daniël zijn zoon. Cor woonde jarenlang in Amsterdam, waar hij een goedlopende boek- en kunsthandel had. Nadat hij in 1891 zijn zaak had overgedragen aan zijn zoon Vincent, vertrok Cor met zijn vrouw Jans Franken uit Amsterdam. Via Haarlem en Bloemendaal kwamen zij in mei 1896 naar Leiden. Zij woonden aan de Witte Singel 37 (het huidige nummer 67).⁵⁹ Op 23 oktober 1899 werd er weer verhuisd, nu naar Plantage 1.⁶⁰ Daar overleed Cor op 3 september 1908, 84 jaar oud.

Cors zoon Daniël (1867-1909) was een zorgkind, die 'niet het bestuur over zijn spieren heeft, dus blijft hij steeds zeer hulpbehoevend en lijdende'.⁶¹ Hij verbleef in klinieken en ziekenhuizen. Toen zijn ouders in Leiden gingen wonen, werd Daniël ondergebracht in het pas gestichte Leidse Diaconessenhuis, eerst aan het Plantsoen (nr. 101) en vanaf 1901 aan de Witte Singel 127. Op dit laatste adres overleed Daniël op 17 augustus 1909; hij werd 42 jaar.⁶²

Maria Johanna van Gogh (1831-1911), 'tante Mietje', de jongste van twaalf kinderen en schoonzus van Anna, bleef ongetrouwd. Zoals de gewoonte was in die tijd, werd zij ingezet als manusje-van-alles in de gezinnen van haar broers en zusters. In 1903 kreeg zij in Leiden haar laatste verblijfplaats. Zij woonde eerst aan de Zoeterwoudsesingel (nr. 75) en

verhuisde op 21 oktober 1905 naar de Herengracht (nr. 23).⁶³ Op zeker moment moest zij worden opgenomen in het Diaconessenhuis. Daar overleed zij 'nog onverwacht' op 10 april 1911, 's middags om half twee, tachtig jaar oud.⁶⁴ Zo eindigde een leven met vooral veel zorg voor anderen.

Catharina (Cateau) Reinhold (1838-1910) was een schoonzus van Cor van Gogh. Cateau bleef ongetrouwd en heeft haar hele leven bij diverse familieleden ingewoond, onder andere een periode bij Cor. Vanaf 1890 woonde zij in Leiden, aan de Breestraat (nr. 40) en later aan de Plantage (nr. 16). Cor zorgde kennelijk voor zijn familieleden tot aan het graf, want toen Cateau op 21 september 1910 overleed, werd zij in 'zijn' keldergraf 303 begraven.

In zandgraf 548 zijn begraven: Cornelia Maria Dorothea Carbentus (1822-1891), haar dochter

Dorothea Elisabeth (1852-1915) en schoonzoon Franciscus Hermanus Gerritsen (1841-1894).⁶⁵

Cornelia was een volle nicht van Anna; beiden hadden dezelfde grootouders (Gerrit Carbentus en Wilhelmina Hennevelt). Cornelia trouwde op 15 juli 1846 te Den Haag met Gerrit Carbentus, een broer van Anna.⁶⁶ Anna en Cornelia waren dus niet alleen nichten, maar werden door dit huwelijk ook schoonzussen.

Cornelia en Gerrit kregen twee kinderen: dochter Dorothea Elisabeth (1852) en zoon Willem Hermanus Gerrit (1854).⁶⁷ Gerrit was boekbinder en overleed op 24 juni 1869.⁶⁸ Niet veel later verhuisde de weduwe Cornelia met haar beide kinderen naar Leiden. De reden dat zij in Leiden gingen wonen was waarschijnlijk dat Cornelia's dochter huwde met Franciscus Hermanus Gerritsen, een in Leiden gelegerde luitenant bij het 4^e regiment Infanterie. Dit huwelijk vond plaats op 15 juni 1870.⁶⁹

Cornelia woonde vanaf 1870 in Leiden bij het gezin van haar dochter in. Eerst, tussen 30 maart 1870 en 15 maart 1872, aan het Rapenburg (nr. 18), daarna, tussen 15 maart 1872 en 28 mei 1874 aan de Breestraat (nr. 74) en vervolgens aan de Oude Singel (nr. 84).⁷⁰ Het laatste adres, waar zij op 1 januari 1890 naartoe verhuisde, was de Korte Mare 30. Hier overleed Cornelia op 28 februari 1891. In de marge van haar overlijdensakte stond dit laatste adres vermeld.⁷¹ Op 3 maart werd zij ter aarde besteld; het graf was een dag eerder door haar schoonzoon gekocht.⁷²

Zerk op keldergraf 303, waarin Cor, Daniël en Mietje van Gogh, en Cateau Reinhold zijn begraven. Foto: Anneke Jesse, 2011.

Cornelia's dochter Dorothea verloor haar man Franciscus op 6 juli 1894. Zij verhuisde op 25 april 1896 van de Korte Mare naar Vestwal 2a (later vernummerd naar 4).⁷³ Dit was nog niet haar laatste adres, want op 6 mei 1905 vertrok zij naar de Oude Vest 105. Tien jaar later, op 28 oktober 1915, kwam Dorothea op 63-jarige leeftijd te overlijden.⁷⁴ Vier dagen daarna werd zij begraven in het graf, waar eerder al haar moeder en echtgenoot waren bijgezet.⁷⁵

Het laatste graf op Groenesteeg, waar familieleden van Anna van Gogh ter aarde zijn besteld, is zandgraf 495. Het gaat om verre familieleden van haar: Elisabeth Vrijdag (1812-1889), Jeannette Alexandrine Vrijdag (1826-1882), Derk Doijer (1827-1896) en zijn dochter Elisabeth Catharina Doijer (1890-1910).⁷⁶

De moeder van Dorus van Gogh, de echtgenoot van Anna, heette Vrijdag en Elisabeth was een nicht van Dorus' moeder en getrouwd met Eduard Reinhold, een familienaam die we al eerder zijn tegengekomen. Jeannette was weer een nichtje van Elisabeth. Elisabeth en Jeannette hebben beiden in Leiden gewoond, maar toen verbleef Anna van Gogh er nog niet.

Jeannette was getrouwd met Derk Doijer, die in Leiden hoogleraar oog- en oorheelkunde was.⁷⁷ Toen Jeannette in 1882 overleed heeft Derk dit graf gekocht.⁷⁸ Vijftien maanden later, op 20 juli 1883, hertrouwde de 56-jarige Derk Doijer met de 38-jarige Betsy Reinhold.⁷⁹ Door dit huwelijk werd Elisabeth Vrijdag de schoonmoeder van Derk.

Ondanks haar vrij hoge leeftijd kreeg Betsy met Derk nog vijf kinderen, waarvan

de jongste Elisabeth Catharina was.⁸⁰ Ook hier zien we dat de families Vrijdag, Reinhold en Doijer, evenals dat bij de families Vrijdag, Van Gogh en Carbentus het geval was, op meer wijzen met elkaar een familierelatie hadden. Anna van Gogh heeft zeer waarschijnlijk, toen zij in Leiden woonde, de verre familieleden Doijer regelmatig ontmoet. Derk overleed in 1896 en werd in 'zijn eigen graf' begraven.⁸¹ Elisabeth Doijer stierf in 1910, ze werd maar 19 jaar.⁸²

Vincent in Leiden

Ook de schilder Vincent van Gogh had banden met Leiden. Er mogen niet veel gelukkige momenten in zijn leven zijn geweest, in Leiden heeft hij minstens één zo'n moment beleefd.

Rond 1882 had hij korte tijd een verhouding met Christien Hoornik, een Haagse vrouw, die verlaten was door een man die haar zwanger had gemaakt, en de kost verdiende als prostituee. Sien, zoals Vincent haar noemde, beviel op 1 juli 1882 in het Leidse Academisch ziekenhuis van een zoon.⁸³

Op 2 juli 1882 schreef Vincent aan zijn broer Theo: 'Zooals ik u gisteren schreef, ben ik naar Leiden geweest. Sien is gisterennacht bevallen, heeft eene zeer moeilijke verlossing gehad, maar is er Goddank evenwel levend af gekomen en een bijzonder aardig jongetje ook. Haar moeder en kindje en ik waren zamen er naar toe gegaan – gij kunt denken dat wij in groote spanning waren, niet wetende wat wij horen zouden toen wij in het gasthuis aan de oppasseres naar haar vroegen. En ontzettend blijde waren toen wij hoorden: "van nacht bevallen ... maar gij moogt niet

veel met haar spreken”, en het had evengoed kunnen zijn “gij zult haar nooit meer spreken”. Theo, ik was zoo gelukkig toen ik haar weer zag, en zij lag vlak bij 't raam dat op den tuin vol zon en groen uitzag, en in een soort dommeling van uitputting tusschen slapen en wakker zijn in, en toen keek zij op, en zag ons allen. Ah, kerel, zij keek zoo en zij was zoo blij ons te zien'.⁸⁴

De verhouding met Sien stuitte bij de fa-

milie Van Gogh op veel weerstanden. Broer Theo was aanvankelijk van mening dat Vincent door haar werd 'verneukt'. Maar de schilder bleef Sien onderhouden van zijn krappe financiële middelen. Hij schreef aan Theo: 'Zij & ik zijn twee ongelukkigen die elkaar gezelschap houden en den last zamen dragen en juist daardoor wordt het ongeluk in geluk veranderd en wordt het ondragelijke dragelijk'.⁸⁵

Noten

Veel dank ben ik verschuldigd aan Willem-Jan Verlinden, de auteur van het boek 'De zussen Van Gogh'. Hij is mij met allerlei zaken zeer behulpzaam geweest. Ook dank ik Piet de Baar en Joke Boot voor hun assistentie bij het achterhalen van een aantal bronnen. De verantwoordelijkheid voor de uiteindelijke tekst berust geheel bij de auteur.

1 Haags Gemeentearchief (HGA), Burgerlijke Stand, Geboorten 1819, akte 1090.

2 Willem-Jan Verlinden, *De zussen Van Gogh* (Amsterdam 2016) 20.

3 HGA, Burgerlijke Stand (BS), Huwelijken 1850, akte 584.

4 HGA, BS, Huwelijken 1851, akte 273.

5 Het Utrechts Archief (HUA), Archief 481, Registratienummer 16-12, akte 4.

6 Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), Gemeente Zundert, Overlijdensregister 1852.

7 West-Brants Archief (WBA), Gemeente Zundert, Geboorteregister 1853, akte 29.

8 WBA, Gemeente Zundert, Geboorteregisters 1855 (akte 10), 1857 (akte 46), 1859 (akte 44), 1862 (akte 31) en 1867 (akte 60).

9 Dit bleek pas in 1956 toen een album van haar schetsen en aquarelen werd gevonden met onderwerpen als bloemen en boeketjes, waaruit een vroege belangstelling voor tuin en natuur spreekt.

10 Binnen de familie Van Gogh was het de gewoonte om elkaar regelmatig brieven te schrijven. Zo zijn er ruim 700 brieven tussen Vincent en zijn broer Theo, en ook honderden brieven van Anna en haar dochters Lies en Wil bewaard gebleven. Hierdoor is veel over het dagelijks leven van deze familie bekend.

11 BHIC, Gemeente Helvoirt, Bevolkingsregister 1860-1880, registratienummer 0868.

12 WBA, Gemeente Etten-Leur, Bevolkingsregister 1870-1879-01, Wijk A, inv.nr. 1741, p. 194.

13 WBA, Gemeente Nuenen, Bevolkingsregister 1880-1889-01, Wijk A, inv.nr. 1748, p. 223.

14 Een groot deel van de informatie over de families Van Gogh en Carpentus is afkomstig van Maria Johanna (Mietje) van Gogh, de jongste en ongetrouwde schoonzus van Anna Carpentus. Zij was als hulp vaak aanwezig in deze gezinnen en heeft jarenlang aantekeningen over de familie bijgehouden, waardoor veel informatie bewaard is gebleven. Deze zijn door Nico van Beek, een achterachterkleinzoon van Anna, gebundeld in het boek *De Aantekeningen van Tante Mietje van Gogh* (Den Haag 2010).

15 Vincent van Gogh, *Brieven aan zijn broeder* Deel 1 (ed. J. van Gogh-Bonger), Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur XLIV (Amsterdam 1914). Zie ook www.dbnl.org/tekst/gogh006brie01_01/gogh006brie01_01.pdf.

16 BHIC, Gemeente Nuenen, Gerwen en Nederwetten, Overlijdensregister 1885, akte 17.

17 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 119-123.

18 Dit is het adres na 1898. Toen Anna verhuisde was het adres Wapenplein 694 a bis (J. van Dam, *Tijdschrift Heemkundige Kring Breda*, 1900-4).

19 R. van Dirven en K. Wouters, *Vincent van Gogh – Het mysterie van de Bredase kisten – Verloren vondsten* (Breda 2003).

20 Brief Anna van Gogh-Carpentus aan Theo van Gogh, 20 juni 1887.

21 WBA, Gemeente Etten-Leur, Huwelijksregister 1878, akte 21.

22 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), BS, Gemeente Leiderdorp, Archiefnummer 800, Geboorten 1878-1882, inv.nr. 1503, akte 81; Geboorten 1883-1887, inv.nr. 1504, akte 21.

23 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 152.

24 *De Aantekeningen van Tante Mietje van Gogh*, 91.

25 Stadsarchief Breda (BdSA), Bevolkingsregister 1880-1889 deel 22, inv.nr. 1337, blad 28.

26 ELO, Stadsarchief Leiden 1816-1929 (SAIII), Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1314, beeld 162.

27 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 156.

28 'Wat zeg jij ervan dat moeder in Leiden gaat wonen. Ik geef haar gelijk in die zin dat ik begrijp dat zij naar haar kleinkinderen verlangt'; <http://vangogh-letters.org/vg/letters/let798/letter.html>.

29 <http://vangoghletters.org/vg/letters/let826/letter.html>.

30 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 163.

31 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 178-180.

32 *De Aantekeningen van Tante Mietje van Gogh*, 94.

33 HUA, Archief 481, inv.nr. 467-01, akte 187.

34 Els Kloek, *1001 Vrouwen in de 20ste eeuw* (Nijmegen 2018) Lemma 98, Jo van Gogh-Bonger.

35 *Leidsch Dagblad*, 26 april 1893. Doris Wintgens Hötte en Ankie de Jongh-Vermeulen, *Dageraad van de Moderne Kunst. Leiden en omgeving 1890-1940* (Zwolle/Leiden 1999) 97-99.

36 Wintgens Hötte en De Jongh-Vermeulen, *Dageraad van de Moderne Kunst*, 109.

37 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1314, beeld 162.

38 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 143-147.

39 ELO, SAIII, BS, Huwelijken 1891, inv.nr. 4887, akte 329.

40 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1314, beeld 162.

41 *De Aantekeningen van Tante Mietje van Gogh*, 97.

42 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1314, beeld 162.

43 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1308, beeld 275.

44 *De Aanteekeningen van Tante Mietje van Gogh*, 99.

45 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1330, beeld 118.

46 Wil zou uiteindelijk in 1941 overlijden in een psychiatrische inrichting te Ermelo (*De Aanteekeningen van Tante Mietje van Gogh*, 117).

47 HGA, Notarieel Archief 1842-1925, inv.nr. 2824, akte 394 (25 september 1894) en Inv.nr. 2828, akte 1930 (22 augustus 1902).

48 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1351, beeld 427. Destijds was het nummer 46b, maar na de omnummering tussen 1931 en 1934 werd het nummer 46.

49 ELO, BS, Overlijdens 1907, inv. nr. 5028, akte 414.

50 *Leidsch Dagblad*, 30 april 1907.

51 ELO, Archief Nederlands Hervormde Kerkvoogdij (NHKV), Grafboek, inv.nr. 3262 (zie zandgraf 754).

52 Verlinden, *De zussen Van Gogh*, 207-208.

53 ELO, NHKV, Grafboek, inv.nr. 3262 (zie zandgraf 754).

54 *Leidsch Dagblad*, 28 juli 1989.

55 *Leidsch Dagblad*, 13 september 1989.

56 *Brief Vincent van Gogh aan zijn moeder*, 21 oktober 1889,

57 *Leidse Courant*, 5 mei 1990.

58 ELO, NHKV, Grafboek, inv.nr. 3257 (zie keldergraf 303).

59 Witte Singel 37 werd aan het einde van de negentiende eeuw omgenummerd naar Witte Singel 41 en in 1924 opnieuw omgenummerd, nu naar het huidige nummer 67.

60 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1328, beeld 1.

61 *De Aanteekeningen van Tante Mietje van Gogh*, 62.

62 *Leidsch Dagblad*, 18 augustus 1909.

63 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1346, beeld 316 en SAIII, inv.nr. 1314, beeld 20. Sinds de omnummering van 1934 is het adres op de Zoeterwoudsesingel nr. 91 i.p.v. 75.

64 *Leidsch Dagblad*, 12 april 1911.

65 ELO, NHKV, Grafboek, inv.nr. 3261 (zie zandgraf 548).

66 HGA, BS, Huwelijken 1846, akte 262.

67 HGA, BS, Geboorten 1852, akte 105 en Geboorten 1854, akte 1983.

68 HGA, BS, Overlijden 1869, akte 1168.

69 ELO, SAIII, BS, Huwelijken 1870, inv.nr. 4861, akte 144.

70 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1233, beeld 79, inv.nr. 1275, beeld 111 en inv.nr. 1280, beeld 10.

71 ELO, BS, Overlijden 1891, inv.nr. 5012, akte 217.

72 ELO, Grafboek NHKV, inv.nr. 3261 (zie zandgraf 548).

73 ELO, SAIII, Bevolkingsregister 1890-1924, inv.nr. 1336, beeld 139.

74 *Leidsch Dagblad*, 29 oktober 1915.

75 ELO, Grafboek NHKV, inv.nr. 3261 (zie zandgraf 548).

76 ELO, Grafboek NHKV, inv.nr. 3261 (zie zandgraf 495).

77 Noord-Hollands Archief, Huwelijksregister Amsterdam, akte reg. 2 fol. 5.

78 ELO, Grafboek NHKV, inv.nr. 3261 (zie zandgraf 495).

79 HUA, Archief 481, Registratienummer 202-10, akte 19.

80 ELO, SAIII, inv.nr. 4749 (akte 561), 4750 (akte 1401), 4751 (akte 1584), 4754 (akte 413) en 4755 (akte 760),

81 ELO, BS, Overlijden 1896, inv.nr. 5017, akte 1071.

82 ELO, BS, Overlijden 1910, inv.nr. 5031, akte 136.

83 *Leidsch Dagblad*, 28 juli 1989. Het Academisch ziekenhuis was destijds gevestigd in het gebouw waar nu Museum voor Volkenkunde zit.

84 <http://vangoghletters.org/vg/letters/let242/letter.html>.

85 <http://vangoghletters.org/vg/letters/let234/letter.html>.

Maria Catharina Swanenburg (Goeie Mie) tijdens haar proces. Tekening Victor de Stuers. Nationaal Archief, Archief V.E.L. de Stuers, inv.nr. 4317.

Een kleine rehabilitatie van een seriemoordenares

Waarom Goeie Mie geen schuld had aan de dood van haar ouders en kinderen

Stefan Glasbergen

Stefan Glasbergen is lerarenopleider geschiedenis aan de Hogeschool van Amsterdam.

Het is een wat vreemde gewaarwording om mythes te ontkrachten die samenhangen met de grootste moordenares uit de Leidse geschiedenis. Toch is juist dat precies wat ik in dit artikel zal proberen te doen. Veel Leidse naren zullen – in ieder geval op hoofdlijnen – bekend zijn met de geschiedenis van Maria Catharina Swanenburg (1839-1915), ook wel bekend als Goeie Mie. Mie werd in 1839 in Leiden geboren en groeide op in de armste buurten van de stad. In 1868 huwde ze met Johannes van der Linden. Op dat moment had ze al drie buitenechtelijke kinderen. Na haar huwelijk werden er nog zes kinderen geboren. Mie werd door haar buurtgenoten graag gezien; ze paste bijvoorbeeld regelmatig op kinderen of zieke buurtgenoten: vandaar de bijnaam Goeie Mie. Ondertussen sloot ze echter begrafenisverzekeringen af op haar naaste verwanten en buurtgenoten om ze vervolgens met arsenicum te vergiften. Daarna incasseerde ze dan de verzekeringsuitkeringen. Nadat in december 1883 Hendrik Frankhuizen, zijn vrouw Maria van der Linden en hun acht maanden oude zoontje vergiftigd werden – die overigens

alle drie aan gevolgen van deze vergiftiging zouden overlijden – kwam de zaak aan het licht. Mie werd al snel gearresteerd en in 1885 tot levenslang veroordeeld voor in totaal drie vergiftigingszaken waarbij vier mensen om het leven waren gekomen.

Algemeen wordt aangenomen dat deze vier moorden maar het topje van de ijsberg zijn. Zo berichtte het *Leidsch Dagblad*¹ een paar maanden voor het proces (dat aanving op 23 april 1885) dat er door justitie naar 90 verdachte sterfgevallen onderzoek was gedaan. Opvallend is dat dezelfde krant in 1902 een artikel plaatste waarin te lezen valt dat Mie verdacht werd van 50 vergiftigingszaken.² Zelfs de advocaat van Mie (die haar dus zou moeten verdedigen) merkte tijdens het proces op dat er nooit een *‘groter onmens op de bank der beschuldiging heeft gezeten’* en dat hij *‘met een gevoel van walging en afgrijzen’* zijn taak had aanvaard. Ondanks zijn rol als advocaat betoogde hij dat Mie niet alleen maar schuldig was aan de vier gevallen van vergiftiging – waar ze uiteindelijk voor veroordeeld zou worden – maar dat

ze in totaal 23 mensen had vergiftigd metodelijke afloop. Daarnaast zouden nog eens 42 anderen ziek zijn geworden door mislukte pogingen.³ Dat Mie meer moorden en pogingen tot moord op haar kerfstok heeft dan de vier gevallen waar ze voor veroordeeld is, lijkt op basis van deze primaire bronnen evident. Hoeveel het er nu precies waren wordt echter niet duidelijk: de genoemde aantallen lopen nogal uiteen.

Volgens W.K. van Leyden – de eerste auteur die in 1935 in boekvorm publiceerde over de daden van Mie – zouden er door Mie 102 personen vergiftigd zijn waarvan er 27 zijn overleden.⁴ Van Leyden is een interessante bron: uit zijn werk blijkt dat hij toegang had tot alle resultaten van het gerechtelijk onderzoek. Daarnaast merkte historica Ineke van der Sar in haar artikel *Goeie Mie 'De vrouw van levenslang'*⁵ terecht op dat zijn publicatie vijftig jaar na de veroordeling van Mie uitkwam. Dat maakt het mogelijk dat hij ook direct betrokkenen heeft gesproken. Je zou daarom verwachten dat hij een vrij nauwkeurige voorstelling van zaken geeft. In zijn boekje uitte Van Leyden een paar forse beschuldigingen aan het adres van Mie. Zo schrijft hij: *'Het is geen bewezen feit, doch achteraf gezien is het zeer aannemelijk dat de vrouw haar serie gruwelijke misdaden is begonnen met het vergiften van haar eigen kinderen. In dat geval zou zij haar eerste slachtoffer op 25 mei 1866 gemaakt hebben.'*⁶ En: *'Het veelvuldig en vroegtijdig sterven van haar eigen kinderen doet sterk aan kindermoord denken. Haar dochtertje Catharina, dat op 4 Dec. 1863 geboren werd, stierf op 25 Mei 1866; haar dochtertje Jo-*

*hanna, geboren 22 October 1865, overleed 25 September 1866; van de zes kinderen die na haar huwelijk geboren werden stierven er vier.'*⁷ Ook veronderstelt hij dat Mie haar eigen ouders vermoord heeft. Hij schrijft: *'Zestien van deze vermoorden waren familieleden van de giftmengster, bloedeigen of aange-trouwd; waarschijnlijk waren zelfs haar eigen ouders hieronder.'*⁸

De veronderstelde moord op haar eerste twee dochtertjes Catharina en Johanna Swanenburg en haar ouders Clemens Swanenburg en Johanna Dingjan hebben in de jaren daarna een hardnekkig bestaan geleid. Zo werd recent in een artikel over Goeie Mie in het tijdschrift *G-Geschiedenis* nog vermeld dat Mie haar ouders vermoord zou hebben.⁹ Ook op haar Wikipedia-pagina valt dit te lezen.

Dat Mie haar eerste twee kinderen vermoord heeft is door latere historici echter wel ontkracht. Zo voerde Ingrid Moerman aan dat deze twee kinderen waarschijnlijk tijdens de cholera-epidemie van 1866 zijn overleden.¹⁰ Dat is geen vreemde gedachte: in de vijf maanden dat deze epidemie in Leiden huishield raakten 1340 Leidenaren besmet van wie er 822 overleden. Onder deze 1340 mensen waren er 472 onder de tien jaar oud. Vooral in de buurten waar het armere deel van de bevolking woonde (waar Mie absoluut deel van uitmaakte), lagen de sterftecijfers erg hoog.¹¹ Ineke van der Sar nam dit vermoeden van Moerman over en voegde daar aan toe dat de vader van Mie waarschijnlijk ook geen vergiftingsdood is gestorven en dat er überhaupt geen aanwij-

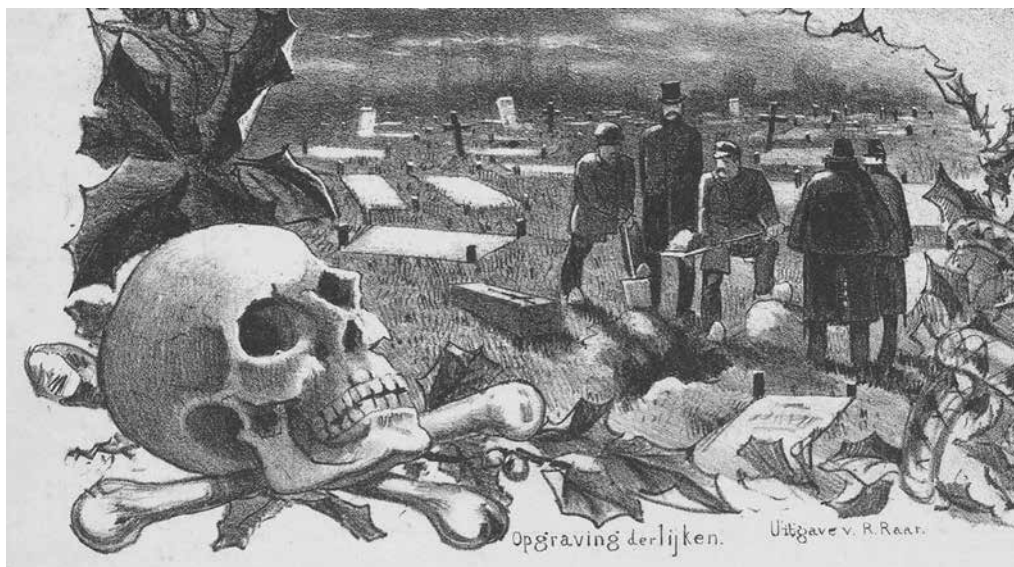
zingen zijn voor de moord op haar ouders.¹² Dat zou ik willen omdraaien: er zijn stevige aanwijzingen die erop wijzen dat Mie haar ouders niet vermoord heeft, en dat haar eerste twee kinderen ook niet door haar vermoord zijn.

Oudermoord?

Recentelijk zijn in de archieven van het Nederlands Forensisch Instituut de verloren gewaande toxicologische verslagen van Alexander Eduard van der Burg opgedoken. Hij was hoogleraar farmacie aan de Universiteit Leiden met een specialisatie in toxicologie. Van der Burg had een belangrijke rol in het gerechtelijk vooronderzoek in de zaak tegen Mie en heeft zijn bevindingen tijdens dit onderzoek nauwkeurig opgeschreven. Na de arrestatie van Mie werd namelijk besloten dat er op de lichamen van zestien mogelijke slachtoffers sectie moest worden verricht. Dertien van deze slachtoffers waren al begraven en moesten dus opgegraven worden, waaronder de beide ouders van Mie. De dertien lijken werden vervolgens ontleed door Teunis Zaaijer, hoogleraar anatomie en gerechtelijke geneeskunde. Hij werd bijgestaan door een *prosector* (letterlijk voor-snijder, in deze context iemand die onder toezicht van een hoogleraar anatomische bewerkingen verricht) dr. Pieter de Koning. Ze verwijderden allerlei organen, zoals de lever, maag, darmen en nieren: de organen waarin je na vergiftiging sporen van arsenicum zou verwachten aan te treffen. Vervolgens werden deze organen in verzegelde stopflessen gestopt en naar Van der Burg gestuurd; die moest met behulp van allerlei

scheikundige proeven vaststellen of er sprake was van vergiftiging.

De moeder van Mie, Johanna Dingjan, overleed op 16 april 1882. Haar man Clemens Swanenburg overleed een paar maanden later op 30 juni 1882; beiden werden begraven op de Rooms-Katholieke begraafplaats de Zijlpoort. Om er zeker van te zijn dat de opgegraven lijken de ouders van Mie waren werd aan twee broers van Mie gevraagd ze te identificeren.¹³ Dat moet een verschrikkelijke aangelegenheid zijn geweest: beide ouders werden in januari 1884 opgegraven en waren dus al ruim anderhalf jaar eerder overleden. Van der Burg kreeg na de sectie op hun lijken zestien gevulde stopflessen toegestuurd. Voor elke ouder waren er acht flessen: met de lever, de maag en de maaginhoud, de darmen, de nieren, de hersenen, hoofdhaar, een kalkachtige massa uit de kist en vocht uit de kist. Van der Burg begon met het onderzoeken van de lever van Johanna Dingjan, maar vond hierin geen sporen van arsenicum. In overleg met de officier van justitie is vervolgens besloten de overige organen niet meer te onderzoeken. Later werd de kalkachtige massa nog wel onderzocht, maar ook hierin werd geen arsenicum aangetroffen. Bij Clemens Swanenburg gebeurde iets vergelijkbaars: bij hem werden de lever en maaginhoud onderzocht en werd er ook geen arsenicum aangetroffen. Ook hier werd vervolgens besloten om af te zien van verder onderzoek.¹⁴ Dat is een opvallend gegeven: bij alle andere veertien onderzochte lichamen werd in de lever arsenicum aangetroffen en wel in zo'n mate dat er geen

Detail uit 'De Leidsche Giftmengster' van Roelof Raar (1883). ELO, PV37900.

twijfel over kan bestaan dat dit de doodsoorzaak moet zijn geweest. Hoogleraar Teunis Zaaijer schreef in 1885 een boek waarin hij het verband tussen vergiftiging door arsenicum en mummificatie van lijken onderzocht. Hierin beschreef hij onder andere zijn eigen ervaringen in deze zaak en de onderzoeksresultaten van Van der Burg. Hij herhaalt hierin nog eens dat er in de lichamen van Clemens Swanenburg en Johanna Dingjan geen arsenicum werd aangetroffen.¹⁵

In de verslagen van Van der Burg is nog een tweede aanwijzing te vinden dat de ouders van Mie niet zijn vermoord. Tussen de verslagen is een briefje te vinden dat geschreven is door Rinze Pronk, hoofdinspecteur van de politie. In dit briefje beschrijft Pronk het ziektebeeld voorafgaand aan het overlijden van

alle zestien overleden personen waar sectie op is verricht. Bij alle veertien slachtoffers waarbij tijdens de onderzoeken in de lever arsenicum werd aangetroffen, is het ziektebeeld vergelijkbaar: hevige buikkrampen, benauwdheid, braken en diarree. Precies de symptomen van een arsenicumvergiftiging. De enige uitzondering hierop vormen Clemens Swanenburg en Johanna Dingjan. Hij overleed rond elf uur in de ochtend na het eten van een broodje zonder noemenswaardige klachten; zij overleed plotseling en zonder opvallend ziektebeeld terwijl ze op haar stoel zat.

Het lijkt er dus op dat Mie de dood van haar ouders niet op haar geweten heeft. Uit de secties is hiervoor in ieder geval geen bewijs naar voren gekomen en ook het ziektebeeld voor het overlijden lijkt niet op

het ziektebeeld van iemand met een arsenicumvergiftiging. Daarnaast moet worden opgemerkt dat beide ouders op leeftijd waren op het moment van overlijden: Johanna werd 71, Clemens 70. Tel daar nog eens bij op dat Clemens fysiek zwaar werk deed (hij was sjouwer), veel dronk en het gezin in het algemeen in zeer armoedige omstandigheden leefde¹⁶ en er ontstaat een beeld waarin sterfte door ouderdom veel waarschijnlijker lijkt.

Kindermoord?

De tweede kwestie betreft de eerste twee kinderen van Mie: Catharina Swanenburg, geboren op 4 december 1863 en Johanna Swanenburg, geboren op 22 oktober 1865. Ze overleden in 1866 kort na elkaar: Catharina in mei van dat jaar, Johanna in september. Mie was tijdens de begrafenis van Johanna zwanger van haar derde kind, dat in maart 1867 geboren zou worden en de naam Arie Swanenburg zou krijgen. Al deze kinderen werden uit een buitenechtelijke relatie geboren. De eerder genoemde auteur Van Leyden schreef hierover: *'Een smetteloos leven schijnt Marie voor haar huwelijk niet te hebben geleid, althans bij haar huwelijk bracht zij 3 kinderen mee, die haar echtgenoot blijkbaar als huwelijksgift accepteerde en die bij het huwelijk gewettigd werden.'*¹⁷ Toch is het waarschijnlijk dat de latere echtgenoot van Mie, Johannes van der Linden, de vader was. Zijn moeder Rebecca de Haas trad op als getuige bij de doop van Johanna. Zij werd in 1865 een week na haar geboorte in de Leidse Oosterkerk gedoopt.¹⁸ Bij het overlijden van Catharina en Johanna deed hij samen met

zijn vader aangifte bij de burgerlijke stand. Bij zijn huwelijk met Mie erkende en wettigde hij Arie Swanenburg.

Een andere aanwijzing dat Johannes van der Linden waarschijnlijk de vader was van alle drie de kinderen is te vinden in de voornamen die Mie haar kinderen gaf. Het was gebruikelijk dat wanneer het eerste kind een meisje was deze vernoemd werd naar de grootmoeder van moeders kant. In dat geval zou het eerste kind van Mie Johanna moeten heten, naar de moeder van Mie, Johanna Dingjan. Het lijkt er echter op dat Mie besloot van deze gewoonteregels af te wijken en haar eerste dochter Catharina vernoemde naar de moeder van Johannes van der Linden: haar volledige naam was Catharina Rebecca de Haas. Bij kinderen geboren uit buitenechtelijke relaties kwam dit vaker voor, bijvoorbeeld om de vader onder druk te zetten om het kind te erkennen. Haar tweede dochter vernoemde Mie wel naar haar eigen moeder. Het derde kind werd vernoemd naar de grootvader van vaderszijde: Arie van der Linden.

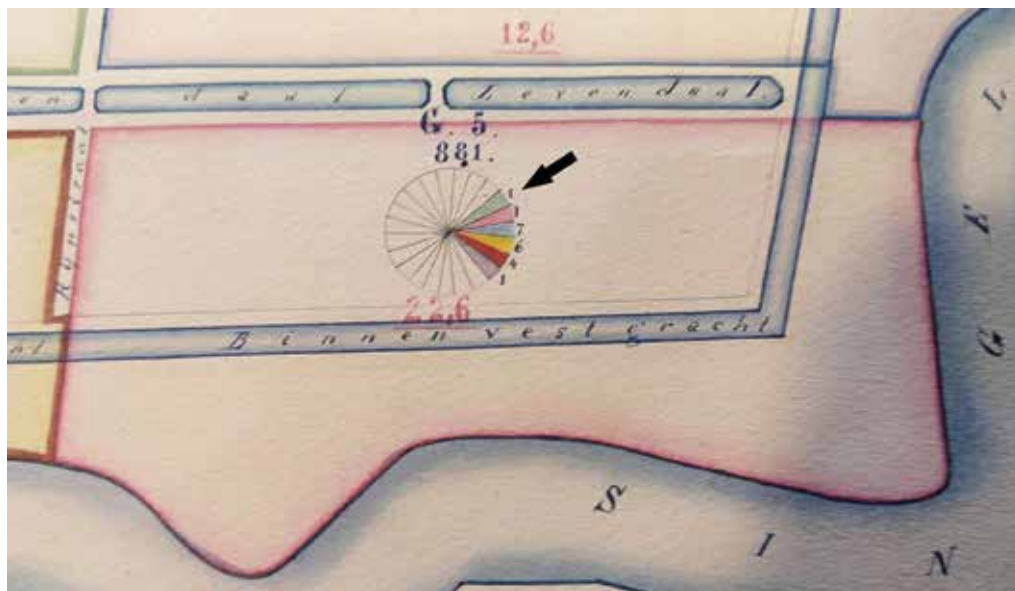
Toch valt het op dat er flink wat tijd zit tussen de geboorte van het eerste kind en het huwelijk van Mie en Johannes van der Linden. Dat kan verklaard worden vanuit de militiewetgeving uit die tijd. Het werd dienstplichtigen onder de 40 jaar niet toegestaan om te trouwen voor er aan de verplichtingen van de dienstplichtwet was voldaan, hetzij door dienstvervulling, afkeuring, vrijstelling of plaatsvervanging. Eenmaal in dienst moesten dienstplichtigen als ze wilden trouwen toestemming vragen aan hun commandant. Het krijgen van toestemming was niet eenvoudig,

zo was er bijvoorbeeld een artikel in de militiewet waarin bepaald werd dat toestemming om te trouwen pas na het vierde dienstjaar mocht worden verleend.¹⁹ Toen het eerste kindje Catharina in december 1863 geboren werd had Johannes nog niet aan zijn dienstplicht voldaan; de lichterding van zijn geboortjaar werd in 1863 opgeroepen. Als Johannes met Mie had willen trouwen voor of na de geboorte van het eerste kind dan werd hem dat door de militiewetgeving dus onmogelijk gemaakt. Vanaf mei 1864 was hij in dienst bij het vierde regiment infanterie in Leiden, waar hij in ieder geval tot aan zijn huwelijk in mei 1868 heeft gediend.²⁰ Toen in mei 1868 zijn vierde dienstjaar erop zat en hij wettelijk gezien toestemming kon krijgen voor een huwelijk is hij direct met Mie getrouwd. Op de huwelijksakte van Mie en Johannes staat vermeld dat Johannes van een luitenant toestemming heeft gekregen voor zijn huwelijk wat moet betekenen dat hij op dat moment nog onder de wapenen was.

Hoe dan ook, zoals eerder vermeld uitte Van Leyden in 1935 het vermoeden dat Mie haar dochters Catharina en Johanna in 1866 al vergiftigd zou hebben. Vooral door Ingrid Moerman is dit in twijfel getrokken: zij vermoedt dat deze twee kinderen tijdens de cholera-epidemie van 1866 zijn omgekomen. Direct bewijs hiervoor is echter nog niet geleverd. Men geloofde destijds dat cholera vooral verspreid werd door stoffen in de ontlasting of door uitgedamde lucht van choleralijders (men weet nu dat de ziekte vooral overgebracht wordt via besmet water, of door contact met braaksel of ontlasting van een patiënt).²¹ Het

was daarom van belang om patiënten tijdig te lokaliseren en te isoleren. Om dat voor elkaar te krijgen werden er in de gemeente Leiden slachtofferlijsten bijgehouden (net als bij eerdere uitbraken van de ziekte). Deze lijsten zouden natuurlijk de makkelijkste manier zijn om vast te stellen of de twee dochters van Mie tijdens deze epidemie zijn omgekomen. Helaas zijn juist de lijsten van de epidemie uit 1866 verloren gegaan.

Toch is er via wat omwegen wel meer duidelijkheid te krijgen over individuele slachtoffers. Na afloop van de epidemie van 1866 tekende stadsarchitect J. W. Schaap een kaart waarop de slachtoffers staan ingetekend van de epidemie van 1866.²² De kaart toont de 39 buurten van Leiden met in iedere buurt een cirkel die in 23 partjes verdeeld is: een partje voor iedere week van de epidemie. Ieder partje heeft een bepaalde kleur die correspondeert met de week waarin de ziekte heeft geheerst. Naast het partje staat het aantal sterfgevallen in de buurt in die week. Tijdens het overlijden van het eerste kind in mei 1866 woonde Mie in de Gortestraat op nummer 82 in buurt 5. Naast een gedeelte van de Gortestraat bestond dit gebuurtje uit (gedeelten van) de Haverstraat, de Rijnstraat, de Binnenvestgracht, het Levendaal en de Pakhuisstraat. De kaart van Schaap laat zien dat in de vierde week van de epidemie (20 t/m 27 mei 1866) – de week waarin Catherina stierf – er in deze buurt maar één persoon aan cholera is overleden. Een zoektocht in de archieven van de burgerlijke stand in Leiden (die online gelukkig ook op straatnaam en datum doorzocht kunnen

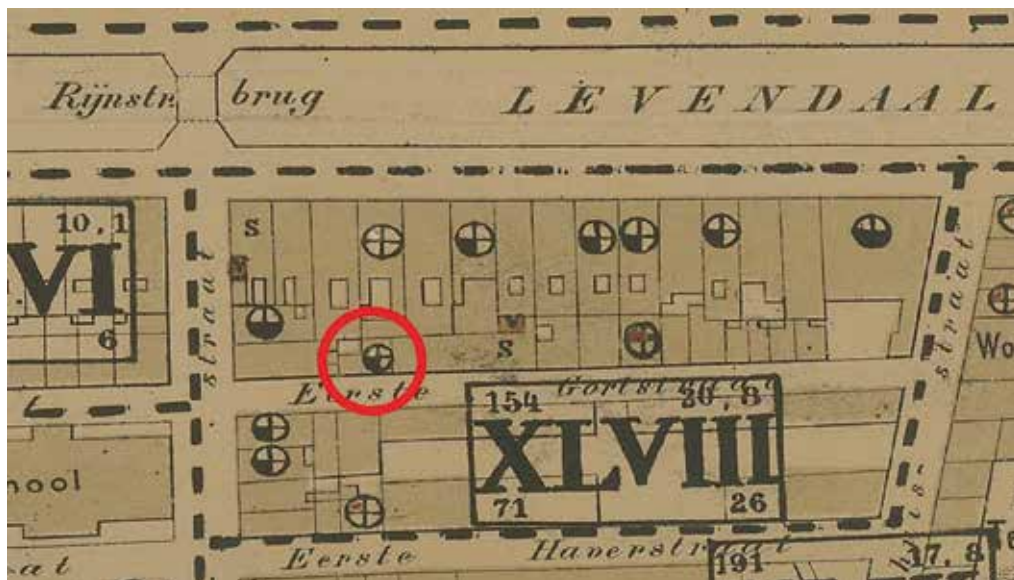

Detail met gebuurte 5 uit 'Kaart aanwijzende de verspreiding der cholera en het aantal sterfgevallen aan deze ziekte in elk der 39 buurten van Leiden' door J.W. Schaap, 1867. Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis. De pijl wijst de week aan waarin Catharina Swanenburg overleed.

worden) leert dat zij de enige was die in die specifieke week in deze buurt is overleden. Het kan daarom bijna niet anders dan dat Catharina en het choleraslachtoffer dezelfde persoon zijn.

Over de maanden na mei 1866 schetst de kaart een verschrikkelijk beeld: in buurt 5 overleden 20 mensen aan de gevolgen van cholera. In de aangrenzende buurt 4, waar de Gortestraat in doorliep, waren dat er 80. Toen Mie van de Gortestraat naar de Singelstraat verhuisde was de epidemie volop aan de gang. In de wijk waar ze naartoe verhuisde, overleden 45 mensen aan de gevolgen van de ziekte, waarvan het leeuwendeel in de maand juni. Het moet een traumatische

ervaring zijn geweest. Verschijnselen die na besmetting optreden, zijn buikpijn, misselijkheid, braken en waterige diarree. Omdat hierdoor veel vocht verloren ging, stierven de meeste slachtoffers aan uitdroging. Na een sterfgeval volgde desinfectie van de woning, linnen, beddengoed en andere geïnfecteerd stoffen. Ook de lijken werden gedesinfecteerd en zo snel mogelijk verwijderd.²³ De wijken waar Mie in 1866 woonde bestonden maar uit een paar straten; toch waren er momenten waarop binnen een week tien tot zestien mensen in zo'n wijk aan cholera bezweken. Voor een groot gedeelte waren dit zeer jonge kinderen.

Detail uit 'Kaart der Stad Leiden aanwijzende de sterfte aan cholera en typhus gedurende de jaren 1853-1869 benevens sommige ophopingen van schadelijk vuil' door A.J. Wendel, 1870. ELO, PV449. Het huis binnen de cirkel is het huis in de Gortestraat waar Mie woonde en waar haar dochtertje Catharina overleed. Het kleinere cirkeltje waarbinnen één kwart zwart is gekleurd, betekent dat er in dit huis één persoon aan cholera is overleden.

Deze kaart van Schaap bevat ook informatie die herleidt kan worden tot het tweede kind van Mie. Johanna, de tweede dochter van Mie, overleed in de 22ste week van de epidemie (23 t/m 30 september 1866) in de Singelstraat 11 in buurt 35. Volgens de kaart van Schaap zijn er in die week in deze wijk geen mensen meer aan cholera gestorven. De epidemie was in september sowieso al over zijn hoogtepunt heen: in deze maand stierven er in de in de hele stad nog elf mensen aan cholera, waarvan twee in de 22ste week. Ter vergelijking: tijdens het hoogtepunt van de epidemie in de eerste drie weken van juni vielen er 561 doden. Het lijkt op basis van deze kaart bewezen dat het eerste kind,

Catharina, aan cholera overleden is. Maar ook dat dit voor het tweede kind, Johanna, waarschijnlijk niet het geval is.

Een tweede aanwijzing voor deze stelling is te vinden op een andere cholerakaart uit het archief van Erfgoed Leiden en Omstreken. Het gaat hier om een plattegrond van de stad waarop per huis het aantal sterfgevallen aan cholera in de periode 1853-1869 staat ingetekend. Deze kaart werd in opdracht van de Vereniging voor Volksgezondheid door A. J. Wendel vervaardigd in 1870.²⁴ Tijdens het overlijden van het eerste kind in mei 1866 woonde Mie in de Gortestraat op nummer 82. Op deze kaart van

Wendel is te zien dat juist in dat huis iemand aan cholera is overleden. Na het overlijden van het eerste kind verhuisde Mie naar de Singelstraat 11. Op dat adres is volgens de kaart van Wendel niemand aan cholera gestorven. We hebben op basis van deze kaart dus opnieuw een aanwijzing dat het eerste kind, Catharina, aan cholera overleden is. Maar ook dat dit voor het tweede kind, Johanna, waarschijnlijk niet het geval is. Bijzonder detail is dat op deze kaart ook staat aangeven waar er beerputten en stallen waren in de stad, omdat deze als mogelijke besmettingshaarden werden gezien. Zo is te zien dat Mie in de Gortestraat vlakbij twee varkensstallen woonde en er in de buurt ook nog twee stallen waren waar andere dieren werden gehouden.

Helaas geeft alleen de kaart van Wendel geen volledig beeld. Het is een probleem dat de kaart niet alleen gebaseerd is op de epidemie van 1866 maar ook op die van 1853, 1854, 1855 en 1859. In theorie zou het daarom zo kunnen zijn dat in dit huis al eerder iemand is gestorven aan cholera: in de periode 1853-1859 woonde Mie namelijk niet in het huis in de Gortestraat. De gegevens uit de kaart van Wendel moeten daarom vooral worden gezien als een bevestiging van wat de kaart van Schaap eerder al liet zien. We kunnen op basis van de informatie die te halen is uit de kaarten en de Leidse archieven van de burgerlijke stand concluderen dat historica Ingrid Moerman gedeeltelijk gelijk krijgt: er zijn stevige aanwijzingen dat de eerste dochter van Mie, Catharina, aan cholera is overleden, maar voor de twee-

de dochter, Johanna, is dit vrijwel zeker niet het geval.

Betekent dit dat Johanna mogelijk wel door haar eigen moeder vergiftigd is? Ik denk van niet: sterfte van kinderen jonger dan een jaar (Johanna was elf maanden oud toen ze overleed) kwam erg veel voor. Historicus Talsma stelt dat zuigelingensterfte in Leiden hoog lag. Halverwege de negentiende eeuw stierf van alle geboren kinderen ongeveer één op de vier à vijf voor het eerste levensjaar.²⁵ Historici Peter Ekamper en Frans van Poppel betogen zelfs dat in Zuid-Holland in deze periode 27,5% van de kinderen binnen het eerste levensjaar overleed.²⁶ Ook na het eerste levensjaar was de kans op sterfte bij kinderen erg hoog. Van de negen kinderen die Mie kreeg, overleden er zes voor hun derde verjaardag en drie overleden er binnen hun eerste levensjaar. Slechts drie kinderen bereikten de volwassen leeftijd. Dit lijkt wellicht een hoog sterftepercentage, maar toch was dit niet uitzonderlijk. Ter vergelijking: in het gezin waar Mie zelf uitkwam, overleden zes van de twaalf kinderen op zeer jeugdige leeftijd en één zoon werd levenloos geboren.²⁷

Mie als moordenaar van haar eigen kinderen lijkt ook niet in lijn met de (spaarzame) informatie die beschikbaar is over de relatie tussen Mie en haar overige kinderen. Hieruit spreekt namelijk juist een bepaalde affectie voor haar kinderen. Zo liet Mie in januari 1884 – terwijl ze in afwachting van haar proces vast zat – een brief naar haar man schrijven (zelf kon ze niet schrijven) waarin ze hem vroeg om haar op te komen zoeken samen met haar drie kinderen die op dat moment nog leef-

den. Volgens de krant heeft dit bezoek ook plaatsgevonden maar weigerde haar man Mie wel om haar de kinderen te laten omhelzen.²⁸ Eind januari 1884 plaatste het *Leidsch Dagblad* een tweede brief die door Mie aan haar man gestuurd zou zijn. Hierin stond:

'Zeer geliefden kinderen en man.

Daar ik laat schrijven hoe dat ik mij zoo treurig bevint dat ik u zoo veel verdriet en schanden heb an gedaan en al de familie en daar ik blij ben dat de kinderen bij mijn broeder zij en dat die toch nu bezorgt zijn want wat zou u er mee beginnen om dat zij nog zoo klein en als u Arie nu maar bij u houdt dan heb u nog vertroosting aan elkkander want ik denk al tijt maar wat heb ik tog gedaan om zoo te handelen lieve man en kinderen ik als u is weer kom dat ik in staat zal zijn om en woort met u te spreken en de kinderen ook want ik hoop eerst nog is te zien en te spreken eer ik de Haag verlaat nu lieve man ik hoop dat u mij is zul schrijven hoe het met u en de kinderen is want ik ben en blijf toch hun eigen moeders nog van mij gegroet an man en mijn lieve kinderen

*Maria Zwaanenburg.*²⁹

Na haar veroordeling in 1885 werd Mie opgesloten in het tuchthuis in Gorinchem. In de periode 1902-1908 heeft Mie herhaaldelijk geprobeerd om gratie te krijgen en zijn er ook brieven naar de Hoge Raad verstuurd met dit verzoek. Een verzoek uit januari 1905 sloot ze af met *'Nu Heeren Regters bid en smee ik U op mijne knieën dat deze arme moeder U smeekt om mijn vonnis te*

herroepen (...). Nu smee ik om mijn laatste levensjaren nog bij mijn kinderen te mogen doorbrengen'. Verder weten we dat Mie in de laatste fase van haar leven vanuit de gevangenis vijf keer geld heeft opgestuurd naar haar kinderen.³⁰ Het is speculeren, maar dit soort gedrag lijkt toch vreemd voor iemand die eerder haar eigen kinderen heeft vergiftigd.

Ten slotte zijn er ook nog verschillende onderzoekers geweest die stellen dat het moorden waarschijnlijk pas in 1879 – dus dertien jaar na de dood van de zusjes Catharina en Johanna – is begonnen.³¹ Maria Mark, een schoonzus van Mie die overleden is in 1879, was het eerste verdachte sterfgeval. Op haar lichaam is na haar dood echter geen sectie verricht. Ook is uit de verhoren van getuigen en fondsbodes gebleken dat Mie geen levensverzekering heeft afgesloten op Maria Mark.³² Volledige zekerheid dat Maria Mark door vergiftiging om het leven gekomen is hebben we daarom niet. Het eerste slachtoffer waarvan we zeker weten dat arsenicumvergiftiging de doodsoorzaak was, betreft de man van Maria Mark en zwager van Mie, Lambertus van der Linden. Hij overleed op 17 februari 1881 en is het vroegst overleden slachtoffer waarop door Zaaier, De Koning en Van der Burg sectie is verricht. In zijn lever en longen zijn resten arsenicum aangetroffen, terwijl bij eerder gestorven personen dit soort bewijs ontbreekt. Ook een zoon van Maria en Lambertus is waarschijnlijk door Mie vermoord, na zijn overlijden incasseerde Mie voor het eerst de verzekeringsuitkering.

Plek in de Gortestraat waar Goeie Mie woonde. Foto Jan Dröge, 2019.

Waarom begon het moorden?

Het is een opvallend gegeven dat er veel tijd zit – zo'n dertien jaar – tussen de veronderstelde kindermoorden en het moment waarop het moorden waarschijnlijk daadwerkelijk begon. Bij de eerste moorden speelde het bekende financiële motief een rol. Mie vermoordde bijvoorbeeld Maria Mark, Lamber-

tus van der Linden en hun zoon om (bij de laatste moord) het verzekeringsgeld in handen te krijgen. De vraag blijft dan alleen waarom Mie in het jaar 1879 het moorden begon en niet eerder of later. Een interessante vraag is daarom wat voor Mie de aanleiding is geweest om met het moorden te beginnen. Ik denk dat een belangrijke verklaring te vinden is in de leefomstandigheden waarin Mie verkeerde: de armoedige omstandigheden waarin Mie opgroeide, het drinken van haar vader, het overlijden van haar broertjes, zusjes en later haar eigen kinderen, de epidemieën (en dan vooral cholera) die constant op de loer lagen en zomaar tientallen buurtgenoten konden wegvagen, de chronische ondervoeding en het keiharde werken voor letterlijk een hongersloon... Het zijn tafe-

relen die we in onze tijd kennen uit de derde wereld maar die anderhalve eeuw geleden gewoon in Leiden voorkwamen. De buurten waarin Mie opgroeide en een gezin stichtte werden zonder meer het hardst door dit soort misère getroffen. Opgroeien onder dit soort omstandigheden moet dan ook ronduit traumatisch zijn geweest; dat is van belang om

de persoon Mie te kunnen begrijpen. Mie was vanaf haar geboorte verwickeld in een soort overlevingsstrijd die wij ons nu nauwelijks meer kunnen voorstellen, en dat heeft haar gevormd.

Dit rechtvaardigt natuurlijk geenszins het moorden, maar een verklaring bieden doet het misschien wel. Het is niet ondenkbaar dat na het begraven van zes kinderen en alle andere ellende die Mie heeft meegemaakt er iets bij haar is geknapt. Eerdere auteurs die gepubliceerd hebben over Mie noemen dit niet met zoveel woorden. Toch zijn er wel aanwijzingen dat dit een rol speelde. Op 22 maart 1885 – een maand voor Mie voor de rechter zou verschijnen – werd op last van mr. R. Th. Bijleveld een onderzoek ingesteld naar de jeugd van Mie. Bijleveld was als advocaat-generaal de aanklager in het proces tegen Mie. In het antwoord dat de Leidse commissaris van politie R. N. van der Maaren hem schreef, staat het volgende: *‘Vier of vijf jaren voor haar inhechtenisneming verslaafde zij zich aan den drank, althans werd opgemerkt, dat zij zelf ’s morgens reeds drank gebruikt had. Van toen af liep ook haar huishouding in de war, in een woord, alles vervuilde.’*³³ Mie zelf heeft tijdens het proces verklaard dat ze bij een aantal vergiftigingen onder invloed handelde.³⁴ De brief van Van der Maaren is een belangrijke bron. Allereerst zal Van der Maaren zich bijzonder goed geïnformeerd hebben voor hij dit schreef: Bijleveld was in feite zijn superieur en in een strafzaak met dit gewicht wil je dan natuurlijk geen fouten maken. Daarnaast was hij alleen voor Bijleveld bedoeld, Van der Maaren had ook om die reden geen enkel motief om zaken anders voor te doen dan ze

waren. Toch is het alcoholmisbruik van Mie tijdens het proces door een aantal getuigen ontkend. Zij hadden echter wel een belangrijk motief om haar alcoholmisbruik onder de mat te schuiven: ze waren slachtoffer en wilden dat Mie veroordeeld werd. Vanzelfsprekend probeer je dan zaken die als verzachtende omstandigheden kunnen worden aangevoerd af te zwakken. Hoe dan ook, als de informatie die Van der Maaren geeft, klopt, is Mie ergens tussen het overlijden van haar zoonje Clemens – het laatste kind dat overleed – en het vermoorden van haar eerste slachtoffer gaan drinken. Daarmee lijkt het aannemelijk dat er een verband bestaat tussen de ellende die Mie heeft meegemaakt, haar drankmisbruik en de eerste moorden.

Beeldvorming

Hoe is dit beeld van Mie als moordenaar van haar eigen ouders en kinderen dan toch ontstaan? Een eerste probleem is dat Mie wel degelijk veel familieleden heeft vermoord. Onder de veertien slachtoffers waarbij Van der Burg arsenicum heeft gevonden zaten heel wat familieleden van Mie. Dit waren vooral aangetrouwde familieleden. Daarnaast werden de lichamen van een zus en haar man opgegraven. Ook bij hen was de doodsoorzaak arsenicumvergiftiging.³⁵ Dat is een opvallend gegeven: van de tien overleden familieleden waarnaar door middel van sectie onderzoek is gedaan, was er ‘slechts’ één een directe bloedverwant van Mie, de andere slachtoffers waren aangetrouwd. Verder moet vermeld worden dat naast deze veertien slachtoffers waar door middel van sectie onderzoek naar is gedaan, er nog veel meer vermoedens wa-

ren van vergiftiging bij anderen. Ook daar waren naaste familieleden en kinderen bij. Binnen die omstandigheden is het niet vreemd dat er vervolgens ook kritisch werd gekeken naar andere verdachte sterfgevallen binnen haar eigen familie en dan met name naar naaste verwanten als haar eigen ouders en kinderen.

Wat ook niet geholpen heeft, is dat Mie haar ouders bij drie begrafenisverzekeringen heeft ondergebracht: De Waarborg, Pietas en De Voorzorg. Deze keerden samen 300 gulden uit, waarvan na het betalen van de begrafenis zo'n 200 gulden overbleef.³⁶ Dat maakte deze zaak – zeker in vergelijking met die van andere slachtoffers die wel vergiftigd waren omwille van het verzekeringsgeld – op z'n minst verdacht. Daar komt nog bij dat het moorden op het moment dat haar ouders overleden, al aan de gang was: Mie had alle schijn dus tegen. De kranten hebben wel bericht dat het onderzoek naar de doodsoorzaak van haar ouders gestart werd,³⁷ maar hebben vervolgens verzuimd om te berichten dat dit onderzoek niets heeft opgeleverd. De nadruk in de berichtgeving heeft gelegen op de schuld van Mie. Zelfs in de akte van beschuldiging staan citaten die niet in de processen-verbaal terug te vinden zijn.³⁸ Dat valt gezien de omstandigheden op dat moment te begrijpen: de Leidse bevolking moet geschokt zijn geweest toen haar daden aan het licht kwamen. Anderzijds heeft dit wel een klimaat gecreëerd waarin enige nuance omtrent haar daden geen weg heeft kunnen vinden en dat beeld is later onvoldoende hersteld. Hier heeft de auteur Van

Leyden ook een wat dubieuze rol gespeeld. Uit zijn werk blijkt duidelijk dat hij op de hoogte was van de bevindingen van hoogleraar Zaaier, dr. De Koning en hoogleraar Van der Burg. Zo haalt hij bijvoorbeeld uitvoerig het verslag van de sectie op Hendrik Frankhuizen aan.³⁹ Hij had dus kunnen weten dat de onderzoeken naar de doodsoorzaak van de ouders van Mie niets hadden opgeleverd, dat viel immers in diezelfde verslagen te lezen. Toch heeft hij ervoor gekozen dat niet te vermelden. Sterker nog, hij beschuldigde Mie er in zijn stuk juist van dat zij haar ouders wel vermoord heeft. Daarmee was de toon wel gezet.

Conclusies

Goeie Mie is vaak weggezet als een op geld beluste en gewetenloze moordenaar. Volgens sommige bronnen zou ze meer dan honderd mensen hebben vergiftigd, waaronder haar eigen ouders en kinderen. Tijdens en na haar leven zijn allerlei van dit soort beschuldigingen aan haar adres geuit, een aantal was ongetwijfeld terecht, een aantal ook niet. De werkelijkheid ligt genuanceerder: deze studie heeft laten zien dat Mie geen schuld had aan de dood van haar ouders en haar eerste dochter en zeer waarschijnlijk ook niet aan de dood van haar tweede dochter. Het is nadrukkelijk niet de bedoeling om haar daden hiermee te bagatelliseren: ze heeft nog steeds een enorm aantal mensen vergiftigd waarmee ze bij haar slachtoffers en nabestaanden voor een onbeschrijfelijk leed heeft gezorgd. Wel is het een poging om mythes rondom Mie – die vooral in primaire bronnen zijn ontstaan en door haar eerste biograaf

voortgezet – te ontcrachten en daarmee dichtcr bij een feitelijk juiste omschrijving van de gebeurtenissen te komen. Wie in het verleden van Mie duikt ziet enerzijds de verschrikkelijke seriemoordencres, maar anderzijds ook een vrouw die opgroeide in enorme armoede met een aan drank verslaafde vader. Een vrouw die in haar jeugd twee zusjes verloor en van wie de moeder in dezelfde periode ook nog een doodgeboren kind kreeg. In haar volwassen leven bleef de armoede en kreeg ze drie buitenechtelijke kinderen, van wie de eerste onder erbarmelijke omstandig-

heden aan cholera overleed. Tijdens deze epidemie reden de lijkkoetsen in de buurten waar ze woonden vrijwel dagelijks af en aan om dode buurtgenoten – waar ze er veel van gekend moet hebben – op te halen. Van haar overige acht kinderen verloor ze er in de loop der jaren nog eens vijf. Mie raakte – net als haar vader eerder had gedaan – verslaafd aan de drank kort nadat ze haar zesde kind had begraven. Niet lang daarna begin het moorden. Het is allemaal geen excuus, maar dit soort nuances zetten haar daden wel in een ander perspectief.

Noten

- 1 *Leidsch Dagblad*, 6 februari 1885.
- 2 *Leidsch Dagblad*, 15 november 1902.
- 3 W. Koolhaalter, *Proces van de Leidse gifmengster* (Leiden 1885).
- 4 W.K. van Leyden (waarschijnlijk een pseudoniem van W. K. Batteljee), *Goeie Mie of de Leidsche Gifmengster* (Leiden 1935).
- 5 I. van der Sar, 'Goeie Mie "De vrouw van levenslang"' in *Leids Jaarboekje* 101 (2009) 154-179, aldaar 156.
- 6 Van Leyden, *Goeie Mie*, 9.
- 7 Van Leyden, *Goeie Mie*, 10.
- 8 Van Leyden, *Goeie Mie*, 10.
- 9 J. van Luin, 'Unieke tekening van "Goeie Mie"', *G-Geschiedenis* 12 (2017) 42-43.
- 10 I. Moerman, *Gif als goede gave* (Leiden 2001) 16.
- 11 H. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter* (Leiden 2005) 212-217.
- 12 Van der Sar, 'Goeie Mie', 156 en 166.
- 13 T. Zaaier, *De toestand der lijken na arsenicum-vergiftiging* (Amsterdam 1885) 66-69.
- 14 E. A. van der Burg, *Farmacologische en toxicologische rapporten pro justitia door opeenvolgende Leidse hoogleraren in toxicologie* (Leiden 1883-1912). Dit manuscript bevindt zich op de afdeling bijzondere collecties van de universiteitsbibliotheek Leiden.
- 15 Zaaier, *De toestand der lijken*, 75 en 76.
- 16 Moerman, *Gif als goede gave*, 15.
- 17 Van Leyden, *Goeie Mie*, 9.
- 18 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Doopboek voor de Oosterkerk 1857-1872.
- 19 F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Wageningen 1992) 47.
- 20 ELO, Stadsarchief van Leiden 1816-1829 (SAIII), inv.nr. 2301, inschrijvingsregister Nationale Militie 1864.
- 21 Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 205.
- 22 Universiteit Leiden, Collectie Bodel Nijenhuis. Drie kaarten door J. W. Schaap.
- 23 Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter*, 204 en 209.
- 24 ELO, Collectie Topografisch Historische Atlas, signatuur PV449.
- 25 H.D. Talsma, 'De bevolkingsontwikkeling' in: B. de Vries en R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 3 (Leiden 2004) 48.
- 26 P. Ekamper en F. van Poppel, 'Zuigelingensterfte per gemeente in Nederland, 1841-1939', *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie van Nederland* 1 (2008) 23 - 29.
- 27 Moerman, *Gif als goede gave*, 15.
- 28 *Leidsch Dagblad*, 8 januari 1884.
- 29 *Leidsch Dagblad*, 26 januari 1884.
- 30 Van der Sar, 'Goeie Mie', 173.
- 31 Zie bijvoorbeeld Van der Sar, *Goeie Mie*, 158 of M. Rasovich en H. van Willigenburg, 'Goeie Mie: de grootste gifmengster aller tijden', *De Volkskrant* (26 augustus 1995).
- 32 Van der Sar, 'Goeie Mie', 168.
- 33 ELO. Archief Gemeentepolitie Leiden, inventarisnummer 60, briefnummer 720.
- 34 *Proces van de Leidsche Gifmengster Maria Catharina Swanenburg, huisvrouw van Johannes van de Linden, als beschuldigd van vergiftiging 1881-1885* (Leiden 1885), uitgave van W. Koolhaalter, blz. 27.
- 35 Zaaier, *De toestand der lijken*, 58-69.
- 36 Van der Sar, 'Goeie Mie', 166 -167.
- 37 Bijvoorbeeld in het *Leidsch Dagblad* van 17 januari 1884.
- 38 Van der Sar, 'Goeie Mie', 176.
- 39 Van Leyden, *Goeie Mie*, 20.

Van de auteur van dit artikel is recent een biografie over Goeie Mie verschenen, met als titel *Goeie Mie, biografie van een seriemoordenaar*, uitgegeven door Primavera Pers.

De eerste scène van de 'Gradus ad Parnassum', reconstructie Louis Raemaekers 1919 naar oorspronkelijke tekening Victor de Stuers 1865. Foto: 2018.

‘Heere, breng hem niet in Lijden!’

De gefingeerde psalmregel in Victor de Stuers’ muurtekeningen in het Leidse Academiegebouw

Henk Jan de Jonge

Henk Jan de Jonge is emeritus hoogleraar Nieuwe Testament en Vroegchristelijke Letterkunde aan de Universiteit Leiden. Hij heeft behalve op zijn vakgebied gepubliceerd over de geschiedenis van de bijbelwetenschap en de geschiedenis van de Universiteit Leiden.

De muurtekeningen langs de wenteltrap in het Leidse Academiegebouw blijven een intrigerend schouwspel.¹ In vier taferelen beelden zij het leven uit van een Leidse student rond het midden van de negentiende eeuw. We zien eerst hoe hij zijn ouderlijk huis verlaat. Daarna zien we hem te Leiden in morele tweestrijd tussen fysieke verleidingen en de aansporingen van Minerva, godin van wijsheid en wetenschap. Dan zien we dat hij zich, afgestudeerd, terugspoedt naar zijn ouders, begeleid door medestudenten en nagezeten door enkele schuldeisers. Ten slotte zien we de volleurde jurist in zijn beroepspraktijk: als advocaat verdedigt hij een verdachte in een strafzaak, helaas een onbemiddelde klant, zo te zien, en helaas ten overstaan van volkomen ongeïnteresseerde, slapende rechters. De strekking van het geheel is helder: het studentenleven is heel wat opwindender en uitdagender dan het leven erna.² En de strekking is ook ironisch: na de moeilijke bestijging van de Parnassus kan het bereiken van de top een teleurstellende anticlimax zijn.

De tekeningen, bekend onder de naam ‘Gradus ad Parnassum’ (‘Treden naar de Parnassus’),³ zijn oorspronkelijk in 1865 in houtskool aangebracht door de student rechten jhr. Victor de Stuers (1843-1916). In zijn latere loopbaan zou hij krachtig de oprichting van het Rijksmuseum bevorderen en zich sterk maken voor Monumentenzorg.⁴ Volgens de traditie had De Stuers zich tijdens een weekend in het Academiegebouw laten insluiten en heeft hij clandestien op één zondag de cyclus voltooid.⁵ De aantrekkingskracht van het beeldverhaal ligt niet in de artistieke kwaliteit. De beeldtaal is weinig homogeen: naast komisch-karikaturale onderdelen staan meer realistische, naast symbolische elementen staan mythologische. Maar de variatie is boeiend. Humor voert steeds de boventoon. De herkenbare thematiek en de locatie in de traptoren verlenen het werk een onweerstaanbare charme. Reeds bij het leven van De Stuers werden de tekeningen voor studenten, andere leden van de universitaire gemeenschap en alumni een ‘fetish’.

Lithografie 'Gradus academici' van J.J. Mesker naar ontwerp van De Stuers (1871). Academisch Historisch Museum, Leiden.

object van bewondering, innige sympathie en nostalgie.⁶

Raadsels in De Stuers' eerste tafereel

Over de muurtekeningen van De Stuers bestaat relatief veel goede literatuur.⁷ Maar diverse vragen zijn nog onbesproken en onbeantwoord gebleven. Eén raadsel vormt het opschrift boven de eerste scène. Het luidt volledig: 'Ps. 99. Heere breng hem niet in Lijden!' Het is de zegenbede waarmee de vader zijn zoon naar Leiden laat vertrekken. De toespeling op de naam van de stad is duidelijk. Ook duidelijk is de suggestie, dat de vader een woord uit de bijbel citeert, en wel uit Psalm 99. Maar het vreemde is, dat de woor-

den 'Breng hem niet in lijden' in geen enkele versie van Psalm 99 voorkomen. Ook niet in Psalm 99 in de Latijnse bijbel, die De Stuers als katholiek zou kunnen hebben gebruikt. De Latijnse Psalm 99 is Psalm 100 in de Hebreeuwse bijbel en in vertalingen die daarop berusten. Maar ook in de Latijnse Psalm 99 ontbreekt de zinsnede. De geciteerde woorden komen zelfs in heel de bijbel niet voor.⁸

Nog vreemder wordt het, wanneer we de lithografie bekijken die in 1871, vijf jaar nadat de muurtekeningen waren ontstaan, de volledige cyclus van De Stuers nog eens in beeld brengt.⁹ De lithografie werd, in vieren gevouwen, ingevoegd in de *Almanak van het Leidsche Studentencorps* voor het jaar

1871. Sindsdien verkocht de Leidse uitgever P. Somerwil (1828-1895), die tevens pedel van het Leids Studenten Corps was, de litho nog jaren lang als losse prent (een plano van 68 x 113 cm) aan aankomende studenten. Die hingen de prent aan de muur in hun kamer. Ook daardoor kreeg De Stuers' tekening van de *Gradus ad Parnassum* brede bekendheid. Volgens de bijschriften op de litho is De Stuers zelf de ontwerper en J.J. Mesker (1843-1890) de lithograaf. De litho volgt redelijk getrouw het beeldverhaal uit het trappenhuis. Maar

Detail uit de litho 'Gradus academici'. Academisch Historisch Museum, Leiden.

wat opvalt, is dat het opschrift boven de eerste scène nu niet is: 'Ps. 99. Heere breng hem niet in Lijden!', maar 'Ps. 111. Heere breng hem niet in Lijden'. Het nummer van de Psalm is dus veranderd van 99 in 111. Ook in Psalm 111 echter komen de door de vader gesproken woorden niet voor. En evenmin in de Latijnse Psalm 111, die overeenkomt met Psalm 112 in het Hebreeuws en de vertalingen die daarop gebaseerd zijn.

Een fictief citaat en gefingeerde bronvermeldingen

Niet alleen is het bijbelcitaat dat De Stuers de vader in de mond legt gefingeerd, maar ook de verwijzingen naar Psalm 99 en Psalm 111 zijn pure fantasie. Het gaat om een 'fake' citaat en om imaginaire, uit de lucht gegrepen verwijzingen. We moeten hier niet zwaar aan tillen, want de hele muurtekening is natuurlijk geestig en luchtig bedoeld. Het fictieve karakter van citaat en bronvermelding passen wel bij de vrolijke trant van het geheel: De Stuers speelt wat met de naïeve kijker en lezer.

Dat het citaat en de bronvermelding gefingeerd zijn, is trouwens ooit bekend geweest,¹⁰ maar deze kennis is geheel verloren gegaan. De universiteit gaf omstreeks 1980 een beknopte Engelstalige beschrijving van het Academiegebouw uit.¹¹ Over de eerste scène van De Stuers' muurtekeningen staat hier: 'An obvious text from the Book of Psalms forms the accompanying inscription.'¹² Hier wordt het citaat kennelijk als betrouwbaar beschouwd, en de verwijzing naar Psalm 99 als correct.

Hoe is De Stuers tot de frase 'Breng hem niet in Lijden' gekomen? Vermoedelijk is ze

slechts een echo van, en variatie op, de bede uit het Onze Vader 'Leid ons niet in verzoeking', of in de katholieke traditie: 'Leid ons niet in bekoring' (Matteüs 6,13).¹³ Die regel is aan het nieuwe doel aangepast: 'ons' is vervangen door 'hem' en 'verzoeking' door 'Lijden' omdat het thema 'aankomend student gaat naar Leiden' hiertoe uitnodigde.

Overigens zou men zich nog een ogenblik de vraag kunnen stellen, of de woorden 'Heere, breng hem niet in Lijden' door De Stuers werkelijk bedoeld zijn als een citaat uit de Psalmen. Zijn het niet slechts de woorden van de vader, vrij van de claim ontleend te zijn aan de bijbel? De Stuers zette de woorden tenslotte niet tussen aanhalingstekens. Maar het voorafgaande 'Ps. 99.' doet toch sterk vermoeden, dat dit een bronvermelding pretendeert te zijn, en dat de woorden dus als citaat uit de Psalm bedoeld zijn. De Stuers heeft daarom waarschijnlijk toch de indruk willen wekken, dat de vader een passage uit de genoemde Psalm citeert.¹⁴

De oorspronkelijke lezing: Ps. 99 of Ps. 111?

Het verschil tussen 'Ps. 99' op de muur in het Academieggebouw en 'Ps. 111' op de lithografie van Mesker roept de vraag op, wat De Stuers in 1865 op de muur gezet heeft, vooral omdat, zoals hieronder zal blijken, de tekeningen op de muur niet meer de oorspronkelijke van De Stuers zijn. Op deze vraag geeft een foto van de Leidse fotograaf Jan Goedeljee (1824-1905), vermoedelijk uit de jaren zeventig of tachtig van de negentiende eeuw, antwoord. Uit de foto blijkt, dat de oorspronkelijke lezing 'Ps. 99' is.¹⁵

De eerste scène van de 'Gradus ad Parnassum', muurtekening van De Stuers uit 1865 in het Academieggebouw. Foto: Jan Goedeljee, ca. 1870-1880. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Toch staat op de lithografie van Mesker uit 1871 'Ps. 111'. Het is zeker dat De Stuers voor de lithografie zelf de ontwerptekening heeft geleverd. Deze ontwerptekening, in potlood op papier, is namelijk bewaard gebleven.¹⁶ Op deze tekening is duidelijk te zien dat boven de eerste scène 'Ps. 111. Heere breng hem niet in Lijden' staat. Ook het nummer 111 is dus afkomstig van De Stuers. Het is niet een vrijheid die de lithograaf Mesker zich heeft veroorloofd. Maar waarom De Stuers binnen enkele jaren van 99 op 111 is overgegaan, blijft een raadsel. Zou ook dit *Spielerei* zijn? Een zekere speelsheid was De Stuers niet vreemd, evenmin als enige spotzucht.¹⁷ Met de verandering van de verwijzing in 'Ps. 111'

lijkt hij opnieuw een spel met zijn kijkers en lezers te spelen.

Waarom De Stuers precies de nummers 99 en 111 koos, is niet te zeggen. Beide nummers lijken volkomen willekeurig te zijn gekozen.

De Stuers zelf over zijn muurtekening, speciaal de eerste scène

In 1912, kort voor zijn dood, heeft De Stuers zelf zich over het ontstaan van de 'Gradus ad Parnassum' uitgelaten. L.A. Kesper (1892-1963), veel later commissaris van de koningin van Zuid-Holland, had De Stuers per brief gevraagd hoe hij ertoe gekomen was de

tekeningen in de Leidse Academie aan te brengen, en of er literatuur over bestond. De Stuers antwoordde op 12 november 1912 met een bijzonder informatief schrijven. Hieruit blijkt onder meer in welke volgorde de tekeningen op de eerste verdieping en die langs de trap ontstaan waren, en hoe het kwam dat ze lange tijd gespaard bleven. Ook vertelt de Stuers, dat hij een aantal jaren geleden zelf de eerste scène had gerestaureerd, nadat die opzettelijk vernield was. De brief van De Stuers, die tot nu toe ongepubliceerd is gebleven,¹⁸ is te belangrijk om hem hier niet in zijn geheel weer te geven.

Haag, 12.11.xii.

WelEdele Heer

U bewijst te veel eer aan de krabbels uit mijn studententijd. Litteratuur zal daarover wel niet bestaan; ik herinner mij alleen het U bekende artikel van Haverschmidt,¹⁹ en Baedeker wijdt er een paar woorden aan.

Hoe ik ertoe kwam ze te maken? Dood eenvoudig. De studenten waren en zijn misschien nog gewoon, terwijl zij wachten op den vriend die door de examinatoren onderhanden genomen wordt, de wanden van het Zweetkamertje te voorzien van hun naam en soms ook van de producten hunner teekenkunst.²⁰ Zoo heb ik eens den stumper getekend die ondervraagd wordt en zweet; en daarna als tegenhanger den gelukkigen, die 'erdoor' is.²¹ Dat moet geweest zijn in 1864-65, nu welhaast een halve eeuw geleden!

De bouwkundige opzichter der Universiteitsgebouwen, die tot taak heeft gedurende de groote vakantie alles vers te witten, schijnt 'lol' in die figuren te hebben gehad, en beval de witter ze te sparen.

Daarop ben ik dapper geworden en heb in het volgende jaar de trap op mijn manier gedecoreerd, en eindelijk ben ik begonnen aan eenige figuren de Faculteiten symboliseerend.²²

Doordat de witter die adumbraties²³ eerbiedigde zijn het fetisken geworden, en eenige jaren geleden hebben Curatoren mij zelfs deftig in een officieelen brief verzocht de tekeningen te restaureeren. Ik was toen echter niet in een stemming vrolijk genoeg om daaraan gevolg te geven.

Eenige jaren te voren had ik het tafereel hersteld, voorstellend den studiosus die

bij zijn eerste vertrek naar de universiteit zijn vaders zegen ontvangt. Dat tafereel was opzettelijk vernield geworden, denkkelijk door iemand die zich ergerde aan den tekst: Heere, breng hem niet in Lijden. Ps 111, en daarin een profanatie van de Heilige Schrift zag.

Ik heb al die teekeningen uitgegeven in de Plaat van de Studenten Almanak van 18..²⁴ plaat die de uitgever jaren lang met succès aan de aankomende studenten verkocht heeft.

En hiermede heb ik alles uitgekapt wat ik weet.

Hoogachtend Uw

Victor de Stuers

Hier krijgen we uit de eerste hand een beknopt maar helder verslag van het ontstaan, het onverwachte behoud, de beschadiging en het eerste herstel van De Stuers' Leidse tekeningen tot 1912. De moedwillige vernieling van het eerste tafereel en het herstel van de schade door De Stuers zelf moeten geruime tijd vóór 1908 hebben plaats gehad, daar J. Dyserinck in dat jaar schrijft, dat De Stuers hem 'in der tijd' daarover had verteld.²⁵ Het gaat hier om een vernieling en restauratie in 1886, waarover geschreven werd in de Leidse kranten.²⁶ Interessant is, dat De Stuers vermoedt dat de vernieling het werk was van iemand die in het bijschrift 'Heere, breng hem niet in Lijden' misbruik van de Heilige Schrift zou hebben gezien en zich daaraan zou hebben gestoten. Dat De Stuers in dit verband spreekt van Ps. 111 toont dat hij hier afgaat op de lithografie van 1871, niet op wat hij op de muur had gezet. Merkwaardig is, dat hij niets zegt over de fictieve aard van het bijbelcitaat en van de verwijzing naar de Psalm, waarmee hij zich hier goed had kunnen verdedigen. Mogelijk ging hij ervan uit, dat dit fictieve karakter bekend was.

Raemaekers' reconstructie

Wat we nu, anno 2019, op de muren van de trap zien is niet meer het handwerk van De Stuers zelf. De Stuers' muurtekeningen zijn in 1916 geheel tenietgedaan. Ze waren al ernstig beschadigd en 'alles wat er nog stond is onder een dikke laag grijze kalk gesmeerd, met andere woorden, het geheele werk is vernietigd'.²⁷ In 1919 zijn ze gereconstrueerd door de bekende tekenaar Louis Raemaekers (1869-1956), die daartoe in 1913 aanbevolen was door de toen zeventigjarige De Stuers zelf.²⁸ Raemaekers genoot grote faam als tekenaar van karikaturen, boekillustraties, politieke spotprenten en affiches. De felle anti-Duitse prenten die hij tijdens de Eerste Wereldoorlog vervaardigde, zouden hem zelfs letterlijk wereldberoemd maken. Hij heeft mogelijk nog met De Stuers over de restauratie overlegd, maar De Stuers overleed op 21 maart 1916, ruim drie jaar voordat de reconstructie plaats had. Raemaekers kon voor de reconstructie gebruik maken van vroege foto's van Goedeljee, de litho van Mesker en schetsen die de Stuers nog maakte ten behoeve van het herstel. Voor de verwijzing naar de Psalm heeft Raemaekers niet de litho, maar de oorspron-

kelijke lezing van De Stuers gevolgd: 'Ps. 99', waarschijnlijk op grond van een foto. Huizinga schreef in 1916 laatdunkend: 'Een "kunstenaar" zal naar foto's en naar oude litho's uit studenten Almanakken de heele zaak herscheppen.'²⁹ In de zomer van 1919 zette Raemaekers in twee dagen zijn reconstructie van De Stuers' tekeningen op de muur. Wat we nu zien is eigenlijk de hand van Raemaekers, niet die van De Stuers. De jongste restauratie, die in 2013 op basis van grondig historisch onderzoek is uitgevoerd door Claudia Thunnissen, is feitelijk een restauratie van het werk van Raemaekers.

Jop of Job? – Job!

In de huidige versie, anno 2019, van De Stuers' eerste tafereel heet de student Jop. Dat staat op zijn koffertje:

JOP'S
STUDENT
LEIDEN

Detail van de eerste scène van de 'Gradus ad Parnassum' op een Ansichtkaart van ca. 1925. Uit de serie '10 foto's Academie Leiden', uitgave A. Smit. Academisch Historisch Museum.

'Jop's' staat hier voor 'Jops koffer' of 'de koffer van Jop'. Het is waarschijnlijk dat de naam Jop verwijst naar de bijbelse Job, de hoofdpersoon van het boek Job, het type van een mens getroffen door ondraaglijk lijden. Ook in de negentiende eeuw al bestond in het Nederlands de uitdrukking 'Jobslijden', voor zwaar en langdurig lijden.³⁰ Dat er een verwijzing naar de bijbelse Job in het spel is, is waarschijnlijk, omdat de vader er immers mee rekent, dat zijn zoon 'in Lijden' terecht komt. Maar waarom heet de student dan niet gewoon Job?

Het antwoord is, dat in de oorspronkelijke tekening van De Stuers uit 1865 de student wel degelijk 'Job' heette. Op de foto van Goedeljee uit de jaren zeventig tot tachtig van de negentiende eeuw luidt het opschrift op de koffer in cursiefschrift:

Job's
Student
Leiden

Detail van de eerste scène gefotografeerd vlak voor de restauratie van 2013. Op het koffertje: JOP'S STUDENT LEIDEN. Foto: Claudia Thunnissen.

De eerste scène van de 'Gradus ad Parnassum' op een Ansichtkaart van ca. 1925. Uit de serie '10 foto's Academie Leiden', uitgave A. Smit. Academisch Historisch Museum.

Blijkens een Ansichtkaart uit ca. 1925, één van een viertal foto's van de Gradus ad Parnassum die deel uitmaken van de serie '10 foto's Academie Leiden', uitg. A. Smit,³¹ was het opschrift toen bij een restauratie in staande kapitalen omgezet. De apostrof uit 'Job's' naam was verdwenen, maar de naam was nog correct: JOB.

JOB
STUDENT
LEIDEN

Maar bij een latere restauratie, vermoedelijk die door de Amsterdamse kunstenaar F.A.J. Smoorenburg in 1956, heeft de restaurateur een vergissing begaan.³² Hij handhaafde het kapitaalschrift, maar op de muur waren tekening en schrift blijkbaar zo vervaagd, dat hij JOBS veranderde in JOP'S.³³ De apostrof zal hij hebben hersteld in overeenstemming met de foto van De Stuers' origineel door Goedeljee. Maar De Stuers' cursieve *b* heeft Smoorenburg abusievelijk geïnterpreteerd als P, wat begrijpelijk is gezien de grote lus van die cursieve *b* naar rechts boven. De volgende restauratie had plaats in 2013 door Claudia Thunnissen. Zij heeft voor aanvang van het werk de toestand van de tekeningen zorgvuldig fotografisch vastgelegd. Uit een detail van haar foto van de eerste scène blijkt, dat het opschrift op de koffer toen was: JOP'S STUDENT LEIDEN. Bij de restauratie in 2013 is deze lezing, met P, gehandhaafd: JOP'S. Dit laatste is goed te begrijpen, daar het bij deze restauratie om de consolidatie, en waar nodig het herstel, van de toen in slechte staat verkerende tekeningen ging. Toch pleit ik ervoor, dat te eniger tijd de lezing gecorrigeerd wordt en de student weer Job zal heten, zoals De Stuers het wilde. Alleen zo wordt de bedoelde associatie van het Lijden van de student Job met het lijden van de bijbelse Job duidelijk.

Conclusie

Op de muur staat nu weer 'Ps. 99'. Dat is wat ook De Stuers in 1865 op de muur zette. Waarom hij dit nummer koos, en waarom hij dit in 1871 in de ontwerptekening voor de lithografie van Mesker veranderde in 'Ps. 111',

blijft onduidelijk. Maar in elk geval zijn beide verwijzingen afkomstig van De Stuers. En beide verwijzingen zijn fictief, evenals het hele bijbelcitaat zelf. Het is een nepcitaat en een nepverwijzing. Men moet achter al deze verzinsels vermoedelijk niet meer zoeken

dan zorgeloze, studentikoze fantasie en vrolijkheid, die lichtjes spotten met de argeloze lezer.

Iets anders is, dat het huidige 'JOP' oorspronkelijk 'JOB' was, en dat de lezing JOB zou verdienen te worden hersteld.

Noten

1 Ik dank Claudia Thunnissen (Leiderdorp) en Corrie van Maris (Leiden) voor hun hulp bij het schrijven van dit artikel.

2 J. van Heerden, 'Studentikoze kijk op de academische vrijheid' in: I. Jansen e. a. (red.), *Kopstukken over topstukken* (Leiden 2001) 58-67; zie p. 60.

3 De Parnassus is in de Griekse mythologie de berg gewijd aan Apollo en de Muzen; zij genieten er van kunst, schoonheid en wetenschap.

4 Zie over De Stuers, lid van de Tweede Kamer van 1901 tot 1916, J.A.C. Tillema, *Victor de Stuers. Ideeën van een individualist* (Assen 1982); J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers, 1843-1916* (Amsterdam 2004).

5 P.R. Blok, 'De Stuers' muurtekeningen in het Leidsche Academieggebouw', *Eigen Haard. Geïllustreerd Familieweekblad* 45 (1919) 594-596, zie 594; J. Walenkamp, 'De historie van een weerspanning lokje haar of hoe Louis Raemaekers zich gewetensvol gekwetten heeft van de restauratie van de muurtekeningen door Jhr. Victor de Stuers in het Leidsche Academieggebouw', *Leids Jaarboekje* 72 (1980) 145-162, zie 146.

6 Zo constateert De Stuers zelf in een brief van 12 november 1912 aan L.A. Kesper, ELO 39071. De Stuers zelf bleef heel bescheiden over zijn werk en sprak in dezelfde brief van 'de krabbel uit mijn studententijd'.

7 Tot de recentere publicaties behoren J. Walenkamp, 'De historie'; Tillema, *de Stuers*, 10, 225-226; Perry, *Ons fatsoen*, 44-47; en M. Haentjen, H.-J. van Kralingen, H. Nieuwenhuis, 'Victor de Stuers en het begin van zijn Latijn', *Ars Aequi* (juni 2017) 551-555.

8 Het Latijnse onderschrift 'Macte animo' ('Gefeliciteerd met je moed!') is, samen met onderschriften onder de andere scènes, pas veel later aangebracht, vermoedelijk bij de restauratie door F.A.J. Smoorenburg in 1956 (zie

n. 32), maar wel op grond van de door De Stuers zelf ontworpen lithografie uit 1871. Het is een citaat uit de Romeinse dichter Statius (eerste eeuw n.C.), *Thebais* 7.280.

9 Voor een foto van de lithografie, zie ook R.E.O. Ekkart, *Athenae Batavae. De Leidse Universiteit/The University of Leiden 1575-1975* (Leiden 1975) 70-71, en Walenkamp, 'De historie', 147. De lithografie toont, behalve een weergave van de muurtekeningen langs de trap, ook de tekeningen die De Stuers aanbracht op de eerste verdieping van het Academieggebouw, alsmede enige andere verfraaiingen.

10 J. Dyserinck, *François Haverschmidt (Piet Paaltjens)*, Schiedam 1908, 50: 'Helaas had in der tijd, naar hij [De Stuers] mij [Dyserinck] mededeelde, een booze hand den gefinjeerden tekst uit de Heilige Schrift onder des vaders zegenbede "Psalm XI" uitgekrabd'. De tekst staat overigens niet onder, maar boven de tekening. 'Psalm XI' zal een fout zijn voor 'CXI', Romeinse notering voor '111', het nummer van de Psalm op de lithografie uit 1871.

11 Anoniem, *The Academy Building, Leyden* (Leiden, zonder jaar) 4.

12 'Een aangewezen tekst uit het boek der Psalmen vormt het begeleidende bijschrift.'

13 Sinds 2016 luidt deze zinsnede voor Vlaamse en Nederlandse katholieken: 'breng ons niet in beproeving'.

14 Blok, 'De Stuers' muurtekeningen', 596, citeert het opschrift als volgt: 'Heere, breng hem niet in Lijden (Ps. 99)', met '(Ps. 99)' aan het eind en tussen haakjes, typisch als bronvermelding. *The Academy Building, Leyden*, 4, noemt de bede van de vader 'an obvious text from the Book of Psalms'. Haentjen, Van Kralingen en Nieuwenhuis, 'Victor de Stuers', 553, gaan niet in op de mogelijke bron van het opschrift boven de eerste scène. In hun transcriptie

van het opschrift ontbreekt zelfs het element 'Ps. 99'.

15 De foto van Goedeljee is digitaal beschikbaar in de beeldbank van Erfgoed Leiden en Omstreken, beeldmateriaal, Goedeljee, LEI001019304.

16 Collectie Stichting Victor de Stuers, Vorden. Een foto staat afgedrukt bij Van Heerden, 'Studentikoze kijk', 60.

17 Perry, *Ons fatsoen*, 43.

18 ELO 39071. T. Vergeer, 'Een onbedoeld monument', *Metaal. Tijdschrift voor Leidse Neerlandici* (online) 10 (2013), nr. 1, 17-18, vermeldt bijzonderheden die uit de brief afkomstig moeten zijn, maar noemt hem niet.

19 François Haverschmidt, 'De muurtekeningen in het Leidsche Academieggebouw', *Eigen Haard. Geïllustreerd Familieweekblad* 29 (1886) 352-356.

20 Volgens De Stuers zette dus niet de geëxamineerde zijn naam, maar zetten zijn vrienden hun namen op de muur. Waarschijnlijk vergist hij zich. In recenter tijd althans is het de geëxamineerde die dit doet. Bovendien is de 'zwetende' student op de buitenmuur van het Zweetkamertje duidelijk de geëxamineerde zelf, niet een begeleider.

21 Dit zijn de twee tekeningen ter weerszijden van de toegang tot het Zweetkamertje.

22 De personificaties van twee faculteiten in de hal op de eerste verdieping voor de Senaatskamer: Medicina en Justitia, tekeningen die er nog zijn.

23 Schetsen.

24 De Stuers schrijft '18..' en laat zo de jaardatum open.

25 Dyserinck, *Haverschmidt*, 50.

26 *Leidsch Dagblad*, 27 mei 1886.

27 J. Huizinga, *Briefwisseling*, I, 1894-1926 (Utrecht 1989), nr. 173, 9 mei 1916 aan J. Veth. Veth en Huizinga waren sterk gekant tegen de reconstructie van De Stuers' muurtekeningen.

Dat de reconstructie doorging was te danken aan de inzet van professor P.J. Blok.

28 Zie over deze reconstructie P.R. Blok (zoon van P.J.), 'De Stuers' muurtekeningen', 594-596, en Walenkamp, 'De historie'. Over Louis Raemaekers het werk van A. de Ranitz, *Louis Raemaekers. 'Met pen en potlood als wapen'. Politiek tekenaar van wereldfaam in de Eerste Wereldoorlog* (Roermond 2014). Hierin op p. 216 over Raemaekers' reconstructie van De Stuers' muurtekeningen.

29 Huizinga, *Briefwisseling*, I, 187.

30 Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* vermeldt o.a. een

vindplaats bij Nicolaas Beets uit 1883.

31 A. Smit, die op de achterkant van de foto's liet drukken: 'Copyright A. Smit, Leiden', was vermoedelijk geen uitgever, maar de fotograaf die de tien foto's had gemaakt. Ze werden in envelopjes verkocht (email Claudia Thunnissen, 2 februari 2019).

32 "Gradus Academici" van De Stuers voor de tweede maal in restauratie', *Leidsch Dagblad*, 3 februari 1956. De anonieme journalist van dit artikel spreekt zelfs van 'de student Jops', en heeft van de symboliek van de naam dus niets meer begrepen. Waarschijnlijk dezelfde auteur schreef

het artikel 'Tekeningen in de Academie worden gerestaureerd', *Nieuwe Leidsche Courant*, 3 februari 1956. Ook hier is sprake van 'de student Jops'. Mogelijk had Smoorenburg de eerste scène nog niet gerestaureerd toen de journalist bij hem langskwam. Daardoor kon de journalist denken, dat het koffertje was van 'JOPS, STUDENT. LEIDEN'. Mogelijk is ook, dat de journalist de apostrof over het hoofd heeft gezien (suggestie Claudia Thunnissen, e-mail 6 februari 2019).

33 Op de litho van Mesker (1871) en de ontwerptekening die De Stuers hiervoor maakte, heeft het koffertje geen opschrift.

DE GEMEENTERAADSVERKIEZING TE LEIDEN.

De kiezers voor den gemeenteraad hebben dan gisteren gesproken en den nieuwen gemeenteraad samengesteld. Uitgebracht werden in totaal 11230 stemmen, terwijl het totaal aantal kiezers 12747 was. Er is dus prachtig gestemd. Waar 31 zetels bezet moesten worden, werd het kiesquotient $11230:31=362\frac{1}{31}$. Dit kiesquotient gedeeld op de totaalcijfers der door de verschillende partijen verkregen stemmen, gaf volgend resultaat:

	Totaal stemmen.	Zetels.	Over- schot.		Totaal stemmen.	Zetels.	Over- schot.
Anti-Rev. Partij	2019	5	207 $\frac{2}{31}$	Vrijz. Dem. Partij	778	2	53 $\frac{16}{31}$
Lib. Unie	382	1	19 $\frac{20}{31}$	R. K. Staatspartij	2325	6	151 $\frac{19}{31}$
S. D. A. P.	3401	9	140 $\frac{19}{31}$	Econ. Bond	305		305
Comm. Partij	474	1	111 $\frac{20}{31}$	Chr. Hist. Unie	1210	3	123 $\frac{7}{31}$
Vrij Lib. Partij	336		336				

Direct waren dus 27 zetels toegewezen, 4 bleven over voor de grootste overschotten. Waar zoowel de Vrij-Liberalen als de Econ. Bond, hoewel niet den kiesdeeler werd bereikt, toch meer dan het halve kiesquotient haalden, kwamen zij ieder in de eerste plaats voor 1 zetel in aanmerking. Dan volgde de Anti-Rev. Partij en daarop de R.-K. Staatspartij. Het scheelde niet veel of de S. D. A. P. had den 10den zetel veroverd!

Dit gaf in totaal volgend resultaat:

	Nieuwe Raad.	Oude Raad.		Nieuwe Raad.	Oude Raad.
Anti Rev. Partij	6	7	Vrijz. Dem. Partij	2	4
Lib. Unie	1	4	R. K. Staatspartij	7	6
S. D. A. P.	9	0	Econ. Bond	1	0
Comm. Partij	1	0	Christ. Hist. Unie	3	2
Vrij Lib. Partij	1	8			

De klappen zijn, zooals niet anders te verwachten was na de Tweede Kamer- en Provinciale Staten-Verkiezingen gevallen onder de liberale partijen, terwijl de S. D. A. P., dank zij de 0 in de oude samenstelling opeens een reuzenwinst boekte. Rechts handhaafde zich niet alleen, maar veroverde door een zetel winst samen met de meerderheid. Was de oude raad 16 links, 15 rechts, thans is de verhouding geworden 16 rechts, 15 links.

Waar over 't algemeen de kiezers zich nog al gehouden hadden aan het uitgegeven parool, om op den eersten candidaat der lijst te stemmen, — alleen de Vrijz. Democraten maakten een uitzondering ten aanzien van Wethouder VAN DER POT — viel de aanwijzing, wie gekozen was, niet moeilijk. Steeds waren het de eersten van de lijst, behalve bij de Vrijz. Dem., boven reeds genoemd. Daar was het aantal voorkeursstemmen op No. 3, den Heer VAN DER POT uitgebracht zoo groot, dat No. 2, de Heer VAN DER ELST dit getal niet haalde, zelfs niet met de stemmen, die van den Heer SIJTSMA No. 1, op hem overgingen.

Gekozen zijn dan de volgende Heeren en Dames, want de S. D. A. P. brengt twee Dames in den raad: (wat zal het eerst eigenaardig klinken een zitting te hooren openen met een: Dames en Heeren!)

Artikel uit het Leidsch Dagblad van 21 mei 1919, daags na de eerste Leidse gemeenteraadsverkiezingen onder de nieuwe wetgeving.

De politieke omwenteling van 1919

Rudi van Maanen

R.C.J. van Maanen is emeritus hoogleraar Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en oud-adjunct-archivaris van het Regionaal Archief Leiden (thans Erfgoed Leiden en Omstreken).

20 mei 1919 was een uiterst spannende dag voor de lokale politiek. Bij de zogenoemde ‘Pacificatie van 1917’ waren de slepende kwesties van de financiële gelijkberechtiging van openbaar en bijzonder onderwijs en het kiesrecht bij grondwetswijziging geregeld.¹ Na jaren van politieke strijd en parlementair gepolder had de nieuwe grondwet van 12 december 1917 ingrijpende wijzigingen ingevoerd omtrent het kiesrecht en het kiesstelsel.² Deze golden zowel de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer, als van de Provinciale Staten, alsook van de gemeenteraad (art. 143). Voortaan waren alle mannelijke ingezetenen vanaf 23 jaar, in het bezit van het Nederlandse staatsburgerschap, stemgerechtigd en verkiesbaar. Voor vrouwen gold voorsnog alleen het passief kiesrecht. Wel werd het actief vrouwenkiesrecht principieel aanvaard, maar uitgesteld tot daarover een wet was aangenomen. Tegelijkertijd werd de evenredige vertegenwoordiging ingesteld, een minstens even essentiële verandering als het algemeen kiesrecht.³ Het bestaande districtenstelsel, waarbij de winnaar in een district alle stemmen in dat district verwierf, was hiermee vervallen. De evenredige vertegen-

woordiging opende de weg naar enerzijds een grotere partijdiscipline en anderzijds de mogelijkheid van ontstaan van splinterpartijen. En hoe zou men omgaan met voorkeurstemmen, een nieuw fenomeen, dat zowel bedreigend kon zijn voor de lijsttrekker als een stimulans om bepaalde kiezers binnen te halen; vrouwen bijvoorbeeld?⁴

Op die 20ste mei 1919 werden de eerste keer gemeenteraadsverkiezingen gehouden op grond van deze staatkundige vernieuwingen. In Leiden dongen negen partijen naar de gunst van de kiezer, voor de 31 zetels tellende gemeenteraad.⁵

De samenstelling van de Raad

Ten opzichte van de vorige Raad, tot stand gekomen volgens het oude bestel, had er een aardverschuiving plaatsgevonden. Een geheel nieuw politiek palet tekende zich af, waarin voor het eerst sociaal-democraten en communisten een plaats hadden. Tezamen behaalden zij tien van de 31 zetels, negen voor de sociaal-democraten (SDAP)⁶ en één voor de communistische partij (CPH). De liberalen daarentegen, die jaren de dienst uitgemaakt hadden, vielen terug van zestien

		1917	1919
Liberalen	Liberaal-Union	4	1
	Vrij Liberalen	8	1
	Vrijzinnig Democratische Bond	4	2
	Economische Bond		1
Confessionelen	Anti-Revolutionaire Partij	7	6
	Rooms-Katholieke Staats-Partij	6	7
	Christelijk Historische Unie	2	3
Linkse partijen	Sociaal-Democratische Arbeiders Partij		9
	Communistische Partij Holland		1

naar vijf zetels, die bovendien over vier groeperingen verdeeld waren. De confessionelen bleven ongeveer gelijk. De drie confessionele partijen gingen gezamenlijk van vijftien naar zestien zetels. Bovenstaande tabel laat de verschillen zien in de samenstelling van de gemeenteraad voor en na de grondwetswijziging.⁷

Het fenomeen voorkeurstemmen haalde niet veel uit. Op de vier vrouwelijke kandidaten werden nauwelijks stemmen uitgebracht. De enige man die met voorkeurstemmen (185) de Raad haalde was de zittende wethouder Van der Pot van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB).⁸ Met name het partijbestuur van de Katholieken raadde voorkeurstemmen af.

Met spanning werd uitgekeken naar de tussentijdse raadsverkiezingen van 30 juni 1920. Deze waren nodig vanwege de annexatie per 1 januari van dat jaar van stukken van de omringende gemeenten. Dankzij een versnelde behandeling van de initiatiefwet-Marchant was op 10 juli 1919 het actief vrouwenkiezersrecht gerealiseerd.⁹ Leiden was een van de

eerste gemeenten in Nederland waar volgens deze nieuwe regeling werd gestemd.

Het aantal kiezers was meer dan verdubbeld van ruim 12.500 tot ruim 30.000.

Voor de SDAP zijn deze verkiezingen op een grote teleurstelling uitgelopen. Zij zakten naar zeven zetels. De teleurstelling was des te groter omdat de partij zich in haar verkiezingscampagne uitdrukkelijk op vrouwen gericht had. De SDAP-vrouwen legden huisbezoeken af en voerden propaganda.¹⁰ Zij verspreidden 5000 exemplaren van de brochure *Wat moeten onze vrouwen met haar kiesrecht doen?* Op 23 juni trokken de Leidse clubvrouwen met vrouwelijke partijgenoten uit andere steden door de arbeidersbuurt met een reclamekar om vrouwen op te wekken te gaan stemmen. Volgens het verslag in *De Proletarische Vrouw* van de Amsterdamse Greta Miedema-Zonder van wisten zij een aantal vrouwen tot luisteren te bewegen. Het werkte in hun voordeel dat een agent een spreekster met de reclamekar meenam naar het bureau, wat de volgende dag extra nieuwsgierigen op de been bracht.¹¹ Veel succes had de campagne niet.

Dat gold ook voor de liberalen, die weliswaar geen zetels verloren, maar er ook geen bijkregen, ondanks het inzetten van Marchant, die naar Leiden kwam om op een propagandabijeenkomst van de VDB te spreken. Deze partij had bovendien een zwaargewicht uit de vrouwenbeweging op haar lijst staan, Wilhelmina van Itallie-van Embden. Zie over haar het artikel van Agnes van Steen in dit *Jaarboekje*.

Ook de Liberale Unie had zich sterk gemaakt voor het vrouwenkiesrecht. De Leidse lijsttrekker, professor B.D. Eerdmans, was lid geweest van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (NBVK) en het oud-NBVK-bestuurslid Louisa Uittenbroek-Rosenthal stond op nummer twee van de lijst.

Het mocht niet baten. De winst werd geboekt door de protestant-christelijke partijen ARP en CHU, die tezamen van zestien naar negentien zetels gingen. De Katholieken bleven gelijk. Het actief vrouwenkiesrecht kwam dus de confessionele partijen ten goede, die dit nota bene door hun interne verdeeldheid hierover niet actief hadden gepropageerd.¹² Hun vrouwelijke achterban stemde trouw op de eigen zuil. De vier liberale splinterpartijen kwamen samen niet verder dan vier zetels. De communistische partij bleef met één man in de Raad vertegenwoordigd, de bekende letterkundige dr. J.A.N. Knuttel.¹³

Bij de volgende verkiezingen, die van 1923, waren er 33 in plaats van 31 zetels te verdelen. De liberalen trokken daarvan profijt. Na de verbroekeling van de afgelopen decennia was een duidelijke hergroepering tot stand gekomen. De rechts-liberalen waren verenigd in de Vrijheidsbond, ter linkerzijde

was er de Vrijzinnig Democratische Bond en een middenpositie werd ingenomen door de vrouwvriendelijke Democratische Partij, die echter nauwelijks voet aan de grond kreeg.¹⁴ Deze partij was in 1921 opgericht door prof. mr. J.E. Heeres, oud-hoogleraar aan de Universiteit van Leiden. Heeres was een van de oprichters van de Historische vereniging 'Oud Leiden' en eerste voorzitter van de redactie van het *Leids(ch) Jaarboekje*, maar dit terzijde. In 1919 was hij naar Den Haag verhuisd.¹⁵ Maar blijkbaar had hij nog zoveel goodwill in

Detail van een karikatuur van prof. Heeres als oprichter van de Democratische Partij. Tekening Patricq Kroon, 1921. Rijksmuseum Amsterdam.

Leiden dat zijn partij bij deze raadsverkiezingen twee zetels haalde, evenveel als de VDB. De conservatieve Vrijheidsbond behaalde drie zetels. De sociaal-democraten en communisten bleven ongeveer gelijk, evenals de confessionelen. De CHU won een zetel, de RKSP bleef gelijk, maar de ARP moest inleveren omdat zij stemmen verloor aan twee kleine christelijke partijen, die voor het eerst aan de verkiezingen deelnamen, de Hervormde Gereformeerde Staatspartij (HGS) en de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Zij haalden echter de kiesdrempel niet. We zien hier het verschijnsel van de versplintering, waarvoor bij de invoering van de evenredige vertegenwoordiging al werd gevreesd.

De SDAP bleef groeien. In 1927 behaalde zij tien zetels, een zetel meer nog dan in 1919. Dit ging ten koste van de communisten. Zij waren verdeeld geraakt in twee partijen, de CPH en de Onafhankelijke Communisten,¹⁶ die geen van beide de kiesdrempel haalden. Ook de Democratische Partij keerde niet terug in de Raad. De VDB behaalde slechts één zetel.

In 1931 was het Leidse inwonertal weer zoveel gestegen dat de Raad opnieuw twee man sterker werd. Om de 35 zetels streden meer partijen dan ooit, te weten twee liberale, zes confessionele, drie linkse en één niet ideologisch gebonden partij. De winst lag ter linkerzijde. De ene communist kwam weer terug en de SDAP won een zetel.

Bij de volgende verkiezingen, in 1935, was het aantal partijen nog met één toegenomen. De Partij om het recht was verdwenen. Nieuw waren het Verbond voor Nationaal Herstel en de Christelijk Democratische Unie (CDU).

Nationaal Herstel haalde één zetel, mogelijk te danken aan de NSB, die zelf in Leiden niet meedeed, maar wellicht een stemadvies gaf voor Nationaal Herstel.¹⁷ De grote winst was voor de SDAP, die van elf op veertien zetels kwam. De crisisjaren zijn hier zeker niet vreemd aan. De verliezen vielen bij de conservatief-liberalen en de confessionelen.

Ook de laatste vooroorlogse gemeenteraadsverkiezingen, van juni 1939, geven geen hele grote verschuivingen te zien. De SDAP verloor weer twee zetels en de confessionelen wonnen er één. Het Verbond voor Nationaal Herstel verdween weer. Een typisch lokale partij deed haar intrede: Gemeentebelang.

Vrouwen op verkiesbare en onverkiesbare plaatsen

Toen de mogelijkheid van het passief kiesrecht voor vrouwen geboden werd maakten de linkse en de liberale partijen daar onmiddellijk gebruik van en zetten enkele vrouwen op hun kieslijsten. Door de eclatante verkiezingsoverwinning slaagde de SDAP erin haar beide vrouwelijke kandidaten gekozen te krijgen, Suze Baart-Braggaar en Catharina Dubbeldeman-Trago. Dat de liberalen aanvankelijk geen vrouwen in de Raad kregen, was niet alleen te wijten aan hun verkiezingsnederlaag door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging, maar ook aan hun onderlinge verdeeldheid. De Liberale Unie en de Vrijzinnig Democratische Bond hadden ieder een kandidaat op de vijfde plek, maar dat bleek verre van verkiesbaar. Vooral voor Van Itallie-van Embden moet de teleurstelling groot geweest zijn. Zij was een bekend voorvechter van het vrouwenkiesrecht en haar partij

mikte op een groot aantal voorkeurstemmen van vrouwen. *Laten voorstanders van de rechten van de vrouw, van welke politieke richting ook, samenwerken om haar daar [de gemeenteraad] te krijgen*, aldus een campagnetekst van de VDB.¹⁸

In 1920 zette deze progressief-liberale partij drie vrouwen op de kandidatenlijst. Van Itallie-van Embden kwam nu op nummer drie. Op nummer vijf stond Hillegonda Funke. Zij was sinds 1915 directrice van het Leidsche Volkshuis als opvolger van Emilie Knappert. Op zeven stond Wilhelmina Snellen, godsdienstlerares en sinds 1902 directrice van het Wijkgebouw *Geloof, Hoop, Liefde* van de Nederlandsche Protestantenbond. Funke was in haar geboorteplaats Amsterdam lid geweest van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VVK). Snellen was actief in de drankbestrijding, evenals overigens Van Itallie-van Embden.

De verschuiving van Catharina Eerdmans, (hoofd)bestuurslid van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen, van plaats vijf naar vier op de lijst van de Liberale Unie, leverde evenmin een plek in de gemeenteraad op.

De kandidate voor de CPH, C.M. van Welzen-Ober, eveneens op de vierde plek, had ook geen enkele kans.

Al konden er bij de verkiezingen van 1920 op negen vrouwen stemmen worden uitgebracht – het grootste aantal in het Interbellum –, brachten deze dus geen nieuwe gezichten op het kussen. Het aantal vrouwen in de gemeenteraad bleef steken op twee, de beide vrouwen die al namens de SDAP in de raad zaten. Wel kwam Wilhelmina van Ital-

lie-van Embden door de hogere plek bij een tussentijdse vacature een jaar later in de raad.

In 1923 was zij naar de tweede plaats opgeschoven op de lijst van haar partij en kon aanblijven. Ook voor de Democratische Partij kwam er een vrouw in de raad, Helena Dietrich-de Rooy, eveneens tweede op de lijst. Beide progressief-liberale partijen hadden meer vrouwen op hun kandidatenlijsten staan, maar die haalden het niet, evenmin als de kandidate voor de Vrijheidsbond, die op de zevende plek stond. De drie verschillende liberale partijen hadden in 1923 tezamen zes plekken ingeruimd voor vrouwen. Des te opmerkelijker dat de SDAP en de CPH dat jaar geen vrouwelijke kandidaten naar voren

Portret van mw. De Stoppelaar-Zeeman, gepubliceerd in Panorama van 5 maart 1924 vanwege haar overlijden op 25 februari. Erfgoed Leiden en Omstreken.

hebben geschoven. Wel bracht de CHU een vrouw in de Raad, de enige vrouw in het Interbellum van confessionele huize, Johanna de Stoppelaar-Zeeman. Lang heeft zij niet van het pluche kunnen genieten. Tijdens de raadsvergadering van 25 februari 1924 werd zij onwel. 'Per brancard' naar huis vervoerd, overleed zij nog diezelfde avond.¹⁹

Daarna liep niet alleen het aantal vrouwen in de Raad terug, ook het aantal vrouwelijke kandidaten, van zeven in 1923 tot vijf in 1927. Slechts één vrouw haalde dat jaar het pluche, Toos Braggaar-de Does, van de SDAP. De VDB behaalde slechts één zetel, waardoor het zittende raadslid, Wilhelmina van Itallie-van Embden, het veld moest ruimen. De tweede vrouwelijke kandidaat van de Bond stond op een onverkiesbare zesde plaats. De beide communistische groeperingen hadden wel een vrouw op hun lijst, maar sowieso op een onverkiesbare plaats.²⁰

In essentie veranderde er bij de verkiezingen van 1931 en 1935 niets, met dien verstande dat er naast het zittende vrouwelijke raadslid nog een tweede op het kussen kwam, eveneens van de SDAP, Jo de Cler-de Bruin.²¹ Beide dames zaten lang op het pluche, eerst tot aan de ontbinding van de gemeenteraad door de Duitse bezetter in 1941, en opnieuw na de Bevrijding.²²

De volgende verkiezingen, van juni 1939, gaven plots een ander beeld te zien. De kiezers konden op acht verschillende vrouwen hun stem uitbrengen, na 1920 het grootste aantal sinds de invoering van het vrouwenkiesrecht. En ook voor iedere politieke kleur bestond die mogelijkheid, van de Liberale Staatspartij tot de Leninisten/Bolsjewieken.

Portret van mw. De Cler-de Bruin, gepubliceerd in het Leidsch Dagblad van 25 juni 1931 in een reeks fotootjes van de nieuwe raadsleden.

Voor het eerst sinds 1923 stond er weer een vrouw op de lijst van een confessionele partij, Elske Filippo-Meter, opnieuw voor de CHU, zij het op een onverkiesbare elfde plaats.

In totaal zijn er 24 vrouwen gekandideerd geweest, waarvan er zeven het pluche hebben bereikt. Deze zeven hebben gezamenlijk veertien zetels ingenomen van de 233 die in de gehele periode 1919-1939 te verdelen waren. Dat is ruim 6%. Veel lijkt dat niet. Maar landelijk lagen de percentages nog onder de 1%, waarbij aangetekend moet worden dat stedelijke en plattelandsgemeenten door elkaar genomen zijn en deze laatste

vermoedelijk minder vrouwelijke raadsleden telden.²³

Meestal zaten er in Leiden twee vrouwen tegelijk in de Raad, eenmaal drie en eenmaal één. Zij waren verdeeld over vier politieke partijen, de SDAP, Vrijzinnig Democratische Bond, Democratische Partij en CHU. Vrouwelijke kandidaten van andere liberale groeperingen en van de communistische partijen hebben het nooit gehaald. Andere confessionele partijen stelden geen vrouwen kandidaat.

De SDAP heeft gedurende de gehele periode 71 zetels gehad, waarvan er elf door een vrouw zijn ingenomen (overigens maar vier verschillende), oftewel 15,5%. De beide liberale partijen hadden tezamen dertien raadsleden, waaronder twee vrouwen, die ieder eenmaal zijn verkozen. Dat is 15,4%. En de CHU had op haar 39 zetels één keer een vrouw, wat neerkomt op 2,5%. Een indicatie over de vrouwvriendelijkheid geeft ook het aantal vrouwelijke kandidaten op de kieslijsten. De sociaal-democraten stelden dertien keer een vrouw kandidaat, de liberale groepen tezamen 21 maal, de communistische partijen zeven keer en de CHU tweemaal. De overige elf partijen die voor de Tweede Wereldoorlog naar de kiezersgunst meedongen, hebben toen nooit een vrouw kandidaat gesteld. Het grootst en bekendst daarvan waren de confessionele partijen ARP en RKSP, die het gezinshoofdenkiesrecht aanhingen.²⁴

Het waren dus met name de progressieve en gematigd-progressieve liberalen en in mindere mate de linkse partijen die vrouwen op hun lijsten zetten, wellicht hopen op voorkeurstemmen. Die hebben echter geen extra vrouwen in de Raad gebracht. Het aantal was

minimaal. Het varieerde van doorgaans enkele tientallen tot geen enkele. Deze kandidaat had dus niet eens op zichzelf gestemd. Slechts twee vrouwen staken ver boven het gemiddelde uit. In 1931 vergaarde Catharina Eerdmans-de Holl (Vrijheidsbond) 161 stemmen. Maar er uitspringen deed als enige de al eerder genoemde Wilhelmina van Itallie-van Embden. In 1920 kreeg zij 203 voorkeurstemmen. Dat was evenwel niet genoeg voor een raadszetel, evenmin als de 258 stemmen in 1927. Haar grootste aantal behaalde zij echter in 1923, namelijk 318 stemmen. Zij had toen al zitting in de Raad en zou ook zonder dat aantal herkozen zijn.

Suze Baart en haar man. Foto ca. 1913 (huwelijksfoto?).
Particuliere collectie.

De eerste vrouwen in de Leidse Raad

Op 2 september 1919 namen de eerste vrouwen zitting in de Leidse gemeenteraad. Groot enthousiasme heerste er niet. De voorzitter besteedde er bij de opening van de vergadering geen aandacht aan. Het *Leidsch Dagblad* had al geschreven dat het wel even wennen zou zijn een zitting te horen openen met 'Dames en Heeren!'. Heftige tegenstand was er ook niet. De strijd was al eerder gestreden.²⁵ Zie het artikel van Agnes van Steen in dit *Leids Jaarboekje*.

Er werden deze eerste keer twee vrouwen gekozen, beiden kandidaat gesteld door de SDAP. Suze Baart-Braggaar en Catharina Dubbeldeman-Trago, de één bekend als 'Vrouw Baart' en de ander als de echtgenote van het raadslid Maarten Dubbeldeman.²⁶ Bij hun installatie stond de Breestraat vol publiek, dat deze socialistische vrouwen in hun baaien rokken wel eens wilde zien. Maar men kwam bedrogen uit. Suze Baart was ijdel en modebewust en had speciaal voor de gelegenheid een duur mantelpak gekocht.²⁷ En Catharina Dubbeldeman zal als boekhandelaarster ook representatief gekleed geweest zijn.²⁸ Het waren geen volkse vrouwen meer, al kwamen zij uit de heffe des volks. Suze was geboren in de Koddesteeg in een arm gezin.²⁹ Op elfjarige leeftijd werd zij nopster³⁰ in de textielfabriek van Le Poole aan de Garenmarkt. Maar lid geworden van de *Stem des Volks* kwam zij in contact met het socialistisch gedachtengoed en met de echtgenote van Dirk van Eck, die haar onder haar hoede nam. In 1913 trouwde zij met Matthijs Baart, stukadoor van beroep, lid van de bekende vakbondsfamilie Baart.³¹ In 1918 was zij voorzitter geworden

Het fabriekspand van Le Poole aan de Garenmarkt. Foto ca. 1900. Erfgoed Leiden en Omstreken.

van de Leidse Vrouwen Propagandacommissie van de SDAP.³² In de plaatselijke inkomstenbelasting was het gezin in 1918 aangeslagen voor 650 gulden.³³

De vader van Cato Dubbeldeman, geboren in de Koestraat, was magazine-meester. Het gezin vertrok later naar de toenmalige nieuwbouwwijk Vreewijk. Cato was in 1906 winkeljuffrouw. Misschien al in de boekwinkel van Maarten Dubbeldeman, een voormalige spoorwegstaker,³⁴ met wie zij in 1917 in het huwelijk trad?³⁵ De boekhandel liep blijkbaar goed, want hij had rond 1919 een belastbaar inkomen van f 2.100.³⁶

Beide vrouwen waren even oud, bijna dertig, toen zij toetraden tot de gemeenteraad.

Portret van mw. Braggaar-de Does, gepubliceerd in het Leidsch Dagblad van 27 juni 1935 in een reeks fotootjes van de verkozen raadsleden.

Suze Baart had toen twee kleine kinderen, geboren in 1914 en 1916. Toen de derde op komst was legde zij het raadswerk neer, gedwongen door noodzakelijke bedrust. Cato Dubbeldeman kreeg een dochter tijdens haar raadslidmaatschap.

Alle zeven vrouwen in de Raad in deze periode waren gehuwd. Maar de vijf andere dames waren gemiddeld vijftien jaar ouder. Zij waren in de leeftijd van 40 tot 50 jaar en uit de kleine kinderen. Hoewel, Helena Dietrich-de Rooy had nog een dochter van dertien. Johanna de Stoppelaar-Zeeman was

zelfs al oma.³⁷ Toos Braggaar had een eerder aanbod voor een plek op de lijst afgeslagen vanwege haar nog kleine kinderen.³⁸

Meer kenmerkende overeenkomsten zijn er niet. Wel zijn er duidelijk dezelfde milieu-achtergronden van de vier SDAP-afgevaardigden. Toos Braggaar-de Does werd geboren in de Bouwelouwensteeg. Zij was fabrieksarbeidster en katholiek. Ze trouwde met een breier in een textielfabriek, die sympathiseerde met de SDAP en *Het Volk* las. Ze ging met hem naar een bijeenkomst waar Troelstra sprak, die haar zo inspireerde dat ze samen met haar man lid werd van de SDAP.³⁹ Jo de Cler-de Bruin kwam uit Charlois, maar haar man was een Leidenaar uit de Komkommerpoort. Hij was werkzaam bij de NS als controleur.

Helena Dietrich-De Rooy kwam ook uit Leiden, waar zij was geboren in de Haarlemmerstraat als dochter van een ambtenaar ter secretarie. Zij trouwde met de pachter van *Musis Sacrum*, de uitgaansgelegenheid in het Plantsoen. Zij vertegenwoordigt dus een echt middenstandmilieu. Aansluiting bij de ARP of de RKSP was geen optie, omdat zij Remonstrants was.

De dames Van Itallie-van Embden en De Stoppelaar-Zeeman waren geboren in Den Haag resp. Amsterdam. Wilhelmina van Itallie kwam in 1907 naar Leiden, toen haar man, Leopold van Itallie, er hoogleraar in de wis- en natuurkunde werd. Zij vestigden zich op de Witte Singel. Johanna de Stoppelaar volgde eveneens haar man. Gerardus Albertus de Stoppelaar werd in Leiden ontvanger voor de directe belastingen. Zij betrokken een huis op de Rijnsburgerweg.

Het politieke beeld in het Interbellum

De grondwettelijke veranderingen van 1917 brachten een grote verandering teweeg in het politieke beeld van de gemeente. Het effect van de evenredige vertegenwoordiging was niet alleen dat de sociaal-democraten de Raad binnenkwamen, maar bovendien dat zij de grootste partij werden. De liberalen waren versplinterd in een progressieve, een conservatieve en een middenstroming. Maar desondanks haalden zij tezamen lang niet het aantal zetels van links. De confessionele partijen bleven ongeveer in evenwicht ten opzichte van de laatste verkiezingen oude stijl. In grote lijnen zou dit het beeld blijven gedurende het gehele Interbellum. Wel zien we een gestage toename van het aantal splinterpartijen, maar die haalden doorgaans de kiesdeler niet.

Het passief kiesrecht voor vrouwen bracht in 1919 twee vrouwen in de Raad. Ook dat beeld veranderde sindsdien nauwelijks. 1923 was het vooroorlogse hoogtepunt, toen er drie vrouwen werden verkozen. De volgende verkiezingen vormden het dieptepunt met slechts één.

Het actief vrouwenkiesrecht bracht niet meer vrouwen op het pluche, ondanks een groot aantal vrouwelijke kandidaten op de – vooral liberale – kieslijsten. Voorkeurstemmen speelden geen rol. Doorslaggevend om als vrouw in de Raad te komen was de plaats op de lijst in combinatie met de verkiezingsuitslag. Daardoor kwamen er in 1919 twee sociaal-democrates in de Raad en daaraan zijn ook de kleine wisselingen in de jaren erna toe te schrijven.

Zetelverdeling Leidse Gemeenteraad 1919-1939

(tussen haakjes aantal verkozen vrouwen)

Partij	1919	1920	1923	1927	1931	1935	1939
Liberale Unie	1	1					
Vrij Liberalen	1	1					
Vrijzinnig Democratische Bond ¹	2	2	2 (1) ²	1	1	1	2
Economische Bond	1	–					–
Democratische Partij			2 (1)	–			
Liberale Staatspartij de Vrijheidsbond			3	3	3	1	1
ARP	6	7	4	5	5	4	4
RKSP	7	7	7	7	8	7	8
RK Volkspartij + Democratische Partij (1935 Katholieke Democratische Partij)					–	–	
CHU	3	5	6 (1)	7	6	6	6
Hervormd Gereformeerde Staatspartij			–	–	–	–	–
Staatkundig Gereformeerde Partij			–	–	–	–	
Christelijk Democratische Unie						–	–
SDAP	9 (2)	7 (2)	8	10 (1)	11 (2)	14 (2)	12 (2)
Communistische Partij	1	1	1	–	1	1	1
Onafhankelijk Communisten (groep Wijnkoop)							
Revolutionair-Socialistische Partij (groep Sneevliet) ³					–	–	
Bolsjewiki-Leninisten							–
Anti-Tapverbod Groep			–				
Partij om het Recht					–		
Verbond voor Nationaal Herstel						1	
Gemeentebelang							1

1 Ook Vrijzinnig Democraten genoemd.

2 Zij was in vorige zittingsperiode tussentijds in de Raad gekomen.

3 Deze partij fuseerde in 1935 met de Onafhankelijke Socialistische Partij (een afsplitsing van de SDAP) tot de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (Koole, *Politieke partijen in Nederland*, 219).

Vrouwen op de kieslijsten voor de Leidse gemeenteraadsverkiezingen 1919-1939

In eerste kolom de namen. Indien verkozen vet gedrukt. Bij jaar verkiezing de plek op de lijst vet gedrukt.

In tweede kolom naam van de partij.

In volgende kolommen eerst de plaats op de kieslijst, daarna aantal voorkeurstemmen

		1919	1920	1923	1927	1931	1935	1939
S.C. Baart-Braggaar	SDAP	3;22	4;10					
C.E. Dubbeldeman-Trago	SDAP	9;5	7;4					
C.P.E. Eerdmans-de Holl	Lib.	5;8	4;42	7;44		4;161		
H.W.B. Van Itallie-van Embden	VDB	5;31	3;203	2¹;318	2;258			
Mej. E. Funke	VDB		5;29	5;28				
Mej. W. Snellen	VDB		7;18	6;16				
L.S. Uittenbroek-Rosenthal	Lib.		2;26					
Mej. C.B. Renaud	Lib.		6;45					
C.M. van Welzen-Ober	CPH		4;2		5;1			
J.E. de Stoppelaar-Zeeman	CHU			4;32				
H. Dietrich-de Rooy	Dem. Pt.			2;34				
H. Frije-van der Laan	Dem. Pt.			5;21				
C.P. Braggaar-de Does	SDAP				4;7	4;13	4;51	4;30
M.J. Metscher-van der Waals	Onafh. Comm.				4;8			
E.C. Alings-van Mels	VDB				6;14			
J.C. de Cler-de Bruin	SDAP					11;6	7;2	6;11
B.M. Krom-van der Plas	VDB					3;38	3;18	4;14
J. Haamke-van Egmond	CPH					4;3		
W.J.M.E. Mol-Vogelaar	SDAP						16;—	16;—
J.W.C. Vreeken-Onvlee	CPH						5;3	
E. Filippo-Meter	CHU							11;11
J. Paalvast-van Egmond	CPN							4;6
Mej. A.M. Weydung	Lib.							5;13
M.C. Tiemans-Geeve	Bol.-Len.							3;2

1 Was in vorige periode tussentijds in de Raad gekomen.

Personalia vrouwelijke raadsleden 1919-1939

Suze Baart-Braggaar

Geb. 3 oktober 1889 als Susanne Catharina Braggaar
Vader: Pieter Braggaar, timmerman
Moeder: Sara van der Leek, nopster
Gehuwd 7 sept. 1913 met Matthijs Baart, stucadoor, zn van Izak Baart, baggerman (1870), sjouwer (1871, 1892), winkelier (1888), caféhouder (med. Susanna Leeuw-Baart)
Kinderen: geb. 1914, 1916, 1922, 1924
Raadsperiode: 2 sept. 1919 – 12 dec. 1921 (SDAP)
Overleden 30 juli 1972
Bijzonderheden: nopster in sajettfabriek

Cato Dubbeldeman-Trago

Geb. 6 oktober 1889 als Catharina Elisabeth Trago
Vader: Pieter Trago, magazine-meester
Moeder: Alida Huisman
Gehuwd 7 maart 1917 met Maarten Dubbeldeman, boekhandelaar en raadslid, zn. van Willem Frederik Dubbeldeman, dekenwever
Kinderen: geb. 1920. In huis ook kinderen uit zijn eerste huwelijk
Raadsperiode: 2 september 1919 – 4 september 1923 (SDAP)
Overleden 12 februari 1948
Bijzonderheden: winkelfuffrouw; bij huwelijk boekhandelaarster. Godsdienst: in het bevolkingsregister tussen 1906 en 1914 'NH' veranderd in 'geen'

Wilhelmina van Itallie-van Embden

Geb. 22 oktober 1870 als Hendrika Wilhelmina Bernardina van Embden
Vader: Arnold Moritz van Embden, firmant van firma in ijzerwaren
Moeder: Louisa Wilhelmina Frederica Leon
Gehuwd 14 augustus 1894 met Leopold van Itallie, hoogleaar wis- en natuurkunde, zn. van Samuel van Itallie, godsdienstonderwijzer bij de Synagoge in Maastricht
Kinderen: geb. 1895, 1898
Raadsperiode: 6 september 1921 – 27 augustus 1927 (VDB)
Overleden 6 september 1959 (Zwitserland)
Bijzonderheden: actief in de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, later Provinciale Staten en lid Tweede Kamer

Helena Dietrich-de Rooy

Geb. 3 september 1882 als Helena de Rooy
Vader: Wilhelmus de Rooy, ambtenaar ter secretarie
Moeder: Catharina Ruter
Gehuwd 26 april 1909 met Johan Heinrich Dietrich, pachter

van Musis Sacrum, zn. van Hugo Eugen Dietrich, bierhuis-
houder (1896), winkelier (1909)
Kinderen: geb. 1910
Raadsperiode: 4 september 1923 – 27 augustus 1927
(Dem. Partij)
Overleden 12 juli 1976
Bijzonderheden: Remonstrants

Johanna de Stoppelaar-Zeeman

Geb. 30 december 1872 als Johanna Everdina Zeeman
Vader: Henri Zeeman, onderwijzer (bij zijn eerste huwelijk in 1832)
Moeder: Wilhelmina Catharina Fock
Gehuwd 30 april 1889 met Gerardus Albertus de Stoppelaar, ontvanger directe belastingen, zn. van Johannes Didericus Marinus de Stoppelaar, gemeenteontvanger
Kinderen: geb. 1892, 1894
Raadsperiode: 4 september 1923 – 25 februari 1924 (CHU)
Overleden 25 februari 1924 (tijdens raadsperiode) NB. Volgens advertentie van de familie en de overlijdensakte was zij toen 50 jaar: onjuist gezien haar geboorteakte

Toos Braggaar-de Does

Geb. 6 juli 1886 als Catharina Pieterella de Does
Vader: Petrus Marinus Cornelis de Does, blekersknecht
Moeder: Margrietha Brocaar
Gehuwd 10 april 1907 met Dirk Jacobus Braggaar, breier in textielfabriek, zn. van Johannes Braggaar, politieagent
Kinderen: geb. 1907, 1908, 1912 (overleden 1913)
Raadsperiode: 6 september 1927 – 1 september 1941 (SDAP), 12 november 1945 – 2 september 1958 (PvdA)
Overleden 3 juni 1970
Bijzonderheden: fabrieksarbeidster. Godsdienst: RK

Jo de Cler-de Bruin

Geb. 4 oktober 1891 als Johanna Cornelia de Bruin
Vader: Cornelis de Bruin, arbeider
Moeder: Aaltje Jenneke den Rooijen
Gehuwd 14 mei 1919 met Cornelis Jacobus de Cler, controlebeambte bij de NS, zn. van Cornelis Jacobus de Cler, broodbakker
Kinderen: wsch. één zoon (haar rouwadvertentie als eerste ondertekend door een schoondochter)
Raadsperiode: 1 september 1931 – 1 september 1941 (SDAP), 11 september 1946 – 28 oktober (PvdA)
Overleden 26 februari 1977
Bijzonderheden: straatnaam in Stevenshof als verzetstrijdster

Noten

Met dank aan Agnes van Steen voor haar informatie over de vrouwenkiesrechtbeweging en gegevens over enkele vrouwelijke kandidaten.

1 Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag/Nijmegen 2005) 35. Zie ook P.J. Oud, *Honderd jaren. Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis* (Assen 1946) 221-236, iib 227, 232-233.

2 Bos, De Jong en Loots, *Sprong in het duister*, 14-19, 29-35. Tom van der Meer, Steven van Schuppen en Sjoerd Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd* (Amsterdam 1981). Sophie van Bijssterveld en Hillie van de Streek (red), *Wat komen jullie hier doen? Vrouwenkiesrecht tussen geloof, politiek en samenleving – 1883-2018* (Nijmegen 2018) 71-120.

3 J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992) 61. Zie ook Bos, De Jong en Loots, *Een sprong in het duister*, 42-47 en J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West Europa na 1800* (Diss. Utrecht 1951) 338 e.v.

4 Bos, De Jong en Loots, *Een sprong in het duister*, 78-79.

5 De gegevens van de kandidatenlijsten en de verkiezingsuitslagen zijn ontleend aan de Leidse dagbladen.

6 Zie ook Joost Kempers, 'Opstaan voor de Leidse arbeider. Toetreding van de SDAP in de Leidse gemeenteraad 1918-1919', *Historisch tijdschrift Holland* 51 (2019) 13-20.

7 J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber red., *Het Leidse Pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 26. Aldaar zijn de Vrijzinnig Democratische Bond en de Vrijzinnig Democratische Partij verhaspeld. Deze laatste deed pas in 1923 voor het eerst mee.

8 *Leidsch Dagblad*, 21 mei 1919. In 1920 kreeg hij zelfs 880 voorkeurstemmen; hij stond toen op de tweede, verkiesbare, plaats

9 Oud, *Honderd jaren*, 241. Marchant was lid van de Vrijzinnig Democratische Bond. Het actief vrouwenkiesrecht is in 1922 in de grondwet opgenomen.

10 *De Proletarische Vrouw* 8, 7-2-1920.

11 Verder schetste Miedema-Zondervan een beeld van het armoedige leven van de Leidse vrouwen in vreselijk slechte woningen en de uitbuiting van vrouwen en kinderen voor de groente-inleggerij en in de huisindustrie, waar zij voor 60 tot 80 cent per dag acht à tien uur moesten werken. *De Proletarische Vrouw* 20, 24-7-1920.

12 Van Bijssterveld en Van de Streek, *Wat komen jullie hier doen?*, 89-120.

13 Knuttel was redacteur van het Wordenboek der Nederlandse Taal. Zie over hem Jaak Slangen, *J.A.N. Knuttel. Levensloop*, I (Leiden 1989).

14 Ruud Koole, *Politieke partijen in Nederland* (Utrecht 1995) 282. www.historici.nl, lemma Democratische Partij.

15 P.E. Briët, 'Prof. mr. J.E. Heeres, 30 mei 1858-16 februari 1932', *Leidsch Jaarboekje* 25 (1932/33) xxxvi.

16 Slangen, *J.A.N. Knuttel*, 52: Piet Mescher kwam in 1927 met een eigen Wijnkoop-partij.

17 De NSB pleitte wel voor samenwerking. Zie de dagbladen.

18 ELO, bibl. 1349pf, verkiezingskrant van de VDB van 20 mei 1919.

19 *Leidse Courant*, 26 februari 1924.

20 CPH: C.M. van Welzen-Ober op nr. 5. Onafhankelijke Communisten: J. Metscher-Van der Waals op nr. 4.

21 Barbera van der Weijde en H.M. van der Weijde-Oudenaarden, *Vrouwen op een bordje. Straatnamen in de Stevenshof in Leiden* (Leiden 1993)

93. NB. Ongeannoteerd; fout jaar van overlijden.

22 Braggaar-de Does zat in de noodraad na de Tweede Wereldoorlog (12 november 1945 – 11 september 1946) en daarna tot 2 september 1958 in de gemeenteraad. De Cler-de Bruin zat na de tweede Wereldoorlog in de Raad van 11 september 1946 – 28 oktober 1947. Zie Van Doorn en Faber, *Het Leidse Pluche*, 35-38.

23 Jacqueline C. Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek* (Assen 1958) 188-190. In 1953 bleek het percentage vrouwelijke raadsleden groter te zijn naarmate de gemeente meer inwoners telde (p. 191).

24 Schokking, *De vrouw in de Nederlandse politiek*, 150-151, 164-165.

25 Agnes van Steen, 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/2008* (Leiden 2008) 177-220.

26 *Leidse Courant*, 21 mei 1919.

27 Gesprek met haar dochter Suze Leeuw-Baart dd. 6 februari 1991.

28 Bevolkingsregister 1890-1924, deel XVIa, nr. 81, Drie Octoberstraat 28, ingeschreven 7 maart 1917 als boekhandelaarster; Haar man, Maarten Dubbeldeman, als boekhandelaar.

29 Tenzij anders vermeld de biografische gegevens in deze paragraaf ontleend aan Erfgoedleiden.nl, Collecties, Personen en wiewaswie.nl. Verdere gegevens over Suze Baart verkregen van haar dochter, Suze Leeuw-Baart, tijdens een gesprek dd. 6 februari 1991.

30 Noppen is een bewerking bij de textielproductie, waarbij alle onefenheden, zoals losse eindjes, pluizen en onzuiverheden, worden verwijderd van het weefsel.

31 Jaak Slangen en Ed van der Vlist, "'De eerste tik op mijn neus'. Jeugtherinneringen van Isaac Baart',

Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1994 (Leiden 1994) 147.

32 Deze propagandacommissie was in de plaats gekomen van de Sociaaldemocratische Vrouwenpropagandaclub die in Leiden in 1907 was opgericht. Deze vrouwenclub was na de afsplitsing van de Sociaal Democratische Partij – de latere Communistische Partij – in 1909 in zijn geheel

overgestapt naar de nieuwe partij. *De proletarische vrouw; blad voor arbeiders en arbeidersvrouwen*, 7 september 1918.

33 Kohier plaatselijke inkomstenbelasting 1918/1919, blz. 23 (Levendaal 91). Kempers, 'Opstaan voor de Leidse arbeider', 16.

34 Slangen, *Knuttel*, 224.

35 De spoorwegstaker Dubbelde-man had vanaf 1904 een boekhandel,

Zie André Bouwman e.a., *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 406.

36 Kempers, 'Opstaan voor de Leidse arbeider', 17.

37 Zie haar rouwadvertentie (1924).

38 Interview in *Leidse Courant*, 13 juli 1966.

39 Interview in *Leidse Courant*, 13 juli 1966.

Portret van W. van Itallie-van Embden. Foto ca.1909 door Van der Stok Leiden. Coll. L. van Itallie.

Wilhelmina van Itallie-van Embden (1870-1959): een strijdbare pacifiste

Agnes van Steen

Agnes van Steen studeerde geschiedenis te Leiden, met als specialisatie vrouwengeschiedenis. Zij werkt aan een proefschrift over ontstaan en ontwikkeling van de Nederlandse vrouwenbeweging van 1860 tot 1990 met als casus Leiden. Zij is docent geschiedenis aan het Da Vinci College in Leiden.

Dit jaar is het precies honderd jaar geleden dat vrouwen in Nederland naast het passief ook het actief kiesrecht kregen. Van dat actieve kiesrecht konden zij bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1919 nog geen gebruikmaken, maar wel bij die in 1920. De vrouwenkiesrechtbeweging bleef na bereiken van het doel voortbestaan – onder een andere naam – om pressie te blijven uitoefenen op de politieke partijen om vrouwen (hoger) op de kandidatenlijst te plaatsen of campagne te voeren om op een vrouw te stemmen. Hoe dit uitpakte in Leiden staat in het artikel van Rudi van Maanen in dit *Jaarboekje*. Hier wil ik dieper ingaan op de verdiensten van Hendrica Wilhelmina Bernardina (Mien) van Itallie-van Embden. Ondanks het feit dat zij een van de eerste vrouwen in de Leidse gemeenteraad was, heeft zij in tegenstelling tot vrouwelijke collega's geen straatnaambordje in de Stevenshof gekregen.¹ En dat terwijl zij niet alleen in de Leidse Raad heeft gezeten, als eerste vrouw voor een liberale partij, maar daarnaast in de Provinciale Staten en in de Tweede Kamer. Voor, tijdens en na haar politieke loopbaan

was zij bovendien bijzonder actief in de vrouwen- en vredesbeweging en op cultureel gebied en zat daarvoor in menig hoofd- en afdelingsbestuur. Vandaar dit artikel om haar meer bekendheid te geven.

De vrouwenkiesrechtstrijd

Wat betreft het vrouwenkiesrecht waren er drie vrouwenorganisaties die de strijd ter hand namen. Dit was om te beginnen de in 1894 opgerichte Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (VVK), die in 1900 een afdeling in Leiden kreeg die begon met 47 leden. Na een intern conflict splitste in 1907 de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (NBVK) zich hiervan af en ook deze organisatie kreeg een afdeling in Leiden. Van 1910 tot 1912 oversteeg deze afdeling die van de VVK in aantal leden.²

Naast deze twee was er als derde de vrouwenorganisatie die hoorde bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Dit was de Bond van Sociaaldemocratische Vrouwenpropagandaclubs, die de partij onder leiding van P.J. Troelstra onder druk zette om zich in te zetten voor algemeen mannen-

én vrouwenkiesrecht.³ In 1907 was in Leiden een SDAP-vrouwenclub opgericht.⁴

Naast deze drie vrouwenorganisaties pikten verschillende liberale partijen de eis voor vrouwenkiesrecht op. Binnen die partijen werden later ook vrouwengroepen opgericht, zoals de in 1917 door Aletta Jacobs, Wilhelmina van Itallie-van Embden en anderen opgerichte Vrouwenclub in de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB).

Van Itallie-van Embden naar Leiden

In 1907 verhuisde Wilhelmina van Itallie-van Embden vanuit Utrecht naar Leiden, omdat haar man tot hoogleraar toxicologie aan de Rijksuniversiteit Leiden (RUL) was benoemd.⁵ Zij was in 1870 geboren in Den Haag als dochter van een ijzerhandelaar. Ze had op de Hogere Burgerschool voor meisjes gezeten en een lagere onderwijsakte piano gehaald. In het jaar voor haar huwelijk, in 1893, had zij zich ingeschreven aan de RUL om colleges Letteren te volgen. Zij was daarmee een van de vijf vrouwen dat jaar. Een ander was Lizzy van Dorp, die begon met Letteren, maar de eerste studente in de Rechten zou worden.⁶

Na hun huwelijk ging het echtpaar Van Itallie in Rotterdam wonen waar hun twee kinderen werden geboren. Daar kreeg Van Itallie-van Embden bezoek van het hoofdbestuurslid van de VVK, Martina Kramers, die haar – zonder succes – probeerde over te halen lid te worden. Pas nadat zij zich had aangesloten bij de Vereeniging Onderlinge Vrouwenbescherming (OV) die opkwam voor ongehuwde moeders en hun kinderen, zag Van Itallie-van Embden in dat vrouwen het

kiesrecht nodig hadden om slechte wetten te kunnen veranderen. Het betrof in dit geval het bij wet verboden onderzoek naar het vaderschap, waardoor de last van het ongehuwde moederschap eenzijdig op de schouders van de vrouw lag.⁷ Zij werd daarom lid van de VVK. Na haar verhuizing naar Utrecht trok zij hier als nieuwe presidente de VVK-afdeling uit het slop.

De volgende stap was het VVK-hoofdbestuur waarin Van Itallie-van Embden in 1906 werd verkozen en dat sinds 1902 onder voorzitterschap stond van Aletta Jacobs. In deze tijd voltrok zich de scheuring in de VVK waarbij Van Itallie-van Embden nog pogingen deed om Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck, de belangrijkste criticaster van het VVK-bestuur, binnenboord te houden. De twee kenden elkaar behalve van de VVK ook van de OV, waar Van Itallie-van Embden inmiddels in het hoofdbestuur zat met Wijnaendts Francken-Dyserinck als voorzitter. Haar pogingen werden niet in dank afgenomen.⁸

Toen Van Itallie-van Embden even later, in 1907, naar Leiden verhuisde, wachtte haar eenzelfde taak als in Utrecht. Ook hier werd zij afdelingsvoorzitter en wist meerdere nieuwe leden te werven, onder wie haar schoonzus Marianne van Itallie-Simons. In 1909 legde zij haar VVK-bestuursfuncties echter neer, om zich volledig aan de propaganda voor het vrouwenkiesrecht te kunnen wijden. Zij was inmiddels ook lid geworden van de NBVK, omdat ze het ermee eens was dat bestuursleden na een paar jaar moesten aftreden en dat mannen in de besturen mochten. In de VVK mochten mannen wel lid worden maar niet van het bestuur, waarvan de leden ook

telkens konden worden herkozen.

Bij haar dubbellidmaatschap speelde misschien ook dat zij 'verwantschap' voelde met de hoogleraarsvrouwen die van de VVK naar de NBVK waren overgestapt en met wie zij in het academisch circuit verkeerde en sommige activiteiten deelde, zoals met Aletta Lorentz-Kaiser in OV.⁹ De 'Vereniging' en 'Bond' stonden in Leiden ook niet vijandig tegenover elkaar en organiseerden soms gezamenlijk een propagandabijeenkomst.¹⁰

Van Itallie-van Embden ging voor zowel 'Vereniging' als 'Bond' in het land optreden. Zij stelde wel een paar voorwaarden: de spreekgelegenheid mocht niet verder dan vier uur sporen van Leiden zijn, ze wilde vrij logies en bovenop de – eerste klas – reiskosten een vergoeding van twee en een halve gulden.¹¹ De meeste reizen werden in deze tijd per trein afgelegd. De voorwaarden beletten niet dat zij een veel gevraagd en gewaardeerd spreker werd en niet alleen over vrouwenkiesrecht.¹² Haar eerste stap op deze weg had zij gezet toen zij nog in Utrecht woonde en op een bijeenkomst in Zeist onvoorbereid Aletta Jacobs moest vervangen die vanwege keelpijn niet goed bij stem was.¹³

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht
Hoofdbureau Keizersgracht 467–469, Amsterdam.

Groote Openbare Protest-Meeting

tegen de Kiesrechtparagraaf in de Regeeringsvoorstellen voor Grondwetsherziening,
te houden op **4 Mei 1913**, 's middags om één uur,
in de **Concertzaal** van den **Dierentuin**, Benoordenhoutsche weg, 's Gravenhage,
onder leiding van de Presidente der Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht
Dr. ALETTA H. JACOBS.

Spreekers en Spreeksters zullen zijn:
de heeren, leden van de 2e Kamer der Staten-Generaal:
Prof. Mr. G. A. van Hamel.
Th. M. Ketelaar, Lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland.
Mr. P. J. Troelstra.
Mr. M. Tydeman Jr. (of iemand anders zijner partijgenooten).

de dames:
E. Bakker–Nort, Doct.^a Jur.
F. S. van Balen–Klaar.
H. Goudsmit.
W. van Itallie–van Embden.
Martina G. Kramers.
Jonkv. S. Wichers.

Tal van **afgevaardigden** van verschillende **Vrouwen-Vereenigingen**
komen mondeling adhaesie betuigen met dit protest.

HET HOOFDBESTUUR DER
VEREENIGING VOOR VROUWENKIESRECHT.

P.S. De Afdeelsbesturen worden verzocht te zorgen dat deze circulaire **als bericht**
in het eerstvolgend nummer van het plaatselijk blad (of de plaatselijke bladen) wordt opgenomen.

Oproep voor protestbijeenkomst op 4 mei 1913. Coll. Atria.

Dat Van Itallie-van Embden politieke ambities had, bleek toen zij in 1909 Wijnaendts Francken-Dyserinck opvolgde in het hoofdbestuur van de sociaalliberale VDB. Deze partij steunde net als de Liberale Unie de eis voor vrouwenkiesrecht, zoals blijkt uit de 'adresbeweging' in 1911 voor algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht.¹⁴ De 37.000 verzamelde handtekeningen onder het adres werden in april 1912 aangeboden aan koningin Wilhel-

mina, die daartoe audiëntie had verleend. Bij de aanbidders waren de VDB-leden Van Itallie-van Embden en haar jongere halfbroer David van Embden.¹⁵

De vrouwenkiesrecht-strijd gaat door

Met de petitie was het vrouwenkiesrecht er nog niet. De VVK organiseerde daarom in 1913 een protestmeeting in de Haagse Dierentuin onder leiding van Aletta Jacobs. Daar spraken onder anderen SDAP-leider Troelstra en Van Itallie-van Embden. Zij betoogde

*dat het algemeen belang gediend wordt door het kiesrecht aan de vrouw te geven. Ter wille van haar huisgezin heeft de vrouw het kiesrecht noodig. Voor de filantropie is vrouwenhulp noodig; bestrijding van drankzucht, van misdadigheid, van pauperisme, de zorg voor de ouden, voor de zieken, vereischen ingrijpen van den wetgever. Bij de ouderdomsrente is niet voor weduwenrente gezorgd, bij de Zieketewet zijn 175.000 dienstboden vergeten. De vrouw is vergeten.*¹⁶

Hetzelfde jaar hield Van Itallie-van Embden een 'geestig speechje' in de vrouwenkies-

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.

Landelijke Meeting

voor 's-Gravenhage en Omstreken
op het Sportterrein **Houtrust**
op **ZONDAG 14 JUNI**, des middags half 2.

Spreeksters: Mevr. F. S. van Balen-Klaar.
Mej. Henriette Goudsmit.
Mevr. W. v. Italie-v. Embden.
Sprekers: Dhr. W. J. E. H. M. de Jong,
Lid van de Tweede Kamer.
Dhr. Mr. H. P. Marchant,
Lid van de Tweede Kamer.

CABARET-ARTISTIQUE

met welwillende medewerking van goede krachten.

Mandoline Gezelschap, Residentie-Harmonie-kapel,
Strijkorkest.

ENTREE 25 Cent.

Leden van Den Haag op vertoon van laatste
kwitantie 10 cent.

Leden van buiten de stad hebben vrijen toegang.

Extra trams van de Hollandsche Spoor naar Houtrust. Uur van vertrek 12.15.

Zij die hiervan gebruik wenschen te maken tegen betaling van 10 cent, gelieven zich
vóór 10 Juni op te geven aan het Secretariaat **Snelliusstraat 36**. Opgaven ná 10 Juni
kunnen niet meer in aanmerking komen.

Electrische Drukkerij P. NIEZEN, Den Haag.

Affiche voor een bijeenkomst van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht op Houtrust in Den Haag op 14 juni 1914. Coll. Atria.

rechtzaal van de Tentoonstelling De Vrouw 1813-1913 in Amsterdam.¹⁷ Voor deze tentoonstelling waren plaatselijke comités gevormd. Het Leidse comité bestond uit 28 vrouwen die de vele maatschappelijke activiteiten representeren, die in Leiden door vrouwen werden ondernomen, zoals het streven naar vrouwenkiesrecht en de handhaving van de vrede.¹⁸ Dit waren twee belangrijke activitei-

ten die Van Itallie-van Embden combineerde, maar niet de enige. Zo trad zij in 1913 toe tot het bestuur van de Nationale Vrouwenraad, een overkoepelende raad van vrouwen-organisaties in Nederland.

Daarbij was zij in deze tijd ook nog bestuurslid geworden van het Comité ter Bevordering van Geneeskundig Onderzoek vóór het Huwelijk.¹⁹ Het ging hierbij niet alleen om onderzoek naar erfelijke ziektes of geslachtsziektes, maar ook naar bijvoorbeeld homoseksualiteit, kortom factoren die een ‘gezond’ huwelijk in de weg konden staan.²⁰

Wat betreft de vrouwenkiesrechtstrijd zat ook ‘Leiden’ niet stil. In 1913 vierde de VVK-afdeling ‘vrouwenkiesrechtstag’ in de Posthof. De datum, 15 juni, was de eerste dag van het Congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in 1908 en was daarom uitgeroepen tot propaganda-dag voor het vrouwenkiesrecht. De dag werd sinds 1910 – in principe – jaarlijks gevierd. Bij de ingang van de Posthof wapperde de nieuwe vrouwenkiesrechtvlag die door voorzitter Christine Lulofs aan de afdeling was geschonken.²¹ Zij was in die functie Van Itallie-van Embden opgevolgd.

De belangstelling voor de feestavond was zeer groot en er was een debat, waarbij een vrouw van de Haagse meisjes-HBS beschreef aan welke eisen vrouwen moesten voldoen voor zij kiesrecht kregen. Eisen waaraan veel mannen niet voldeden, aldus de aanwezige solidaire heren L. Alings, echtgenoot van VVK-bestuurslid Elisabeth Alings-van Mels, en K. Sijsma, gemeenteraadslid voor de VDB. Afgezien van het debat was er zang en muziek en het bestuur constateerde

tevreden dat ook vrouwen en mannen uit de volksklasse zich begonnen aan te sluiten bij de VVK.

Nog in 1913 was de VVK zelf – zonder politieke partijen – een ‘Volkspetitionnement’ gestart, onder de titel: ‘Grondwettelijke gelijkstelling van Man en Vrouw ten opzichte van het Kiesrecht’. Na de aftrap in februari 1914 in Amsterdam werden in juni op meerdere plaatsen in het land openluchtbijeenkomsten georganiseerd, waar bezoekers de petitie konden ondertekenen. Verschillende afdelingen uit Zuid-Holland waaronder Delft en Leiden kwamen bijeen op het sportterrein Houtrust in Den Haag. Een van de vijf sprekers was Van Itallie-van Embden over het onderwerp: ‘Wie zijn onze tegenstanders?’ Volgens het verslag in de krant:

schreef [zij] den tegenstand tegen vrouwenkiesrecht voor een groot deel toe aan vrees voor het nieuwe. De zeden veranderen echter, gelijk spreekster met tal van voorbeelden toelichtte, snel, en we moeten over het doode punt heen. De vrouw, zei spr., is bezig te veranderen, sneller nog dan de man, omdat ze grooten achterstand heeft in te halen. Ten onrechte achten vele haar te hoog en te edel om aan de politiek deel nemen. In ons land vragen de vrouwen het vrouwenkiesrecht nog heel netjes — er is niets op aan te merken — en ze hebben nog geduld.²² Doch ook dat kan anders worden en de schuld ligt dan niet aan één kant.²³

In september 1915 werden aan de minister van Binnenlandse Zaken de lijsten met

164.696 verzamelde handtekeningen van mannen en vrouwen aangeboden.²⁴

Nog tijdens de Eerste Wereldoorlog, in het licht van de aanstaande grondwetswijziging, organiseerde de VVK in juni 1916 een grote vrouwenkiesrechtbetoging in Amsterdam met ongeveer 18.000 deelnemers van vijftien (vrouwen)organisaties, waaronder de Vrouwenclubs van de SDAP.²⁵ De VVK liet het hier niet bij. Vanaf de opening van de Staten-Generaal op 19 september tot 16 november demonstreerden vrouwen – getooid met geel-witte linten – onafgebroken, in groepen van twintig tot dertig personen op het Binnenhof om de eis voor vrouwenkiesrecht kracht bij te zetten.

Op 16 november viel de teleurstellende beslissing, genomen door het kabinet-Cort van der Linden: het actief vrouwenkiesrecht was niet in de voorstellen tot grondwetswijziging opgenomen. Deze domper werd deels goedge maakt toen in 1917 bij de grondwetswijziging behalve het algemeen mannenkiesrecht ook het passief kiesrecht voor vrouwen werd ingevoerd.²⁶ In 1919 kwam dan eindelijk door een initiatiefwetsvoorstel van VDB-Tweede Kamerlid H.P. Marchant ook het actieve vrouwenkiesrecht daarbij. In dat jaar bestond de landelijke VVK 25 jaar, dus was het dubbel feest. De vereniging wilde dit vieren, maar wachtte even tot de kieswet was gewijzigd. De landelijke en plaatselijke vieringen vonden uiteindelijk in september plaats. De landelijke viering was in het Concertgebouw in Amsterdam. Daar werd het gedicht *Oproep* van Van Itallie-van Embden, dat op muziek was ge-

zet door componist Anna Lambrechts-Vos, eerst ten gehore gebracht door solist Emilia Coops-Broese van Groenou en vervolgens door een vierstemmig koor.²⁷

In Leiden vond de viering plaats in Zomerzorg met een feestelijk programma waarbij meteen de herdoop van de VVK in de Vereeniging van Staatsburgeressen plaatsvond. De opvolger van de andere vrouwenkiesrechtvereniging, de NBVK, was de Nederlandsche Unie voor Vrouwenbelangen, maar deze kreeg in Leiden geen afdeling meer. Van Itallie-van Embden werd in het hoofdbestuur van ‘Staatsburgeressen’ gekozen en bleef daarin tot in 1929. In 1930 fuseerden ‘Staatsburgeressen en de Unie voor Vrouwenbelangen’ alsnog tot één vereniging, de Nederlandsche Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap, kortweg ‘Vrouwenbelangen’.

Van Itallie-van Embden in de politiek

Om vrouwen op de stembusgang voor te bereiden organiseerden de NBVK, de VVK en de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen – die in 1917 een Leidse afdeling had gekregen op instigatie van Van Itallie-van Embden – in maart en april 1919 gezamenlijk een cursus in Leiden. Op vier avonden lichtten acht vertegenwoordigers van de belangrijkste politieke partijen, twee per avond, het partijprogramma toe.²⁸ Bij de acht partijvertegenwoordigers was slechts één vrouw, Thiska Thiel-Wehrbein, die op de eerste cursusavond het programma van de VDB toelichtte. Zij zei trots te zijn dat haar partij als eerste het algemeen vrouwenkiesrecht in het partijprogramma had opgenomen en ze was

Vrijzinnig Democratische Bond.
Afdeeling LEIDEN.

Openbare Vergadering,
 op **MAANDAG 7 April 's avonds 8 uur** in de kleine
STADSGEHOORZAAL, Ingang Aalmarkt.

Sprekers: Mr. W. FRANCKEN,
 lid der Prov. Staten in Zuid-Holland te 's-Gravenhage, en

Mevr. W. VAN ITALLIE-Van Embden, alhier.

DE SPREKERS ZULLEN BEHANDELEN:

De beteekenis der Statenverkiezingen in dezen ernstigen tijd.

Toegang vrij. Gelegenheid tot debat.

Stemt Woensdag 9 April op lijst 7.

No. 1 is Mr. J. Limburg, het eminent. lid van het College van Ged. Staten.

Door het hokje voor zijn naam zwart te maken, doet gij de beste keus. 6888

Verder komen op deze lijst uit onze gemeente voor: Mevrouw VAN ITALLIE—VAN EMBDEN, de bekwame strijdster voor de rechten der vrouw, en de Heeren Mr. Dr. C. W. VAN DER POT en K. SIJTSMA, respectievelijk Wethouder en lid der gemeenteraad.

HET BESTUUR.

N.B. Slechts EEN hokje zwart maken, anders is uw biljet ongeldig.

In 1919 waren er naast gemeenteraadsverkiezingen ook verkiezingen voor de Provinciale Staten – met nog alleen passief vrouwenkiesrecht – waarvoor W. van Itallie-van Embden zich – zonder succes – kandideerde. Leidsch Dagblad, 17-4-1919.

trots op partijgenoot Marchant met zijn initiatiefvoorstel.²⁹

Hoe de gemeenteraadsverkiezingen uitpaken, valt te lezen in het artikel van Van

Maanen in dit *Jaarboekje*, zoals dat Van Itallie-van Embden in 1921 in de Raad kwam.³⁰ Op de vergadering van 6 september werden haar geloofs-brieven onderzocht en werd zij geïnstalleerd. Haar dochter Louise was erbij op een 'gereserveerde plaats' om de installatie van haar moeder bij te wonen, zo meldde de krant, en dat Van Itallie de eerste vrouwelijke kandidaat was voor de 'burgerlijke' partij, dat wil zeggen niet confessioneel of socialistisch.³¹

Na de verkiezingen van 1923 bleef Van Itallie-van Embden in de Raad. In deze raadsperiode, begin 1926, speelde het voorstel van het College van B en W om aan de gehuwde en huwende onderwijzeres – jonger dan 45 jaar – eervol ontslag te verlenen, een landelijke trend.³² In 1923 was nog besloten dat het 'per geval' bekeken zou worden. 'Staatsburgeressen', het hoofdbestuur van de Unie voor Vrouwenbelangen en de Vrouwengroep van de Vrijheidsbond stuurden een protest aan de Leidse gemeenteraad.³³ In het *Maandblad* van 'Staatsburgeressen' klonk de ver-zuchting:

*Thans is in Leiden de kwestie aan de orde, men wil zelfs daar de gehuwden ontslaan. Laten wij hopen dat het door de actie onzer afdeeling en de welsprekendheid van Mw. van Itallie-van Embden in den Raad zal mogen gelukken, het gevaar af te wenden.*³⁴

Oproep om bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1927 op W. van Itallie-van Embden te stemmen. Leidsch Dagblad, 23-5-1927.

Van Itallie-van Embden sprak in Leiden nog op een protestvergadering van de Leidse 'Staatsburgeressen', VDB, SDAP, Democratische Partij (DP), het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap en de Bond van Nederlandsche Onderwijzers, maar het mocht allemaal niet baten. De verordening werd nipt aangenomen met 16 tegen 15 stemmen.³⁵

Na de verkiezingen van 1927 keerde Van Itallie-van Embden niet terug in de Raad, maar dit was geen eigen keuze. De enige behaalde zetel voor haar partij was weggelegd voor de lijsttrekker. Zij schreef het in het *Maandblad* toe aan de wijziging in de kieswet, waarbij het aantal vereiste voorkeurstemmen was verhoogd. Op de vergadering van 'Staatsburgeressen' werd naar aanleiding van het verlies van Van Itallie-van Embden weer eens benadrukt dat het van groot belang was om de druk op de partijen op te voeren om vrouwen hoger op de kandidatenlijsten te krijgen. De vraag of de leus: 'vrouwen stemt op vrouwen' niet vervangen moest worden door 'vrouwen stemt op feministen', verdiende niet de voorkeur van de vergadering.³⁶ Van Itallie-van Embden keerde dat jaar ook niet terug in de

Provinciale Staten waar zij in 1926 in was gekomen toen J. Limburg zijn VDB-lidmaatschap had opgezegd.³⁷

Het jaar erop kon Van Itallie-van Embden haar politieke carrière toch vervolgen, al was dit in de Tweede Kamer, vanwege het overlijden van een partijgenoot.³⁸ Ze zou daar tot in 1933 blijven. Toen had ze er genoeg van en zei plaats te willen maken voor een landbouwspecialist, die de partij blijkbaar nodig had. Officieus was ze het eeuwige gepraat over bezuinigingen zat.³⁹ Ze was inmiddels 63 jaar. Dat zij zich in de Kamer wel eens of regelmatig verveelde, blijkt uit de afleiding die zij zocht in het schrijven van een briefje aan haar zoon George, op het moment dat 'na 'n mooie rede van Albarda, nu Loetje staat te zwammen...'⁴⁰

In 1937 blikte zij op een Vrouwenlanddag van 'Vrouwenbelangen' desgevraagd terug op haar politieke carrière en zei – aldus een verslag – dat haar werk in de Leidse gemeenteraad haar het liefst was geweest, omdat:

*zij zich daar als huismoeder kon voelen en de belangen dier vrouwen in den raad ten zeerste verdedigen kon.*⁴¹

Zij maakte zich in de Raad sterk voor verkeersveiligheid, ook voor verkeersdeelnemers te voet.⁴² Andere onderwerpen waar ze zich in haar politieke carrière mee bezig had gehouden waren woeker, gehandicapten, crematie ofwel lijkverbranding dat officieel in Nederland nog verboden was, het geschiedenisonderwijs, dat minder nationa-

Portret van W. van Itallie-van Embden (1929) als Tweede Kamerlid, door Marthe Antoine Gérardin. Coll. L. van Itallie.

listisch en meer pacifistisch moest zijn, de Volkenbond, pornografie en subsidies aan het toneel.

Van Itallie-van Embden en de cultuur

Voor haar huwelijk was Van Itallie-van Embden al begonnen met schrijven van proza en een eenakter en zij stond zelf een keer op de planken.⁴³ Later schreef ze regelmatig stukken voor de bladen of brochures van de

vrouwenbeweging en een enkele keer een gedicht, zoals in het *Maandblad* van de VVK, of in het *Gedenkboek* van de VDB.⁴⁴

Ook haar redes schreef ze zelf, zoals een historische uiteenzetting over de positie van de vrouw die ze in 1912 voor de NBVK hield, onder andere in Leiden. Zij wist haar gehoor ruim een uur lang te boeien, niet alleen door de inhoud maar ook door de vorm en de voordracht, aldus de krant.⁴⁵

In deze rede haalde zij meerdere Nederlanders aan die voor de ‘ontwaking’ der vrouwen van belang waren geweest, zoals Multatuli en Mina Kruseman. Kruseman was een van de eerste vrouwen die ervoor pleitte – op het podium en via haar schrijfwerk – dat vrouwen werden voorbereid op een onafhankelijk bestaan en niet alleen op afhankelijkheid in een huwelijk. Op 80-jarige leeftijd woonde zij ‘héél eenzaam, héél sober’ bij Parijs, zo schreef Van Itallie-van Embden, die haar had bezocht voor een inter-

view. Vanwege de slechts woonomstandigheden van deze ‘vóórstrijdster van de vrouwenbeweging’, ‘individualiste’ en ‘pacifiste’, richtte Van Itallie-van Embden in 1919 een comiteetje op om haar financieel te steunen.⁴⁶

Het interview met Kruseman werd net als andere ‘sprekende portretten’ – in totaal meer dan honderd – eerst los gepubliceerd in de *Haagsche Post* of de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Vooral door de

OPROEP

*Vrouwen, komt, draagt bloemen aan!
De Leidsters zijn den weg gegaan,
Den langen weg van spot en leed,
Den ruwen weg, met gehavend kleet.
De Leidsters zien de eindpaal staan.
Vrouwen, komt, draagt bloemen aan!*

*Vrouwen, nadert in goeden moed!
Nieuwe Tijd treedt U tegemoet.
– 't Oud-overleefde stortte inéén,
Tyrannie vlucht roemloos heen, –
Vrouwen, nadert in goeden moed:
Nieuwe Tijd wuift haar stralenden groet.*

*Vrouwen, U wacht een reuzenwerk!
Zijn uw schouders breed en sterk?
Zijn uw vingers bereid en bedreven?
Durft ge dragen het volle leven?
Vrouwen, uw harten zijn uw kracht:
Vrouwen, vormt een reiner geslacht.*

Leiden W. van Itallie-van Embden

*Gedicht van W. van Itallie-van Embden in het Maandblad
van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, 15 februari 1919.*

wijze waarop zij interviewde, 'de mensch centraal', werd Van Itallie-van Embden gekenschetst als 'één van de eerste grootse interviewers van Nederland'.⁴⁷ In 1924 en 1928 verschenen twee bundels *Sprekende Portretten*. In de eerste stonden vijftien interviews waaronder met Aletta Jacobs, de Leidse hoogleraar Heike Kamerlingh Onnes en met de zus van Louis Couperus, gehou-

den nadat Louis in 1923 was overleden. Van Itallie-van Embden had Couperus nog persoonlijk gekend en sloot zich aan bij het na zijn dood in 1928 opgerichte Genootschap Louis Couperus.⁴⁸

In de tweede bundel stond onder meer een interview met de toneelschrijver Herman Heijermans en toneelspeelster Esther de Boer-van Rijk die toen al vijftig jaar op de planken had gestaan, maar daar nog de nodige jaren aan vast zou knopen. Van Itallie-van Embden uitte haar liefde voor toneel door jarenlang voorzitter te zijn van de in 1925 opgerichte Leidse afdeling van het Nederlandsch Tooneelverbond.⁴⁹ In datzelfde jaar stelde zij samen met haar partijgenoot Sijsma in de gemeenteraad voor om de Leidse schouwburg te subsidiëren met jaarlijks duizend gulden, zodat daar 'eersteklas opvoeringen' konden plaatsvinden die 'goed' waren voor de bevolking en zodat ook de 'armere mens' kon gaan kijken.⁵⁰ Het voorstel werd verworpen.

In 1934 kwam Van Itallie-van Embden in het hoofdbestuur van het Tooneelverbond. Vanuit die functie zorgde zij ervoor dat de Haagse afdeling in 1938 nieuw leven in werd geblazen en nam zij de rol van vicevoorzitter op zich. Het echtpaar Van Itallie-van Embden was in 1937 naar de hofstad verhuisd.

Van Itallie-van Embden en de vredesbeweging

Op de tentoonstelling 'De Vrouw 1813-1913' was een van de zalen ingericht door de Algemeene Nederlandsche Bond Vrede door Recht, waarin uit Leiden Van Itallie-van Embden en Daatje van Eck zaten. Van Eck was

voorzitter van de door haar broer Dirk opgerichte Leidse afdeling van 'Vrede door Recht' en tevens VVK-lid.⁵¹

Ongeveer een jaar later brak de Eerste Wereldoorlog uit en al bleef Nederland daar buiten, toch was die ook hier in het land te merken. Een van de gevolgen was dat de derde vredesconferentie die in 1915 gehouden zou worden in Den Haag, na de eerste in 1899 en de tweede in 1907, niet doorging. Hetzelfde gold voor de tweejaarlijkse bijeenkomst van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht die in Berlijn gehouden zou worden. Aletta Jacobs bedacht om in plaats daarvan in het neutrale Nederland een Internationale Vrouwenvredesconferentie te houden. Van Itallie-van Embden nam zitting in het dagelijks bestuur van dit congres.

Op het congres werd het Internationale Comité van Vrouwen voor Duurzamen Vrede opgericht, dat in 1917 een volgende vrouwenvredesconferentie organiseerde, weer in Den Haag. Nu echter alleen voor Nederlandse vrouwen omdat het internationale personenverkeer door de oorlog nog ernstiger was bemoeilijkt dan in 1915. Op de volgende vrouwenvredesconferentie, in 1919 in Zürich, werd de naam van het Internationale Comité omgezet in *Women's International League for Peace and Freedom (WILPF)* of – in Nederland – de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid (IVVV).⁵² Toen was de oorlog inmiddels afgelopen.

Een van de sprekers op het vrouwenvredescongres in 1917 was Van Itallie-van Embden. Zij nam het onderwerp: 'De vrouw, de vredesbeweging en het sociale vraagstuk' voor haar rekening. Het verslag van het con-

Twintig jaar strijd ter voorkoming van oorlog. Arnhemsche Courant, 24-2-1934.

gres en verschillende lezingen verschenen in gedrukte vorm, waarvoor op de achterzijde van het NBVK-blad *De Ploeger* werd geadverteerd.⁵³ Onder de advertentie stond een oproep om lid te worden van het vredescomité. Dit was mogelijk als men twee eisen onderschreef: de 'uitstrekking' van het kiesrecht tot de vrouwen en de oplossing van internationale geschillen langs vreedzame weg. Hieruit sprak de hoop dat met het vrouwenkiesrecht de vrede beter kon worden gewaarborgd.

In 1917 was in Leiden een afdeling tot stand gekomen van het Nationale Comité van Vrouwen voor Duurzamen Vrede, met als voorzitter Van Itallie-van Embden. Zij zette op een bijeenkomst 'In den Vergulden Turk' het belang uiteen van een aparte vrouwenorganisatie naast de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR).⁵⁴ De NAOR was vlak na het uitbreken van de oorlog in 1914 opgericht met als doel zoveel mogelijk organisaties en personen te verenigen die wilden ijveren voor een snelle beëindiging van de strijd en het voorkomen van oorlog in de toekomst. Zowel

Daatje van Eck als Van Itallie-van Embden waren lid van deze raad die in 1915 een afdeling in Leiden kreeg.

Na de oorlog gingen de NAOR en 'Vrede door Recht' samen door als de Vereeniging voor Volkenbond en Vrede.⁵⁵ De naam verwees naar de vredesorganisatie, de Volkenbond, die na de oorlog op instigatie van de Amerikaanse president Wilson was opgericht, maar waar de VS zelf buiten bleven. Net als eerder 'Vrede door Recht' gaf 'Volkenbond en Vrede' voorlichting en verstrekten desgewenst voorlichtingsmateriaal aan scholen. Van Itallie-van Embden nam zitting in het bestuur van de afdeling Leiden en werd in 1936 voorzitter. In 1929 kwam zij in het hoofdbestuur.

Daarnaast zette zij haar activiteiten in vrouwenvredesorganisaties voort, zoals in de IVVV en als woordvoerder van het Internationaal Comité voor Vrede en Arbitrage. Dit comité was een onderdeel van de Nationale Vrouwenraad en onderhield contacten met buitenlandse vredescomités via de Internationale Vrouwenraad, de *International Council of Women (ICW)*. Zij bezocht in dit kader meerdere malen internationale congressen.

In het zicht van de oorlog, in april 1940, was Van Itallie-van Embden nog betrokken bij een conferentie in Den Haag over internationale samenwerking gericht op de blijvende vrede.⁵⁶ Het mocht niet zo zijn.

Slot

In 1936 was Leopold van Itallie zeventig jaar geworden, de leeftijd waarop hoogleraren met emeritaat gingen. Het echtpaar verhuisde daarna van Plantage 14 in Leiden naar de

Ten Hovestraat 2 in het Statenkwartier in Den Haag, vlakbij Scheveningen. Na de Duitse bezetting moest een groot aantal bewoners van Den Haag aan de kust worden geëvacueerd, vanwege de *Atlantikwall*. Dat gold ook voor het echtpaar Van Itallie. Dit was echter niet hun belangrijkste probleem. Omdat zij ondanks het feit dat zij seculier waren werden aangemerkt als joden kregen zij te maken met alle ver- en gebodsbepalingen voor deze groep.⁵⁷ Zij mochten na verloop van tijd ook niet meer bij niet-joden op bezoek, zodat Van Itallie-van Embden niet meer kon gaan bridgen bij Jenny Pisuisse.

Pisuisse hield een oorlogsdagboek bij waarin onder andere de maatregelen tegen haar joodse vrienden staan beschreven, inclusief om te beginnen de beroving van de Van Itallies van hun sieraden en tafelzilver en vervolgens het gedwongen vertrek naar kasteel Barneveld,

*in een voor hún doen, bevoorrechte positie. Maar Mien slaapt toch met twintigen op één zaal en is ook overdag steeds door mensen omringd.*⁵⁸

Ondanks de verkregen belofte van 'geen deportatie, geen werkkamp', werden ook de 'Barnevelders' via kamp Westerbork naar Theresienstadt gedeporteerd.⁵⁹

Daar volgde de bevrijding. Het echtpaar Van Itallie had net als hun ondergedoken kinderen de oorlog overleefd en kwam terecht in een rusthuis in Amerongen. In een slotpassage van een brief van 17 april 1946 aan haar vriendin Mien van Wulfften Palthe-Broese van Groenou toonde Van Itallie-van Embden zich

nog steeds begaan met de vrouwenbeweging:

*Hoe zou het de vrouw verder in het politieke leven gaan? De Nationale Vrouwenraad is gelukkig weer herrezen.*⁶⁰

Inderdaad pakte de vrouwenbeweging de draad weer op, maar Van Itallie-van Embden was inmiddels te zeer op leeftijd – en bijna blind – om daar nog een actieve bijdrage

aan te leveren. In 1950 werd zij benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau, een lintje uitgereikt vanwege maatschappelijke verdiensten. Bij de viering van het zestigjarig bestaan van ‘Vrouwenbelangen’ in 1954 kreeg zij het erelidmaatschap van deze erfgename van de VVK. Daar was ze niet fysiek bij aanwezig. Na het overlijden van haar man in 1952 was zij naar Zwitserland verhuisd. Daar overleed zij in 1959 op 88-jarige leeftijd.

Noten

1 In de Stevenshof zijn alle straten naar een vrouw vernoemd. Ze staan met een biografietje in: Barbera van der Weijde en H.M. van der Weijde-Oudenaarden, *Vrouwen op een Bordje. Straatnamen in de Stevenshof in Leiden* (Leiden 1993). De Leidse vrouwen uit de Raad op een bordje zijn: Suze Baart-Braggaar (p.93), Toos Braggaar-de Does (p.8), Co van der Blom-Vijlbrief (p.7), Jo de Cler-de Bruyn (p.36), Sara Goudsward-Knipscheer (p.97-98) en Annelien Kappeyne van de Coppello (p.96). Van Itallie-van Embden is wel opgenomen in het *Digitaal Vrouwenlexicon* en in: Els Kloek (red.), *1001 vrouwen in de 20ste eeuw* (Nijmegen 2018). De bijdrage over Van Itallie-van Embden is geschreven door Karin van Leeuwen.

2 Zie voor een uitgebreider verhaal over de vrouwenkiesrechtstrijd en de rol van Leidse vrouwen daarin: Agnes van Steen, 'De vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden. De knuppel in het hoenderhok', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2007/8* (Hierna: *Jaarboek Dirk van Eck*) 177-220. In 1913 was het ledental van de VVK hoger: 265 tegenover 221 voor de NBVK-afdeling. Bij gelegenheid van de tentoonstelling over honderd jaar vrouwenkiesrechtstrijd in het Groninger Museum verscheen: Mineke Bosch, *Strijd! De vrouwenkiesrechtbeweging in Nederland, 1882-1922* (Hilversum 2019).

3 Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het Vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973).

4 Ook al was in 1909 de Leidse SDAP-vrouwenclub naar de nieuwe Sociaal Democratische Partij overgestapt, de latere Communistische Partij, toch had deze partij het vrouwenkiesrecht en vrouwenrechten niet op de agenda. Dit gold evenmin voor de in

1917 gevormde Leidse afdeling van de Revolutionair Socialistische Vrouwenbond, die zich op dat moment vooral tegen de oorlog keerde en de gevolgen daarvan, zoals de stijgende levensmiddelenprijzen.

5 Eerst woonden zij op de Witte Singel 80, om in 1913 te verhuizen naar Plantage 12 en in 1920 naar Plantage 14.

6 Agnes van Steen, 'De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp. De eerste rechtenstudente in Nederland die studeerde in Leiden', *Jaarboek Dirk van Eck* (2007/8) 221-271.

7 Van Itallie-van Embden schreef hierover in: *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1894-1919* (Amsterdam 1919) 144.

8 Agnes van Steen, "Onze karakters verschillen wel veel!" Wilhelmina van Itallie-van Embden en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck en hun relatie in de vrouwenbeweging', *Historica, tijdschrift voor gendergeschiedenis* 2 (2019) 81-86.

9 Zie voor de activiteiten van Lorentz-Kaiser: Agnes van Steen, "vol moed en blakende van ijver." Aletta Lorentz-Kaiser en de vrouwenbeweging in Leiden (1881-1912)', *Jaarboek Dirk van Eck* (2011) 124-166.

10 Van Steen, 'De vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden', 199.

11 *Maandblad VVK*, 15-9-1911.

12 Zij sprak over vrede, moederschapsgedachte, geneeskundig onderzoek voor het huwelijk, mode, misdadigheid van de vrouw, werken der gehuwde vrouw en in 1937 over de jeugd van de Engelse koningin Victoria. In de jaren dertig hield zij weleens een 'causerie' voor de radio: *Leidsche Courant*, 28-6-1933.

13 *Gedenkboek VVK*, a.w. 145.

14 Dit was ook nog samen met het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond. *Middelburgsche courant*, 20-01-1911.

15 Zie onder andere: *Bredasche courant*, 11-04-1912. Van Embden was hoogleraar economie in Amsterdam en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland en kwam later in de Eerste Kamer. David en Wilhelmina hadden dezelfde vader, maar de moeder van Wilhelmina was overleden en haar vader was hertrouwd.

16 *Haagsche Courant*, 06-05-1913.

17 *Algemeen Handelsblad*, 29-06-1913.

18 Zie voor deze 28 leden: Agnes van Steen, "De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen." De Tentoonstelling 'De vrouw 1813-1913' en het maatschappelijk werk van Leidse vrouwen', *Jaarboek Dirk van Eck* (2013) 135-185.

19 *Leidsch Dagblad*, 4-2-1913.

20 In 1924 werd mede door Van Itallie-van Embden een Leidse afdeling van dit comité opgericht: *Leidsch Dagblad*, 26-1-1924.

21 *Leidsch Dagblad*, 16-6-1913.

22 Dit in tegenstelling tot de Engelse suffragettes, die door tegenwerking soms overgingen tot geweldsdaden.

23 *De Sumatra post*, 14-07-1914.

24 *De Tijd*, 23-09-1915.

25 Ulla Jansz, *Vrouwen Ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983) 53.

26 *Gedenkboek VVK*, a.w. 18-24.

27 Aankondiging: *Maandblad VVK*, 15-9-1919. Het lied werd naar het Engels vertaald door Dora Kuenen-Wicksteed voor zangeres Tilly Koenen, die het zong op haar tournee door Amerika: *Maandblad VVK*, 15-06-1919.

28 *Leidsch Dagblad*, 10-3-1919.

29 Verslagen van de avonden: *Leidsch Dagblad*, 14-3-1919, 29-3-1919, 11-4-1919, 16-4-1919.

30 Een belangrijke bron voor de gegevens over de gemeenteraadsleden is de website www.janvanhout.nl:

Het Leidse Pluche. Overigens kloppen niet alle gegevens. Zo staat bij Van Itallie-van Embden dat zij advocaat was. Ook het jaartal 1838 hierbij is wat vreemd.

31 *Leidsch Dagblad*, 8-9-1921.

32 *Leidsch Dagblad*, 15-2-1926.

33 *Handelingen van de Raad*, 22-2-1926.

34 *Maandblad van de Nederlandse Vereeniging van Staatsburgeressen*, 15-2-1926.

35 *Leidsch Dagblad*, 23-2-1926.

36 *Maandblad 'Staatsburgeressen'*, 15-07-1927.

37 Opzegging Limburg: *Leidsch Dagblad*, 2-3-1926.

38 Mr. S.J.L. van Aalten.

39 Zie: www.parlement.com/id/vg09ll1xfwq/h_w_b_mien_van_italie_van_embden.

40 Briefje gedateerd: 17 oktober 1928. Willem Albarda was van de SDAP, Loetje was Lou de Visser van de Communistische Partij Holland. Het briefje bevindt zich in de privécollectie van kleinzoon Leopold van Itallie, de zoon van George.

41 Aldus het blad van 'Vrouwenbelangen': *Vrouw en gemeenschap*, 15-04-1937. Zie ook het verslag in het *Leidsch Dagblad*, 15-3-1937.

42 Zoals aan de Plantage: *Leidsch Dagblad*, 30-9-1931.

43 Atria, Archief Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging, nr.77,

inv.nr. 0472-31: vragenlijst ingevuld door Van Itallie-van Embden.

44 *Maandblad VVK*, 27-5-1916 en 15-2-1919 en *Gedenkboek Vrijzinnig-democratische Bond*, 17 Maart 1901-1926 ('s-Gravenhage 1926).

45 Verslag: *Leidsch Dagblad*, 17-4-1912.

46 *Maandblad VVK*, 15-04-1919.

47 Waarbij zij viel te vergelijken met Bibeb. Dit schrijft Annemarie Sterk in haar masterscriptie Journalistiek en Media, *Meer dan mooischrijverij. Interviews van Bibeb 1958- 1974* (Universiteit van Amsterdam 2015) 28, 33.

48 In het Haags gemeentearchief bevindt zich een foto van het 2e jaarlijks diner van het Couperusgenootschap in 1930 met onder andere het echtpaar Van Itallie-van Embden, nr. 1.02906.

49 *Algemeen Handelsblad*, 21-12-1925.

50 Cobi Bordewijk, Juliette Roding, Vic Veldheer, *Wat geeft die Comedie toch een bemoeijing! De Leidse Schouwburg 1705-2005* (Amsterdam 2005) 312-313.

51 Dirk van Eck was een bekende SDAP-voorman. Het archief van 'Vrede door Recht' afdeling Leiden bevindt zich in ELO, nr.1201. Zie ook: Van Steen, "De gehuwde vrouw moet maatschappelijk voelen", 165-166.

52 Website: www.vredesmuseum.nl/vrouwen/congres.html. Een

andere in de oorlog opgerichte vrouwenorganisatie was de Algemeene Nederlandsche Vrouwen Vrededebond (ANVV), die in 1933 in Leiden een afdeling kreeg. Het archief van de ANVV bevindt zich in Atria. De ANVV en de IVVV organiseerden vanaf 1934 jaarlijks de Vrouwenvredegang. Dit was een stille tocht van duizenden zwijgende vrouwen met witte bloemen door de straten van afwisselend Den Haag, Amsterdam, Utrecht en Rotterdam.

53 Nr.2, februari 1918.

54 *Leidsch Dagblad*, 31-3-1917.

55 ELO, Vereeniging voor Volkenbond en Vrede, afd. Leiden, nummer toegang 187, inv.nr. 1: statuten, reglementen, correspondentie, ledenlijsten tot 1933.

56 O.a. in *Het Vaderland*, 14-02-1940.

57 In het bevolkingsregister van Leiden staat bij geloof: geen.

58 Jenny Pisuise, *Dubbelbeeld. Twee vrouwen in oorlogstijd in Nederland en Indië* (Amsterdam 1985) 43 (9-6-1942: beroving), 55 (21-1-1943: naar Barneveld), 64 (8-10-1943: op transport).

59 Zie voor de 'speciale status' van deze groep joden: www.joods-amsterdam.nl/de-barneveld-groep/.

60 Atria, Papers Frederika Wilhelmina van Wulfften Palthe-Broeze van Groenou, inv.nr. 8.

Vogelvucht van Zuidwest met de Componistenbuurt (Corellistraat en omgeving) op de voorgrond. Nieuwe stedenbouwkundige inzichten van 'licht, lucht en ruimte' zijn goed zichtbaar. Reproductie uit Portret van Leiden, 1964.

Leiden Zuidwest, de Leidse wederopbouwwijk

Peter Lamboo en Arie de Jong

Peter Lamboo en Arie de Jong maken deel uit van de Commissie Niet-beschermd Erfgoed van de Historische Vereniging Oud Leiden.

Peter Lamboo is bouwkundig ingenieur en was lange tijd ontwikkelingsmanager. Arie de Jong is civiel ingenieur en vervulde functies bij Rijk en provincie en was lid van de Tweede Kamer (PvdA).

Leiden Zuidwest is de enige echte wederopbouwwijk van Leiden. Dergelijke wijken werden gebouwd in de periode 1945-1965 om aan de enorme naoorlogse behoefte aan woningen tegemoet te komen. Hier werd gebouwd op basis van een nieuwe filosofie op de samenleving, die al voor de oorlog wortel had geschoten onder stedenbouwkundigen, sociologen en bestuurders. Die visie is in Zuidwest consequent toegepast en is het meest zichtbaar in de stedenbouwkundige opzet. Leidende gedachte: het bieden van 'licht, lucht en ruimte' voor de bewoners.

Al enige jaren vinden er in de wijk ingrijpende veranderingen plaats.

Het winkelcentrum is verbouwd, sportterreinen en scholen krijgen een woonbestemming, woningcorporaties slopen en vernieuwen hun bestaande complexen. De gemeente Leiden zoekt naar mogelijkheden om een groot aantal extra woningen te bouwen in de wijk, door te 'verdichten'. In het gezamenlijke Woonmanifest Leidse corporaties 2018 van de drie woningcorporaties wordt de gemeentelijke gevraagd in te zetten op verdichting van

de stad, in het bijzonder de mogelijkheden te onderzoeken in Leiden Zuidwest.

Stap voor stap dreigt daarmee het oorspronkelijke karakter van de wijk uit de wederopbouwperiode te verdwijnen. Heel lang werd de stedenbouw en de architectuur (met etiketten als 'sober' en 'doelmatig') uit de wederopbouw als saai ervaren, als niet zo interessant. Dat is aan het veranderen. De waardering voor wat er in de wederopbouwperiode tot stand is gebracht is echter nog niet uitgekristalliseerd.

Door een reeks van al uitgevoerde en geplande aanpassingen dreigt er nogal wat verloren te gaan van de stedenbouwkundige opzet en daarmee van de filosofie achter de wederopbouw in Zuidwest. Alle reden voor een verkenning van de Leidse wijk Zuidwest: hoe deze tot stand kwam, hoe er gebouwd is en wat daarin waardevol is vanuit het oogpunt van erfgoed.

De Wederopbouwperiode

Na de bevrijding kon er vanaf 1945 een begin worden gemaakt met de wederopbouw van

Nederland. Het was een periode van schaarste en in de eerste jaren lag het accent op economisch herstel van Nederland. En werd voorrang gegeven aan het herstel van de infrastructuur, zoals wegen, spoorwegen en havens, en herstel van de industrie. De vraag naar woningen was door de geringe productie tijdens en in de eerste jaren na de oorlog enorm opgelopen. Bouwen, bouwen, bouwen werd de nieuwe mantra. Er was echter een groot tekort aan materiaal, arbeiders en geld. Het duurde uiteindelijk tot in de jaren '70 voordat de woningnood was opgelost, al is er nadien bij hoogconjunctuur telkens sprake van woningtekorten. Tot zo'n 30 jaar na de oorlog werd de woningnood gezien als 'volksvijand nummer één'.¹

Voor de oorlog werd de woningbouw grotendeels overgelaten aan de markt. Toen na de oorlog de woningvraag zo groot was geworden, kon de overheid niet aan de kant blijven staan. Het overgrote deel van de nieuw te bouwen woningen bestond uit sociale huurwoningen die werden gesubsidieerd door de rijksoverheid. Om er zeker van te zijn dat de financiële middelen werden ingezet om doelmatige en sobere woningen te bouwen nam de Rijksoverheid een sturende rol. Zij bepaalde in welke gemeenten, in welke aantallen, tegen welke huurprijs welke woningen gebouwd konden worden. Deze centrale sturing, door het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting, paste overigens in het algemene beeld van de wederopbouw, die grotendeels onder regie van de overheid ter hand werd genomen. De aanpak van de woningbouw paste in het naoorlogse tijdbeeld van plannen en ordenen.²

Tijdens de wederopbouwperiode was er sprake van een geleide loonpolitiek. Dit hield in dat men de lonen laag wilde houden om de internationale concurrentiekracht van Nederland te versterken. Een van de voorwaarden voor het slagen van dit beleid werd gevormd door lage huren. Een neveneffect van dit beleid was dat de private investeerders en beleggers niet langer actief waren in de woningbouw: er viel niet genoeg aan te verdienen.

De geleide loonpolitiek werd doorbroken in het begin van de jaren '60. De arbeidsmarkt was overspannen, want door de geleide loonpolitiek was de concurrentiekracht van de Nederlandse economie zó sterk, dat de industrie en de bouw expandeerden. Minister Bogaers van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening stuwde de bouwproductie begin jaren '60 op tot meer dan 100.000 nieuwe woningen per jaar.

Het resultaat van dit alles was een 'loonexplosie' gedurende een aantal jaren. Die grotere welvaart, in combinatie met het volwassen worden van de kinderen uit de 'geboortegolf' van na de oorlog stimuleerde de woningvraag. De woningnood hield nog jaren aan. In de woningbouw zou de gang van zaken uit de wederopbouw, met een centraal geleide verdeling van gesubsidieerde huurwoningen met detailbemoeienis van planbehandelaars bij de provinciale kantoren van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, nog meer dan 20 jaar in stand blijven, tot in de jaren '80, toen de woningnood was opgelost.

Terug naar de wederopbouwperiode. Het antwoord om met de beperkte middelen (ma-

teriaal, grondstoffen en arbeid) de woningproductie te vergroten was standaardisatie en prefabricage. Van oudsher en ook direct na de oorlog was de bouwnijverheid een ambachtelijke bedrijfstak. De werkzaamheden konden nog niet gecontroleerd in een fabriekshal plaatsvinden, maar werden uitgevoerd 'op locatie', in weer en wind en in de modder. Als het vroom, zat de bouw wekenlang in het 'vorstverlet' en kon er niet gewerkt worden. De bouwkwaliteit en, belangrijker, het productietempo lagen veel te laag om de woningnood snel op te lossen. De overheid stimuleerde daarom de ontwikkeling van nieuwe geïndustrialiseerde bouwmethodes die werden gekenmerkt door standaardisatie, serie- en systeembouw en prefabricage. Vanaf de jaren '50 zette dit een stempel op de opzet van de nieuwe wijken die uit de grond gestampt moesten worden.

De aanloop naar Zuidwest

Om de woningnood in Leiden op te lossen zijn in de eerste naoorlogse periode in Leiden verschillende plannen in het Noorderkwartier en het Morskwartier gerealiseerd, maar die waren niet voldoende om de grote en alomteerogende woningvraag te beantwoorden. Er werd daarom besloten tot de bouw van een nieuwe grote woonwijk in het zuiden van Leiden, in de Bosch- en Gasthuispolder. Deze polder behoorde al vanaf de jaren twintig (na annexatie van dit deel van Zoeterwoude) tot het grondgebied van Leiden. Hier zou een nieuw stadsdeel worden gerealiseerd voor ruim 20.000 inwoners, bijna 20% van het aantal inwoners dat Leiden toen had.³ Overigens was er aanvankelijk een voorkeur voor verde-

re uitbreiding van het Morskwartier, maar de gemeentegrens met Oegstgeest zat nog in de weg.⁴

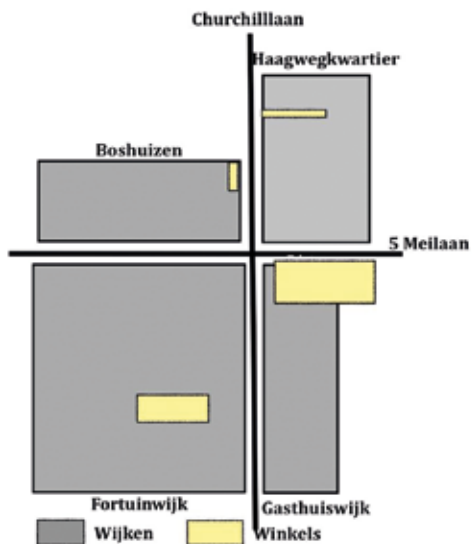
In 1948 werd het uitbreidingsplan (later werd zo'n plan bestemmingsplan genoemd) voor Zuidwest vastgesteld, voor een gebied van 180 hectare, waar circa 4200 woningen gebouwd moesten worden, alsmede openbare en bijzondere gebouwen, bedrijfsterrein, kinderspeelplaatsen, sportvelden en volkstuinen.⁵ Verder werd er rekening gehouden met het verleggen van de al vóór de oorlog geplande rijksweg 4b, de verbindingsweg tussen de nog aan te leggen rijksweg 4 en rijksweg 44. Die verbindingsweg zou ongeveer moeten lopen waar nu de Brahmslaan ligt. Met een geweldige vertraging kon pas enkele jaren geleden begonnen worden aan die verbindingsweg, die inmiddels de Rijnlandroute was gaan heten en waarvan het tracé ondertussen naar het westen was verlegd. Een project met een aanloop van meer dan een halve eeuw!

Het uitbreidingsplan van 1948 wordt gekenmerkt door een assenkruis van twee hoofdwegen die het stadsdeel in vier wijken delen. Een hoofdweg vormt de ontsluiting vanuit de stad via de Drie Octoberstraat met een brug over de Trekvluit. Er is bij De Vink een aansluiting gedacht op de nog aan te leggen rijksweg 4b. De andere hoofdweg is haaks op de Haagweg en komt uit op de nieuw aan te leggen Voorschoterweg.

Tegen de ontsluiting van dit plangebied in de richting van het centrum via de Drie Octoberstraat maakte de Nederlandse Spoorwegen bezwaar. De NS wilde namelijk de

Het vastgestelde, maar niet gerealiseerde uitbreidingsplan van 1948 voor Zuidwest; ontwerp Verhagen, Kuiper en Gouwetor. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Gestileerde ruimtelijke opzet van Leiden Zuidwest.

mogelijkheid openhouden om ongeveer in het verlengde van de Drie Octoberstraat een station te openen. Daar is het overigens nooit van gekomen, maar de aantakking werd wel verlegd naar het verlengde van de Herenstraat.

Er was ook de nodige kritiek in de gemeenteraad. Men vond een aantal wegen te breed, men vond het winkelcentrum te groot, het aantal sportvelden te ruim, en de groenvoorzieningen vroegen te veel ruimte. Kortom, er moest zuiniger omgesprongen worden met grond en geld.

Het uitbreidingsplan van 1948 is in de loop van de jaren telkens gewijzigd. In hun boek *Bouwen en plannen in onzekerheid* hebben Faludi en Hamnett een case study opgenomen over de ontwikkeling van deze wijk. Zij tonen

daarin aan dat de oorspronkelijke opzet verlaten is. Het moest een tuinstadwijk worden, een groene, ruim opgezette wijk dus met veel eengezinswoningen en zonder doorgaand verkeer. Het was dus niet van meet af aan de bedoeling dat de wijk volgens de ideeën van de CIAM (zie de volgende paragraaf) zou worden opgezet. Dat kwam in een later stadium. Verder maken zij duidelijk dat de ontwikkeling van de wijk wat te hoog gegrepen was voor de Leidse gemeentelijke organisatie, dat er veel misging en dat het zelfs voorkwam dat projecten al in uitvoering waren voordat de procedures waren afgerond.

In het begin van de jaren '50 waren de opeenvolgende wijzigingen nog klein, waarbij het aantal woningen in flatgebouwen eerst opliep tot 40%, maar uiteindelijk zelfs tot 67%. Er werd geschoven met bestemmingen, er bleef van de oorspronkelijke opzet weinig over.

Leiden Zuidwest is de grootste stadsuitbreiding in de geschiedenis van Leiden.

Het ontwikkelen van zo'n grote locatie was voor Leiden in technisch (bouw- en woonrijp maken), bestuurlijk en ambtelijk opzicht een enorme inspanning, met grote financiële risico's. Het ging mis. Door stijging van de grondprijzen en de kosten van het bouwrijp maken kwam de gemeente Leiden in financiële problemen en moest de woningproductie verder worden opgeschroefd om de grondexploitatie rond te krijgen.⁶ Die toevoeging (van woningen) vond vooral plaats door de bouw van extra flats, waardoor het hoogbouwpercentage van de wijk uiteindelijk sterk toenam.

De uitvoering van het plan stagneerde in

een vroege fase om twee redenen. De eerste was de noodzaak om het tracé van Rijksweg 4b te verschuiven: het duurde nogal lang voordat het Rijk dit regelde. De andere factor was de gewenste andere opzet van de wijk. In 1950 werd het modelproject 'De Hoven' uitgevoerd met 494 woningen in Haagweg-Zuid. De realisatie gebeurde qua opzet in strijd met het vastgestelde plan, maar financieel was het project haalbaar door toepassing van industriële bouwmethoden.⁷ Het duurde vervolgens tot 1955 voordat er een volgend bouwplan kon worden uitgevoerd, voor 199 woningen. Dan is er inmiddels een besluit genomen door de gemeenteraad om de opzet van de wijk te veranderen en de idee van een tuinstadwijk te verlaten.

De ideeën achter Zuidwest

Om grote aantallen woningen in korte tijd en tegen lage kosten te bouwen werd de moderne architectuur en stedenbouw omarmd. De moderne stedenbouw van toen (dus: modern in de jaren '50!) vindt zijn oorsprong in de jaren '30 en was een reactie op de erbarmelijke slechte leefomstandigheden van miljoenen inwoners van de steden in Europa aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Ook in Nederland was de huisvesting van een groot deel van de arbeidersbevolking zeer slecht.⁸

Moderne en idealistische architecten organiseerden bijeenkomsten waar men oplossingen besprak. Deze bijeenkomsten vonden plaatst onder de naam Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM). Het CIAM was een internationaal platform van architecten en stedenbouwers dat in de eerste helft

van de twintigste eeuw een groot stempel heeft gedrukt op het architectuurdebat en de ideevorming met betrekking tot de stedenbouw. Een van de belangrijkste ideeën die uit de CIAM voortkwam was de *functionele stad* (1933). In de CIAM werd gepleit voor geplande steden, waarbij de functies wonen, werken, voorzieningen en infrastructuur van elkaar gescheiden moesten zijn. Tevens werden voorwaarden voor nieuwe planmatige stedelijke uitbreidingen geformuleerd op basis van 'licht, lucht en ruimte'. In navolging van de beroemde Franse architect Le Corbusier dienden woonblokken in het groen te staan.⁹

Men zette zich af tegen de klassiek gegroeide stad.

Met deze benadering vanuit 'licht, lucht en ruimte' werd er afscheid genomen van de vooroorlogse bouwprincipes waarin de stad werd ontwikkeld met gesloten bouwblokken. Een gesloten bouwblok bestaat uit gevelwanden die het stratenpatroon volgen en op de hoeken met elkaar zijn verbonden. Het omsluit hierdoor een binnenterrein dat vanaf de straatzijde meestal niet toegankelijk is. Veel van dergelijke bouwblokken uit het eind van de negentiende eeuw waren erg ondiep en werden bijna altijd volgebouwd met uitbreiding van de woningen of bedrijvigheid. De Leidse binnenstad is bijna geheel uit dergelijke gesloten bouwblokken opgebouwd, maar ook in de Oude Kooi en de Zeeheldenbuurt zijn ze te vinden. Er werd voortaan een ander stedenbouwkundig principe toegepast: de *open bebouwing*. Bij de stedenbouwkundige opzet is dan juist de ruimte waarin de woningen en woongebouwen staan essentieel.

De ontwikkeling van de naoorlogse

woonwijken in Nederland, zoals Leiden Zuidwest, onderscheidt zich ten opzichte van omringende landen door de benadering via de 'wijkgedachte'. De naoorlogse wederopbouw en uitbreiding van steden was gebaseerd op deze wijkgedachte: een wijk moest de bewoners alles kunnen bieden ten aanzien van wonen, winkelveorzieningen, kerkgebouwen, scholen, groen en vrije tijd. Dit idee van de samenlevingsopbouw spoorde heel goed met de nieuwe ideeën over de stedenbouwkundige opzet van nieuwe wijken van de stad.

Deze filosofie werd in 1946 helder verwoord door het klassiek geworden rapport 'De stad der toekomst, de toekomst der stad', een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap.¹⁰

Het idee was om in een snel veranderende wereld van nieuwe stadswijken stabiele en gezonde sociale gemeenschappen te maken, die als buffer zouden kunnen fungeren tegen de gevaren van het moderne stedelijke leven (waarin anonimiteit, zedenverwildering en zinnenprikkelend amusement als de gevaren werden gezien). Maar niet alleen dat: wijken zouden ook de plek moeten zijn waar de verschillende zuilen met elkaar zouden kunnen samenleven en betrokkenheid van burgers zou kunnen worden gerealiseerd. De oplossing was een gelede stad, opgebouwd uit kleine buurten die samen een wijk vormden, terwijl een aantal wijken met elkaar een stadsdeel vormden. Leiden Zuidwest werd zo'n stadsdeel, dat zo veel mogelijk op zichzelf moest kunnen bestaan.

De buurten waren opgebouwd uit een

aantal identieke composities van bouwblokken. Zo'n compositie of wooneenheid bestond uit een ruimtelijke menging van middelhoogbouw voor alleenstaanden en gezinnen zonder kinderen, etagebouw voor kleine gezinnen, laagbouw voor grote gezinnen en daar tussenin bejaardenwoningen, ook laagbouw. Zo'n compositie van bouwblokken, opgebouwd uit complexen met verschillende bouwhoogten, noemen we een stempel: het gaat dus om de herhaling van telkens de zelfde compositie van bouwblokken.

Waardevolle buurten in Zuidwest

Zuidwest telt enige interessante buurten (waar het werken met stempels goed zichtbaar is) en enkele interessante gebouwen.¹¹ Een aantal van deze buurten en twee kerken zijn door het bestuur van de HVOL voorgedragen aan het college van B en W van Leiden om deze de status van gemeentelijk monument te geven.¹²

Wij concentreren de aandacht voor interessante buurten en gebouwen hierna op de voorgedragen objecten. Ook geven we hierna enige aandacht aan de monumentale kunst¹³ in Zuidwest, omdat immers een groot deel van de monumentale kunst in Leiden zich in deze wijk bevindt.

Het eerste en karakteristieke voorbeeld in Zuidwest van stempels: De Hoven

Het eerste bouwplan in Zuidwest dat is gerealiseerd is De Hoven (ook wel: Haagwegkwartier Zuid), ontwikkeld door het befaamde architectenbureau Verhagen, Kuiper, Gouwetor en De Ranitz. De planontwikkeling is gestart in 1950, terwijl de woningen in 1954 gereed

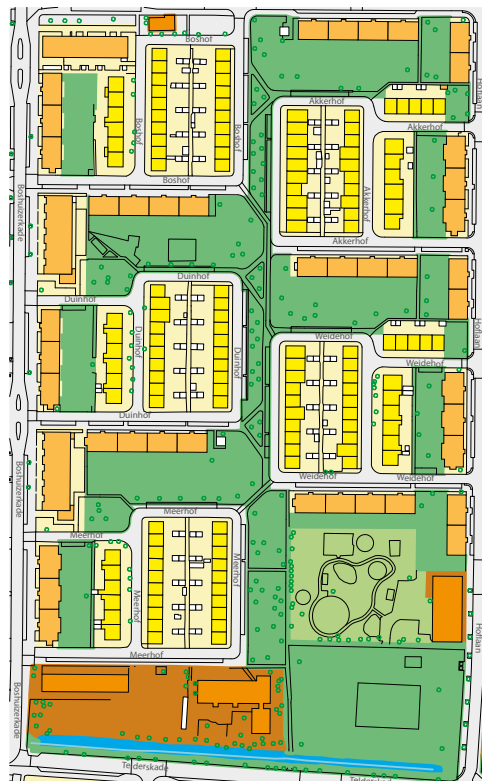
kwamen. Het Rijk wilde dat er goedkoper gebouwd zou worden dan voorgesteld door de gemeente Leiden en dat bracht de vrees dat een verder uitkleden van de woningen te zeer ten koste zou gaan van de kwaliteit van deze goedkope woningen. Om de kwaliteit met lagere kosten op peil te houden heeft de koepel van architecten (BNA), samen met de toen belangrijkste koepel van woningcorporaties (Nationale Woningraad), onderzoek gedaan en een plan ontwikkeld.¹⁴

Men wilde het bewijs leveren dat binnen het raam van financiële beperkingen woningen gebouwd konden worden die beschouwd kunnen worden als een 'standaard' voor wat in de sociale huisvesting in die tijd mogelijk en betaalbaar was.

De woningen zijn gerealiseerd met toepassing van het 'Tramonta-systeem'. Dit is een montagesysteem, ontwikkeld door H. Scheffer, waarbij binnen een betonnen draagstructuur een flexibele indeling van de woning mogelijk is. Dit systeem werd vooral in Zuid-Holland in de jaren vijftig van de 20ste eeuw toegepast.¹⁵

Nergens in Zuidwest is zo consequent een buurt opgebouwd uit 'stempels' als in Haagwegkwartier Zuid. Deze stempels werden gekenmerkt door een samenstelling uit diverse woonvormen en bouwhoogten: appartementen in drie en vier lagen, eengezinswoningen en kleine grondgebonden woningen voor ouderen.

In de hiernaaststaande stedenbouwkundige situatie zijn duidelijk de vijf stempels te herkennen waaruit De Hoven werd opgebouwd. De stempels worden omgeven door

Plattegrond van De Hoven, zoals oorspronkelijk bestaand uit vijf stempels. Het spiegelen van de woonblokken biedt het voordeel dat meer woningen direct uitzicht hebben op de brede groenstroken. Geel laagbouw, oranje gestapeld. Tekening gemeente Leiden.

gemeenschappelijk groen en rustige speelstraten, met als opvallend kenmerk dat ten opzichte van de centrale en lange groene as de stempels zijn gespiegeld. Opvallend is voorts dat elke stempel zijn eigen wegontsluiting heeft, zonder dat de stempels onderling met elkaar zijn verbonden.

Helaas is de stempelstructuur van De Hoven aangetast door toevoegingen van wooncomplexen aan de Boshuizerkade, en na nog

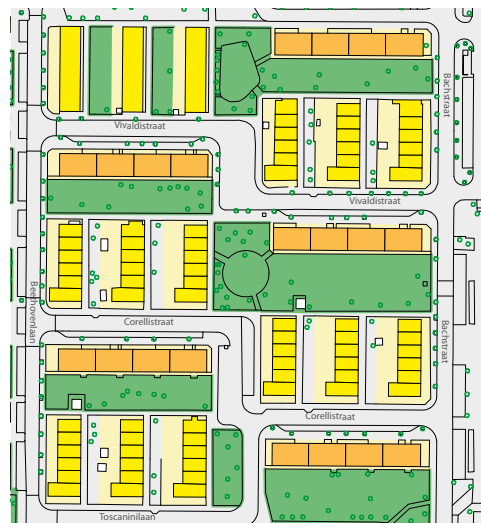
komende ingrepen in een van beide resterende stempels zal er van deze oorspronkelijke stedenbouwkundige opzet weinig resteren. Eerst koos woningbouwcorporatie Ons Doel ervoor om de drie stempels aan de Boshuizerkade te reconstrueren en er woningcomplexen aan toe te voegen, waarmee de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur aanzienlijk werd aangetast. Vervolgens koos woningstichting Portaal voor de sloop van drie stempels aan de Hoflaan en nieuwbouw van een vierde stempel en het voorsnog in stand houden en het geven van een onderhoudsbeurt aan het vijfde stempel. Van de vijf stempels zal alleen dat laatste stempel voorsnog het oorspronkelijk karakter behouden.¹⁶

Een tweede voorbeeld van het concept van stempels: de woonbuurt tussen Beethovenlaan en Bachstraat, doorsneden door Vivaldistraat, Corellistraat en Toscaninilaan

In deze buurt zijn vier 'stempels' te herkennen. De stedenbouwkundige opzet van deze buurt onderscheidt zich in Zuidwest door de toepassing van een zogenaamde strokenverkaveling en de ontsluiting van de eengezinswoningen door voetpaden. In verband met een goede zonoriëntatie werd de strokenverkaveling gepropageerd door de CIAM. Desondanks is in Nederland dit principe niet vaak toegepast en in Leiden is dit de enige

Componistenbuurt, strokenverkaveling met entree van de huizen via een voetpad haaks op de rijweg. Foto Peter Lamboo, 2018.

De stempels in de Componistenbuurt vertonen een mix van laagbouw en gestapelde bouw. Geel laagbouw, oranje gestapeld. Tekening gemeente Leiden.

toepassing. Het concept is bedacht door Lotte Stam-Beese, een bekende naoorlogse en invloedrijke Rotterdamse architecte, onder

andere verantwoordelijk voor het ontwerp van de wijk Pendrecht in Rotterdam, waar zij de strokenverkaveling in Nederland voor het eerst toepaste.¹⁷ Van oorsprong was Lotte Stam-Beese Duitse. Zij studeerde architectuur bij Bauhaus en kwam begin jaren '30 door haar linkse sympathieën terecht in de Sovjet-Unie. Na haar huwelijk met Mart Stam kon ze daar niet blijven; ze kwam met haar man naar Nederland en samen vestigden ze in Amsterdam een architectenbureau.

De ontsluiting van de grondgebonden woningen via een voetpad gaat uit van de CIAM-gedachte van een strikte scheiding tussen verkeerswegen en voetpaden. Het is in die zin revolutionair te noemen omdat in naoorlogse woonwijken de auto veelal centraal stond.

Tevens is de architectuur van de buurt met grote aandacht en oog voor detail ontworpen. Er is sprake van tweelaagse woningen met een plat dak en een krachtige horizontale belijning door daklijst, glasstrook en borstwering, die aansluit op de traditie van het 'moderne bouwen'. De begane grond, met de inspringende entree, is plastisch, waardoor er een mooi contrast ontstaat met de horizontale lijnen van de verdieping. Opvallend is het toepassen van de primaire kleuren rood en blauw.

Aan één zijde van het blok heeft een verbijzondering van de kopwoning plaatsgevonden door middel van uitbouw in de tuin. Er is bewust voor gekozen om dat te doen langs de straat voor de auto-ontsluiting, die door de buurt meandert.

Het is een van de gaafste voorbeelden van 'licht, lucht en ruimte' van stedenbouw in Zuidwest.

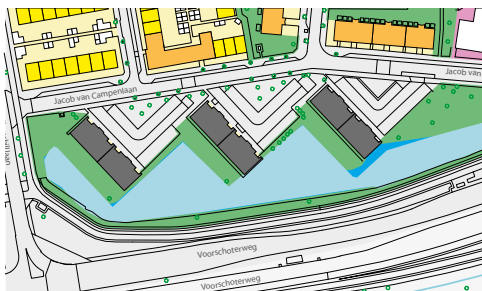
De drie appartementencomplexen aan de Jacob van Campenlaan, gesitueerd op evenwijdige en regelmatige afstand van elkaar, met uitkragende balkons op dragende kolommen. Foto Peter Lamboo, 2018.

De drie systeemflats tussen de Jacob van Campenlaan en de Voorschoterweg

Aan de zuidelijke rand van Zuidwest zijn in 1966-1970 drie identieke witte appartementencomplexen met 96 woningen in de koopsector gerealiseerd (voor Leiden een bijzonder segment in die tijd). Het ontwerp is van het architectenbureau Blankespoor en De Vries. Dat bureau is vooral bekend geworden door het ontwerpen van grote kantoorgebouwen, zoals het toenmalige hoofdkantoor van Shell in Den Haag.¹⁸

Deze blokken vormen de afsluiting van de bebouwing aan de zuidelijke zijde van het zuidoostelijke kwadrant van de wijk. Anders dan de bebouwing in overig Zuidwest staan ze gedraaid onder een hoek van 45 graden ten opzichte van het stratenpatroon en de Voorschoterweg. De complexen staan op een harmonieuze wijze op evenwijdige en regelmatige afstand van elkaar.

Met een hoogte van negen verdiepingen, de witte kleur, en de bijzondere uitkragende balkons met dragende kolommen vormen deze complexen een herkenbaar en dui-

De drie appartementencomplexen aan de Jacob van Campenlaan, onder een hoek van 45 graden ten opzichte van de straat. Tekening gemeente Leiden.

delijk oriëntatiepunt op het knooppunt van Churchilllaan en Voorschoterweg.¹⁹

Waardevolle bouwwerken in Zuidwest

Van alle Leidse wijken beschikt Zuidwest verhoudingsgewijs over de meeste monumentale kunstwerken. Maar liefst 15 van de 48 geïnventariseerde werken in Leiden bevinden zich in Zuidwest, zoals blijkt uit een recente inventarisatie door de gemeente Leiden.²⁰

Naast die van de kerken treft men ook in en aan andere gebouwen in Zuidwest de nodige monumentale kunst aan.

De kerken in Zuidwest

Na de Tweede Wereldoorlog maakte de kerkenbouw een revolutionaire ontwikkeling door. Verandering van liturgie en diensten maakte een nieuwe indeling van de klassieke kerkruimten noodzakelijk.

De kerk werd steeds meer een gemeenschapshuis, waar ook andere activiteiten plaatsvonden. De gebouwen werden rechthoekig en strakker, met platte daken en steeds vaker ontbraken torens. In Zuidwest

zijn de belangrijkste voorbeelden van dergelijke 'nieuwe' kerken de voormalige gereformeerde Bevrijdingskerk aan de Aert Bruunstraat (1961, sinds 2007 van de Christelijk Gereformeerde Gemeente, waarbij de naam Opstandingskerk werd) en de rooms-katholieke Sint Antonius van Paduakerk aan de Boshuizerlaan 11-13 (1966). Behalve aan deze twee kerkgebouwen kent het vigerende bestemmingsplan de kwalificatie 'karakteristiek pand' ook toe aan de kerk van het Apostolisch Genootschap aan de Cesar Franckstraat (1960).

De rooms-katholieke Sint Antonius van Paduakerk (1966)

Op een zeer centrale plaats in Zuidwest, waar de Vijf Meilaan en de Churchilllaan elkaar kruisen, is de Sint Antonius van Paduakerk gerealiseerd. De architect van de kerk was Herman Campman (1926-1993) van het architectenbureau Hendriks, Campman en Tenneskes. Het kerkgebouw maakt deel uit van een complex met voorplein, alsmede een pastorie met aanvankelijk ook een ontmoetingscentrum op palen dat later is verbouwd tot bedrijfspand. Het iets verhoogde voorplein is ontworpen als buitenruimte, die door een glazen pui wordt gescheiden van de binnenuimte. Dit voorplein verbindt de verschillende gebouwonderdelen, waardoor er sprake is van een ensemble. De naastgelegen lagere school is ook door Campman ontworpen, maar onbekend is of dit tot dezelfde opdracht heeft behoord. Het vormt echter geen onderdeel van het ensemble. In de loop van de tijd hebben de kerk en de aanpalende gebouwen wijzigingen ondergaan.²¹

De Sint Antonius van Paduakerk van de architect H. Campman aan de Boshuizerlaan. Foto Peter Lamboo, 2018.

Bij de ontwikkeling van Zuidwest had de gemeente op deze bijzondere plek op de hoek van de Churchilllaan en de Vijf Meilaan een opvallend gebouw willen realiseren en

daarom had zij deze locatie aangewezen voor een (traditioneel) kerkgebouw met toren. Door gewijzigde inzichten veranderde de naoorlogse kerkenbouw en is uiteindelijk dit sobere kerkgebouw zonder klokkentoren gerealiseerd.

Onderdeel van de kerk vormt een serie gebrandschilderde glas-in-loodramen die zich bevinden in de gevel langs de Churchilllaan.

De serie bestaat uit twee grote ramen en daartussen vier driehoekige glazen boven de Mariakapel. Ze zijn ontworpen door Louis Smeets (1918-2005) en behoren tot de vroege zogenaamde 'totaal abstracte' ramen in de katholieke kunst. In de abstracte vormen en het kleurengebruik is het leven van de apostel Paulus gesymboliseerd.

Opstandingskerk aan de Aarent Bruunstraat (1961)

De Bevrijdingskerk kreeg na aankoop (2007) door de Christelijk Gereformeerde Gemeente de naam Opstandingskerk. De ontwerper van deze kerk is Chris Nielsen (1910-1995) van Architectenbureau Nielsen, Spruit en Van der Kuilen. Hij is ook de ontwerper van de Pinksterkerk in Heemstede, die is opgenomen in de Top 100 wederopbouwmonumenten 1940-1958. De Opstandingskerk is een bakstenen gebouw, opgebouwd uit verschillende rechthoekige bouwmassa's. De kerk heeft door het ontbreken van glas op de begane grond een gesloten karakter. In de zuidelijke

Het grote raam van Louis Smeets bij de noordoostelijke hoek van de St. Antonius van Paduakerk. Foto Jos Hooghuis, 2018.

Opstandingskerk aan de Aeren Bruunstraat, oorspronkelijk de Bevrijdingskerk van architect C. Nielsen. Foto Peter Lambou, 2018.

gevel zijn echter hoog in de gevel drie grote ramen aangebracht, waardoor het licht de kerk binnenvalt. Dit heeft een verrassend ruimtelijk effect binnen in de kerk. De geslotenheid wordt achter de kansel doorbroken door een mooi glas-in-loodraam van Berend Hendriks (1918-1997), voorstellend het Bijbelverhaal *De bevrijding van Sadrach, Mesach en Abednego*.²² Berend Hendriks had op de Rijksacademie in Amsterdam les gekregen van Heinrich Campendonk, die van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de monumentale kunsten in Nederland en zeker voor jonge glazeniers.

Het vierkante kerkgebouw wordt verder gekenmerkt door een strenge architectuur, die wordt bepaald door de gekozen metselsteen (een strakke en geperste metselsteen) en detaillering van de dakrand waar het metselwerk abrupt eindigt.

Zeer opvallend is de hoge en vrijstaande klokkentoren die eveneens wordt gekenmerkt door een strakke architectuur. Die wordt benadrukt door de messcherp uitge-

sneden galmgaten (luidopeningen). De toren fungeert door vrije plaatsing in de ruimte als een mooi abstract object van hoge waarde. Het voorplein van de kerk wordt onmiskenbaar bepaald door de markante klokkentoren.²³

De scholen in Zuidwest

Door de toenemende vergrijzing van de wijk zijn veel scholen overbodig geworden en worden ze gesloopt. Daar-

door dreigt ook een deel van de aanwezige monumentale kunst die aan deze schoolgebouwen verbonden is te verdwijnen.

Twee voorbeelden van bedreigde monumentale kunst door sloop van scholen zijn het scherftegelmozaïek aan het Bizetpad 1-3 en het keramisch tegeltableau op de gevel van de kleuterschool aan de Telderskade 46.

Bizetpad 1-3

Het betreft hier een scherftegelmozaïek van de Noordwijkse beeldend kunstenaar Henry Bal (1915-2012) aan de in 1963 door de Leidse gemeente-architect ir. Theo Koch gebouwde lagere school aan het Bizetpad.²⁴ Bal was werkzaam als impressionistisch schilder, maar ontwikkelde zich tot monumentaal beeldhouwer van abstracte plastieken. Hij behoorde tot de eerste naoorlogse generatie geometrisch-abstract werkende kunstenaars in Nederland die ook monumentale kunst maakte. Dit werk is een van de vroegste Leidse voorbeelden van non-figuratieve monumentale kunst.

Detail van het scherfregelmozaïek van Henny Bal aan de voormalige RK St. Franciscusschool van architect Theo Koch, aan het Bizetpad 1-3. Foto Paulina Buring, 2018.

Het scherfrelief heeft een ensemblewerking met het schoolgebouw door het gebruik van tegels in dezelfde drie kleuren die in het interieur van de school zijn toegepast.

Telderskade 46

Het geglazuurde betonrelief (1966) op de voormalige openbare kleuterschool van ir. Theo Koch, aan de Telderskade 46, is een mozaïek dat bestaat uit 78 tegels van de kunstenaar Jan Groenestein (1919-1971). Groenestein was evenals Berend Hendriks een leerling

Tegelmozaïek van Jan Groenestein op een muur van de voormalige openbare kleuterschool, Telderskade 46. Foto Peter Lamboo, 2018.

van Heinrich Campendonk op de Rijksacademie in Amsterdam. Hij was vooral bekend om zijn sgraffitotechniek bij de monumentale wandkunst.²⁵

Het tableau stelt een sprookje van de Gebroeders Grimm voor, 'De Stadsmuzikanten van Bremen'. De figuratieve voorstelling is herkenbaar en sluit aan bij de belevingswereld van kinderen. De cultuurhistorische waarde wordt mede bepaald doordat het nog een van de weinige overgebleven 'percentage kunstwerken' bij gemeentelijke schoolgebouwen is.

Noten

1 Over deze wederopbouwperiode is veel geschreven. Bijvoorbeeld: Hans Ibeling, *Nederlandse Stedenbouw van de 20ste eeuw* (1999); Niek de Boer, Donald Lambert, *Woonwijken, Nederlandse stedenbouw 1945-1985* (1987); J.B. Bakema, *Woning en woonomgeving* (voordrachtenreeks TH Delft 1975); Cees Boekraad e.a., *Nederlandse architectuur en stedenbouw '45-'80* (Amsterdam 1984); H.T. Siraa, *Eén miljoen nieuwe woningen* (Den Haag 1989); Tessel Pollmann en Michiel Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden* (Leiden 2009). Leidse Historische Reeks, deel 21.

2 Cor Smit, *Strijd om kwaliteit* (Leiden 2006). Leidse Historische Reeks, deel 18.

3 Volgens de publicatie van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit 1950 telde Leiden op 1 januari 1950 89.875 inwoners.

4 A. Faludi en S.L. Hamnett, *Bouwen en plannen in onzekerheid* (Alphen aan den Rijn/Brussel 1978).

5 B.N. Leverland, 'Leiden buiten de veste. Uitbreidingsplannen sedert de oorlog', *Leids Jaarboekje* 73 (1982) 187-192.

6 Zie de toelichting van het Bestemmingsplan Zuidwest 2015, Gemeente Leiden.

7 Faludi en Hamnett, *Bouwen en plannen in onzekerheid*.

8 Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen* (Amsterdam 2012).

9 Zie bijvoorbeeld: Boekraad, *Nederlandse architectuur en stedenbouw*, in het bijzonder het artikel van Richter Roegholt (blz 10-23).

10 *De stad der toekomst, de toekomst der stad* – studierapport in opdracht van de gemeente Rotterdam,

uitgebracht door een commissie onder voorzitterschap van ir. A. Bos (1946).

11 Men treft verschillende van deze interessante buurten en gebouwen aan in Pollmann en Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden*.

12 Brieven van het bestuur van de HVOL aan het college van Burgemeester en Wethouders van Leiden van 3 mei 2018, 4 augustus 2018, 18 november 2018 en 7 januari 2019.

13 Monumentale kunst is specifiek voor een gebouw en voor een speciale plek ontworpen. Het is een gebonden kunst in tegenstelling tot de vrije kunst omdat het wordt bepaald door de wensen van opdrachtgever en architect. Deze kunstvorm kwam tot bloei in de jaren vijftig en zestig. Het ideaal na de Tweede Wereldoorlog was een synthese van kunsten waarin de kunst en de architectuur elkaar versterkten. Een optimistische ambitie om de wereld mooier en beter te maken. Om deze kunstvorm te stimuleren werd in 1952 de percentageregeling van 1,5% van de bouwsom voor rijksgebouwen ingesteld. Dit voorbeeld werd later nagevolgd door gemeenten.

14 *Forum* 1952/10, p.283-297.

15 Martin Liebrechts, *Tramonta, een traditioneel montagebouwsysteem* (2013).

16 Aanvankelijk had de HVOL deze buurt ook voorgedragen als gemeentelijke monument, maar toen bleek dat de aantastingen onafwendbaar waren, is dat voorstel ingetrokken.

17 Hélène Damen en Anne-Mie Devolder (red.), *Lotte Stam-Beese. 1903-1988. Dessau, Brno, Charkow, Moskou, Amsterdam, Rotterdam* (Rotterdam 1993).

18 Marjanne Statema, *Cultuurhis-*

torische notitie over het flatensemble aan de Jacob van Campenlaan (Leiden, 2019).

19 Deze complexen werden in 2011 genomineerd bij een ter gelegenheid van de Open Monumentendagen georganiseerde publieke stemming over 'jonge monumenten'. Deze stemming, waarbij uit vijf genomineerde 'jonge monumenten' kon worden gekozen werd georganiseerd door de HVOL, de gemeente Leiden en STIEL. De complexen aan de Jacob van Campenlaan kregen weliswaar veel stemmen, maar eindigden op de derde plaats.

20 Yteke Spoelstra, *Monumentale kunst ontdekt in Leiden* (2017); ook is er het nodige over de monumentale kunst in Leiden vermeld in Pollmann en Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden*.

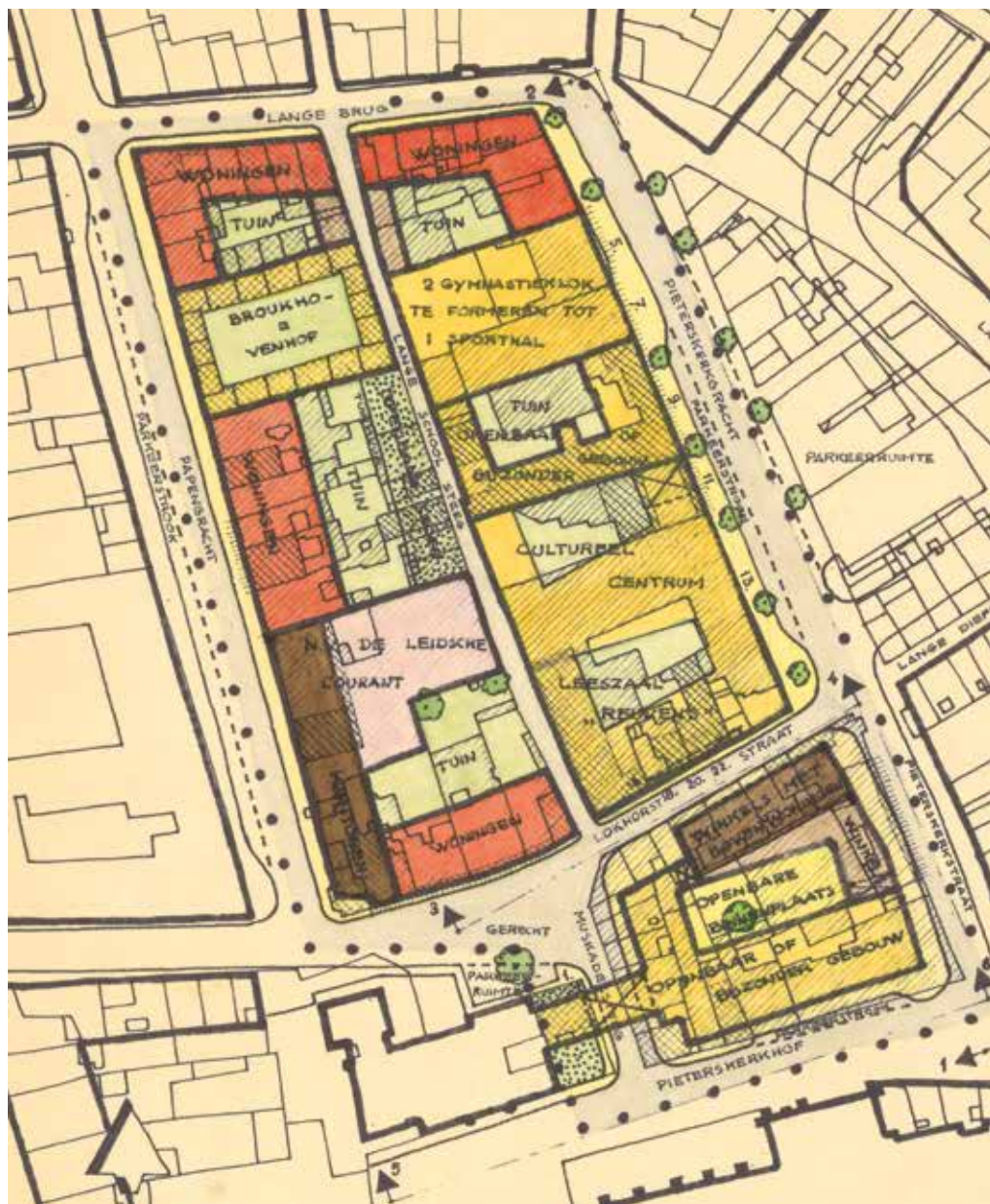
21 Marjanne Statema, *Cultuurhistorische notitie inzake de Sint Antonius van Paduakerk* (Leiden 2018). Zie ook www.oudleiden.nl/commissies/monumentale-kunst-wederopbouwperiode.

22 Bijbelboek Daniël: drie vrienden van Daniël worden op last van koning Nebukadnezar in een brandende vuuroven geworpen, omdat ze weigeren een afgodsbeeld te aanbidden. Zij werden echter door hun geloof gered.

23 Marjanne Statema, *Cultuurhistorische notitie inzake de Aarent Bruunstraat 1* (2019). Zie ook www.oudleiden.nl/commissies/monumentale-kunst-wederopbouwperiode.

24 Zie www.oudleiden.nl/commissies/monumentale-kunst-wederopbouwperiode.

25 Zie ook www.oudleiden.nl/commissies/monumentale-kunst-wederopbouwperiode.

Een schets voor een deel van het saneringsplan voor de Pieterswijk uit 1962. Het cultureel centrum en de bibliotheek waren gedacht op het deel tussen de Pieterskerkgracht, de Lokhorststraat en de (Lange) Schoolsteeg. ELO, Stadsarchief 1947-1980, 2775.

Een open brief uit 1967, voorbode van een nieuw binnenstadsbeleid

Laurens Beijen

Laurens Beijen was van 1974 tot 1980 en van 1986 tot 1989 lid van de Leidse gemeenteraad. Hij is voorzitter van de Stichting Diogenes Leiden en lid van de Rekenkamercommissie Leiden-Leiderdorp.

In zijn boek *De stad en de wethouder* noemt Frits van Oosten het jaar 1974 het keerpunt in het ruimtelijke beleid van het gemeentebestuur van Leiden.¹ Dat is terecht. Voor die tijd lag de nadruk op grootschalige projecten en het faciliteren van het autoverkeer; na de komst van het linkse college werd voorrang gegeven aan een kleinschalige aanpak en het herstel van de woonfunctie van de binnenstad.

In deze bijdrage zal ik laten zien dat er ook vóór 1974 al veranderingen te zien waren. Ik illustreer dat aan de hand van een open brief van een aantal betrokken burgers en organisaties uit 1967. Hoewel die brief op het stadhuis eerst niet met gejuich werd ontvangen, heeft hij wel degelijk effect gehad. Na die tijd werd er zorgvuldiger gelet op de effecten van ruimtelijke ingrepen. Opvallend is overigens dat er van de latere tegenstelling links = kleinschalig tegenover rechts = grootschalig in de jaren zestig nog weinig te merken was. Het tegenovergestelde leek soms eerder het geval te zijn.

Een plan voor een cultureel centrum

In 1951 werd de stichting 'Burgerijfonds van Leiden' opgericht. Het Burgerijfonds had tot doel projecten mogelijk te maken die de gehele burgerij zouden aanspreken.² Het startkapitaal van het fonds, meer dan 400.000 gulden, was afkomstig uit een bijzondere bron: het batig saldo van de centrale keukens die tijdens de hongerwinter in Leiden hadden gefunctioneerd.³ Het geld was in 1946 overhandigd aan burgemeester en wethouders.⁴

In de jaren daarna werd gezocht naar plannen die met geldmiddelen van het fonds zouden kunnen worden uitgevoerd. In 1955 werd in principe gekozen voor de bouw van een cultureel centrum. De volksuniversiteit K. en O. zou daarvan de hoofdgebruiker zijn.⁵ Uit een berekening bleek echter dat de jaarlijkse rente-opbrengsten van het fonds onvoldoende zouden zijn om de kapitaal- en exploitatielasten van een cultureel centrum te dekken.⁶ Bij de oprichting van het fonds was bepaald dat het kapitaal ervan in stand zou moeten blijven.

Om toch de bouw van een cultureel centrum mogelijk te maken wijzigde de gemeenteraad in 1960 de statuten van het Burgerijfonds. Besloten werd dat 'in zeer bijzondere gevallen' ook een gedeelte van het vermogen van het fonds kon worden aangewend voor de verwezenlijking van bepaalde doelstellingen. Aansluitend daaraan keurde de raad het besluit van het bestuur van het Burgerijfonds goed om uit het vermogen, dat inmiddels ruim een ton gegroeid was, 500.000 gulden te reserveren voor de bouw van een cultureel centrum.⁷

De Pieterskerkgracht en de Lokhorststraat

In de vergadering van het bestuur van de stichting Burgerijfonds op 9 januari 1961 werden vijf door Gemeentewerken gesuggereerde locaties voor het cultureel centrum besproken. Eén daarvan was het Schuttersveld, naast de daar geplande nieuwe schouwburg. De vier andere waren een terrein ten westen van het Plesmanviaduct bij het Legermuseum, een terrein bij het winkelcentrum in Zuid-West, een terrein bij de Bloemistenlaan en de Lindestraat en 'het gebouw van Mathesis'.⁸

Naar de laatstgenoemde plek ging de voorkeur van het bestuur uit. Het ging om het gebouw Pieterskerkgracht 13 dat uit 1866 stamde en destijds gebouwd was voor de gemeentelijke HBS. Toen de HBS in 1915 vertrokken was naar de Burggravenlaan, werd de school aan de Pieterskerkgracht in gebruik genomen door het genootschap *Mathesis Scientiarum Genitrix*⁹ (MSG), dat technisch avondonderwijs en vanaf 1951 ook dagonderwijs verzorgde.¹⁰ Het gebouw ver-

keerde in een slechte staat. De verhuizing van MSG naar een nieuw pand in het Houtkwartier was in voorbereiding.

Het bestuur van het Burgerijfonds bracht de keuze voor de Pieterskerkgracht schriftelijk over aan burgemeester en wethouders. Dat was een formaliteit: de burgemeester was immers voorzitter van het Burgerijfonds en een van de wethouders was ook bij de vergadering aanwezig geweest. Het college stelde vervolgens aan de gemeenteraad voor om in te stemmen met de locatiekeuze.¹¹ In de vergadering van 27 februari 1961 ging de raad daarmee akkoord. De enige spreker was het raadslid C.J. Piena (PvdA). Hij was het eens met het voorstel, maar zou graag zien dat aan de Latijnse School, die in hetzelfde bouwblok stond als het MSG-pand en aan de achterkant daarmee verbonden was, een andere bestemming zou worden gegeven. Hij dacht daarbij aan de universiteit. Wethouder A.J. Jongeleen (eveneens PvdA) beloofde dat het college rekening zou houden met het bijzondere karakter van de Latijnse School.

Op 12 april 1961 besprak Jongeleen samen met zijn collega-wethouder J.C. van Schaik (ook PvdA) het plan met vertegenwoordigers van K. en O. en de openbare bibliotheek Reuvers.¹² De bibliotheek, die sinds 1910 gevestigd was op het adres Breestraat 27, had dringend behoefte aan meer ruimte en minder verkeerslawaai. De gemeente wilde de nieuwbouw voor beide instellingen combineren aan de Pieterskerkgracht. De vraag was echter of daar genoeg ruimte beschikbaar was. Jongeleen zei dat hij de Latijnse

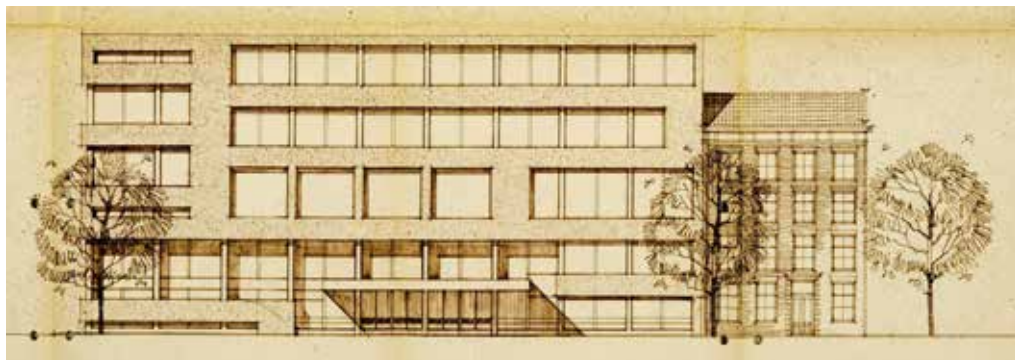

Het gebouw van MSG aan de Pieterskerkgracht. Op de achtergrond de hoek van de Lokhorststraat en daarachter de Pieterskerk. Foto: 1943. Beeldbank HVOL.

School bij voorkeur buiten het plan zou houden, maar hij was bang dat het grondoppervlak dan te klein zou worden. Hij noemde de mogelijkheid om het naast MSG staande woonhuis Pieterskerkgracht 11 bij het plan te betrekken. Dat pand was ook van de gemeente, maar een moeilijkheid was dat de gevel van het pand op de voorlopige monumentenlijst stond.¹³ Van Schaik zei dat in beginsel ook Pieterskerkgracht 9, waar het kunstgenootschap *Ars Aemula Naturae*¹⁴ was gevestigd, kon worden meegenomen,

maar dat zou hij 'slechts in uiterste nood' willen overwegen.

K. en O. en Reuvens maakten zich allebei zorgen over de beschikbare ruimte, maar verzetten zich niet bij voorbaat tegen de combinatie, mits er sprake zou zijn van twee gescheiden gebouwen onder één dak. De twee instellingen hadden contact met dezelfde architect, M.P. Schutte. Afgesproken werd dat aan Schutte zou worden gevraagd om de mogelijkheden te verkennen.

Het schetsontwerp van 8 november 1966 van Schutte voor de nieuwbouw van het cultureel centrum aan de kant van de Pieterskerkgracht. Rechts de gevel van Pieterskerkgracht 11. ELO, Stadsarchief 1947-1980, 5429.

Voorstellen van Gemeentewerken en de architect

De stedenbouwkundige afdeling van de dienst Gemeentewerken werkte het plan verder uit. Op 6 november 1962 bood de directeur Gemeentewerken, H.H. Vos, het college een saneringsplan aan voor een deel van de Pieterswijk. Hij stelde voor om het blok tussen de Pieterskerkgracht, de Lokhorststraat, de Lange Schoolsteeg en het gebouw van Ars, dus inclusief Pieterskerkgracht 11 en de Latijnse School, te bestemmen voor het cultureel centrum en de bibliotheek.¹⁵

Alle panden waar het om ging waren eigendom van de gemeente. De meeste ervan waren ooit aangekocht voor een mogelijke uitbreiding van de HBS. In de jaren vijftig had de gemeente de aan elkaar grenzende panden Pieterskerkgracht 15 en Lokhorststraat 24 al laten slopen. In de Lokhorststraat stonden nog drie kleine panden met de huisnummers 18, 20 en 22. De nummers 18 en 20 werden als pakhuis gebruikt en in 22 werd

gewoond, al werd het door Gemeentewerken aangeduid als een 'crepeergeval'.

De Latijnse School¹⁶ op de hoek van de Lokhorststraat en de Schoolsteeg verkeerde ook in een slechte staat. Het gebouw werd voor een deel door MSG gebruikt en stond verder leeg. Pieterskerkgracht 11 werd onder andere gebruikt door een bejaardensociëteit en het Nederlands Padvindsters Gilde.

In het rapport waarmee hij het saneringsplan aanbood stelde Vos voor om 'de leeszaal Reuven's' onder te brengen in de Latijnse School en in daarop aansluitende nieuwbouw aan de Lokhorststraat. Het cultureel centrum zou in nieuwbouw aan de Pieterskerkgracht moeten komen. Omdat Lokhorststraat 18, 20 en 22 op de voorlopige monumentenlijst stonden, werd geadviseerd om het saneringsplan voor te leggen aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Op 26 februari 1963 nam het college een besluit naar aanleiding van het rapport. Het stemde in met de voorstellen voor het cul-

De panden Lokhorststraat 18, 20 en 22, met links de Latijnse School en gezicht op het Gerecht. Foto: Monumentenzorg Leiden 1967. ELO.

tureel centrum en de bibliotheek. Aan het bestuur van het Burgerijfonds werd formeel verzocht om Schutte aan te wijzen als architect voor het cultureel centrum. Voor het bibliotheekgedeelte, waarvoor de gemeente als bouwheer zou optreden, wees het college zelf Schutte aan. Er werd niet ingegaan op het advies om de minister te benaderen over de panden aan de Lokhorststraat.

Op 11 november 1963 ging de gemeenteraad akkoord met het voorstel van het college om in aanvulling op het raadsbesluit uit februari 1961 het terrein aan de Pieterskerkgracht en de Lokhorststraat ook te bestemmen voor

de nieuwbouw voor 'Reuvens', en om Schutte opdracht te geven voor het maken van een schetsontwerp.¹⁷

De zorgen over de financierbaarheid van de plannen namen intussen toe. In een brief van 8 oktober 1964 van het Burgerijfonds aan het college werd gezegd dat inmiddels zonder meer duidelijk was dat als gevolg van de gestegen lonen en prijzen de bouwkosten van het cultureel centrum een veelvoud zouden gaan bedragen van het beschikbare bedrag van 500.000 gulden. Er werden twee mogelijkhe-

den genoemd: dat de gemeente de meerkosten boven dat bedrag aan het Burgerijfonds zou vergoeden, of dat het plan door de gemeente zou worden uitgevoerd, waarbij het Burgerijfonds een bijdrage à fonds perdu van 500.000 gulden aan de gemeente beschikbaar zou stellen.¹⁸

Het college koos op 26 januari 1965 voor de tweede mogelijkheid. In verband daarmee trok het Burgerijfonds de opdracht aan Schutte in. De gemeenteraad ging op 23 augustus 1965 akkoord met een voorstel van het college om de opdracht aan Schutte van gemeentewege te verstrekken.¹⁹

Een nieuwe monumentenlijst

In april 1965 werd de gemeente geconfronteerd met nog een andere ontwikkeling die het plan voor het cultureel centrum bemoeilijkt. Ter uitvoering van de Monumentenwet uit 1961 maakte de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) de ontwerplijst van te beschermen monumenten bekend. De gemeenteraad kreeg de gelegenheid om voor te stellen monumenten aan de lijst toe te voegen of daarvan af te voeren.²⁰ Op de ontwerplijst stonden ook de panden Lokhorststraat 18, 20 en 22.

Het was niet de eerste keer dat er een inventarisatie van Leidse monumenten werd gemaakt. In 1915 had een Rijkscommissie het deel voor Zuid-Holland van de 'Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst' gepubliceerd.²¹ Op die lijst stonden naast veel openbare, kerkelijke en particuliere gebouwen in Leiden ook veel interieurelementen en kunstvoorwerpen.

In 1938 stelde de gemeenteraad na aandringen van de Vereniging Oud Leiden een monumentenverordening vast. De Monumentencommissie die op basis van die verordening was benoemd legde in 1943 een monumentenlijst voor aan burgemeester R.N. de Ruyter van Steveninck.²² Omdat hij de lijst te uitgebreid vond, vroeg hij de commissie om selectiever te werk te gaan. De commissie zegde toe om de lijst per wijk opnieuw te bekijken, maar door de oorlogsomstandigheden bleef het daar voorlopig bij.

Na de oorlog werd er weer aan de monumentenlijst gewerkt. In 1953 stelde de Monumentencommissie opnieuw een monumen-

tenlijst voor. In het *Leids Jaarboekje* van zowel 1954 als 1955 werd de hoop uitgesproken dat de lijst spoedig zou worden vastgesteld, maar van vaststelling is het nooit gekomen. Het college wilde met de vaststelling van een eigen monumentenlijst wachten totdat de reikwijdte van de toen nog bij het parlement in behandeling zijnde Monumentenwet bekend zou zijn.²³ Toen de grote omvang van de ontwerplijst van de minister uit 1965 bekend werd, verdween de mogelijkheid van een gemeentelijke monumentenlijst uit de aandacht. Pas in 1982 werd opnieuw een monumentencommissie in het leven geroepen met de taak om voorstellen te doen voor de aanwijzing van gemeentelijke monumenten.²⁴

In december 1965 stelden B en W een preadvies vast voor de aan de minister te zenden reactie op de ontwerplijst.²⁵ Het college noemde circa 110 panden die van de lijst zouden moeten worden afgevoerd en ruim 50 die daaraan zouden moeten worden toegevoegd. Lokhorststraat 18, 20 en 22 werden genoemd bij de eerste groep met als toelichting 'niet meer te restaureren'.

Bij de bespreking in de raad onderstreepden de meeste woordvoerders het belang van de monumentenlijst.²⁶ Het enige tegengeluid kwam van het PvdA-raadslid S.J. Roorda. Hij zei dat monumenten wel het hune kunnen bijdragen aan het karakter van de binnenstad, maar dat het vooral gaat om datgene wat in de binnenstad kan en moet gebeuren. Hij vond dat het mogelijk moet zijn in de binnenstad snel bepaalde voorzieningen te treffen, wegen aan te leggen en saneringen tot stand te brengen 'waarbij

men niet gehinderd mag worden door de aanwezigheid van allerlei vermeende monumenten'. De voorgelegde monumentenlijst vond hij veel te uitgebreid. Hij stelde voor de minister in overweging te geven de voorlopige gemeentelijke lijst uit 1953 als monumentenlijst in de zin van de Monumentenwet te aanvaarden.

Uit de inbreng van zijn fractiegenote 'me-juffrouw' A.J. van Nienes bleek dat er in de PvdA-fractie over dit onderwerp verschillend werd gedacht. Iedere generatie heeft volgens haar de eervolle plicht om het historische karakter van een stad te bewaren. 'Daartoe is het in de eerste plaats nodig dat men het grondpatroon van de stad niet aantast.' Roorda was het daar volstrekt niet mee eens. Hij vond dat 'de huidige generatie zeer wel in staat is om er een modern grondpatroon voor in de plaats te stellen'.

Het tegenvoorstel van Roorda werd met 23 tegen 10 stemmen verworpen.²⁷ Het voorstel van het college werd daarna zonder stemming aangenomen.

Op 29 december 1965 stuurde het college de door de raad vastgestelde reactie op de ontwerplijst aan de minister.

Discussie over het sloopplan

In afwachting van de vaststelling van de definitieve monumentenlijst vroegen B en W op 13 oktober 1966 de minister van CRM om toestemming voor de afbraak van Lokhorststraat 18, 20 en 22.²⁸ Hoewel die toestemming vooralsnog op zich liet wachten, stelde het college de gemeenteraad in december 1966 voor om een krediet van 100.000 gulden beschikbaar te stellen voor de sloop van

het kort daarvoor ontruimde MSG-gebouw en de drie Lokhorststraatpanden. De vrijkomende grond zou voorlopig moeten worden ingericht als parkeerterrein.²⁹

Bij de behandeling in de gemeenteraad dook een onverwachte tegenstander op: het KVP-raadslid Jan Lijten.³⁰ Hij zei dat hij eerst geen overwegende bezwaren tegen het voorstel had gehad, maar 'na inlichtingen te hebben verkregen' was hij het er niet meer mee eens. Hem was verteld dat de panden in de Lokhorststraat nog zeer wel zouden kunnen worden gerestaureerd. Hij vroeg of de minister al de door het college gevraagde toestemming had gegeven. Als dat niet zo was, leek het hem prematuur om al tot afbraak te besluiten. Hij wees er ook op dat door de voorgestelde sloop de gevel van de oude Latijnse School solitair zou komen te staan, wat het pand niet ten goede zou komen.

Ook het VVD-raadslid J.P. Duyverman liet weten dat hij door anderen benaderd was. Hij gaf geen bijzonderheden, maar signaleerde wel dat er kunstenaars, al dan niet met toestemming, in de panden verbleven. Het lijkt waarschijnlijk dat de raadsleden door hen benaderd waren. Duyverman wilde vasthouden aan de eerdere keuze om de panden te slopen, maar hij voegde eraan toe dat hij niet zou willen dat er naast de Latijnse School een 'moderne kolos' zou verrijzen: 'Dat gevaar is niet denkbeeldig, want op het punt van het zetten van kolossen naast monumentale oud-Leidse gebouwen is men in deze gemeente voor geen kleintje vervaard.' Of Duyverman dacht aan het voorlopige ontwerp van Schutte, zei hij er niet bij.

Aan de Gemeenteraad van Leiden,
Stadhuisplein 1,
Leiden.

Mijne Heren,

December 1966 werd door de Gemeenteraad van Leiden een bedrag van honderdduizend gulden beschikbaar gesteld, nodig voor de slooping van het M.S.G. aan de Pieterskerkgracht en de panden aan de Lokhorststraat 18, 20 en 22. De vrijgekomen ruimte is bestemd voor autoparkeerplaatsen, totdat over een (nog niet bekend) aantal jaren het Cultureel Centrum daar zal verrijzen.

Met grote verontrusting hebben ondergetekenden hiervan kennis genomen, daar hiermede de zoveelste aanslag op het toch al verminkte hart van Leiden wordt ondernomen. Als argument voor het slopen van de panden aan de Lokhorststraat geldt dat deze niet meer te restaureren zijn. Dit is zeer irrefeel, wanneer men ziet wat elders wordt gerestaureerd en wat in deze stad de Studentenhuisvesting laat restaureren. Door slooping wordt de gevelwand van de Lokhorststraat aan de kant van de Latijnse School onherstelbaar verminkt. Het moet toch mogelijk zijn het toekomstige Culturele Centrum dusdanig te ontwerpen, dat bovengenoemde panden hierin op verantwoorde wijze zijn opgenomen.

Tevens betekent het bestemmen van de vrijgekomen ruimte als parkeerplaats, dat er wéér meer auto's op een triest geplaveide voetenlij de oude binnenstad zullen ontsieren, terwijl dit ten naaste bij geen oplossing biedt voor de verkeerschaos in Leiden. Dergelijke in de oude stad gelegen parkeerplaatsen trekken nog meer verkeer in de reeds overvol gevormde stad. Hierbij komt dat bij de te verwachten toename van het aantal auto's in ons land een algeheel parkeerverbod voor de stadskernen niet onmogelijk is. Waar ooit regeren vooruitzien betekent, is dit het geval bij het verkeersvraagstuk. De betreffende slooping zou in de oude stad een gat slaan dat op de gehele structuur van de oude binnenstad een zeer grote nadelige invloed zou uitoefenen.

Naast deze "open plekken" kwestie is er echter nog een verontrustend aspect van het bouwbeleid in de binnenstad, namelijk het verbouwen of de nieuwbouw van panden, gelegen tussen de veel oudere huizen van de oude stad. Afgeschrikkende voorbeelden hiervan zijn: Verhulst, Breestraat 103; van Steyn, Nieuwe Rijn 2; Algemene Bank Nederland N.V., Breestraat 81; Sociëteit Minerva, Breestraat 46; Leidse Duinwater Maatschappij, Briessenstraat 1; Langezaal, Stille Rijn 3.

In met Leiden vergelijkbare steden als Delft en Amsterdam komen deze fatale misgrepen niet voor. Daar zijn de welstandsc commissies gesplitst in een commissie van deskundigen voor de oude stad en een commissie met "modern-ingestelde" architecten voor de nieuwe stad. Een dergelijke splitsing zou in Leiden ten spoedigste moeten gebeuren.

1873 2

GEMEENTE LEIDEN	
INGEKOMEN	
12/4 APR 1967	
No.	6500
Afd.	OW/12

Pareren tegen het slopen van parkeerplaatsen op deze slooping van gebouwen e.d. van historische gebouwen van tegenwoordige tijd in de binnenstad i.v.m. ontbreken van het stedelijk schoon.

Piena, nu in zijn rol van wethouder, zei dat de gevraagde toestemming nog niet ontvangen was, maar hield vast aan het voorstel om de panden te slopen. Het werd aangenomen met alleen de stem van Lijten tegen.

De uitvoering van het sloopplan liet echter op zich wachten. Naast het uitblijven van de toestemming van de minister van CRM was er daarvoor nog een andere reden: gedeputeerde staten van Zuid-Holland lieten in een brief van 1 februari 1967 weten dat zij met het oog op de liquiditeitspositie van de gemeente hun goedkeuring voor het raadsbesluit aan-

hielden totdat er vaste financiering voor de uitgaven verzekerd zou zijn.³¹

Een protest tegen de sloopplannen

Eind april 1967 stuurde een groep verontruste burgers uit Leiden en omgeving een open brief aan de gemeenteraad, B en W en een aantal andere instanties naar aanleiding van het sloopplan voor de Lokhorststraat.³² De schrijvers beperkten zich niet tot dit ene plan, maar uitten ook kritiek op de wijze waarop de stad verminkt werd door sloop en niet passende nieuwbouw.

De tekst van de brief luidde als volgt:

Mijne Heren,

December 1966 werd door de Gemeenteraad van Leiden een bedrag van honderd-duizend gulden beschikbaar gesteld, nodig voor de sloping van het M.S.G. aan de Pieterskerkgracht en de panden aan de Lokhorststraat 18, 20 en 22. De vrijgekomen ruimte is bestemd voor autoparkeerplaats, totdat over een (nog niet bekend) aantal jaren het Cultureel Centrum daar zal verrijzen.

Met grote verontrusting hebben ondergetekenden hiervan kennis genomen, daar hiermede de zoveelste aanslag op het toch al verminkte hart van Leiden wordt ondernomen. Als argument voor het slopen van de panden aan de Lokhorststraat geldt dat deze niet meer te restaureren zijn. Dit is zeer irreëel, wanneer men ziet wat elders wordt gerestaureerd en wat in deze stad de Studentenhuisvesting laat restaureren. Door sloping wordt de gevelwand van de Lokhorststraat aan de kant van de Latijnse School onherstelbaar verminkt. Het moet toch mogelijk zijn het toekomstige Culturele Centrum dusdanig te ontwerpen, dat bovengenoemde panden hierin op verantwoorde wijze zijn opgenomen.

Tevens betekent het bestemmen van de vrijgekomen ruimte als parkeerplaats, dat er wéér meer auto's op een triest geplaveide woestenij de oude binnenstad zullen ontsieren, terwijl dit ten naaste bij geen oplossing biedt voor de verkeerschaos in Leiden. Dergelijke in de oude stad gelegen parkeerplaatsen trekken nog meer verkeer in de reeds overvol geworden stad. Hierbij komt dat bij de te verwachten

toename van het aantal auto's in ons land een algeheel parkeerverbod voor de stadskernen niet onmogelijk is. Waar ooit regeren vooruitzien betekent, is dit het geval bij het verkeersvraagstuk. De betreffende sloping zou in de oude stad een gat slaan dat op de gehele structuur van de oude binnenstad een zeer grote nadelige invloed zou uitoefenen.

Naast deze 'open plekken' kwestie is er echter nog een verontrustend aspect van het bouwbeleid in de binnenstad, namelijk het verbouwen of de nieuwbouw van panden, gelegen tussen de veel oudere huizen van de oude stad. Afschrikwekkende voorbeelden hiervan zijn: Verhulst, Breestraat 103; van Steyn, Nieuwe Rijn 2; Algemene Bank Nederland N.V., Breestraat 81; Sociëteit Minerva, Breestraat 48; Leidse Duinwater Maatschappij, Driessenstraat 1; Langezaal, Stille Rijn 3.

In met Leiden vergelijkbare steden als Delft en Amsterdam komen deze fatale misgrepen niet voor. Daar zijn de welstandscommissies gesplitst in een commissie van deskundigen voor de oude stad en een commissie met 'modern-ingestelde' architecten voor de nieuwe stad. Een dergelijke splitsing zou in Leiden ten spoedigste moeten gebeuren.

Te Uwer informatie gaat hierbij een plattegrond der oude binnenstad met aangegeven (in zwart in volkleur) de uitgevoerde ontsierende slopingen, (in rood in volkleur) de voorgenomen ontsierende slopingen, (in rood in randkleur) door ons gevreesde slopingen.³³ In het laatste geval betreft het hier panden die geheel of gedeeltelijk aan hun oorspronkelijke bestemming zijn onttrokken, door- of aangekocht zijn door grotere bedrijven of fabrieken e.d. Hierbij rijst het vermoeden, dat t.z.t. deze bebouwing, die een integrerend deel van de historische stadskern uitmaakt, zal plaats moeten maken voor fabrieken of hoge complexen, die de oude kern stedenbouwkundig en oudheidkundig zeer zullen schaden.

Derhalve verzoeken wij U, die maatregelen te overwegen, die ertoe kunnen leiden, dat de voorgestelde slopingen niet door zullen gaan, c.q. voorstellen te doen die het herstel van de oude binnenstad zullen bevorderen.

De brief was ondertekend door mensen uit het Leidse intellectuelen- en kunstenaarsmilieu:³⁴

J.L. van der Gouw, algemeen rijksarchivaris

H. van der Waal, hoogleraar in de kunstgeschiedenis

I. Schöffers, hoogleraar vaderlandse geschiedenis

Th.J. Meijer, secretaris Vereniging Oud Leiden

Th.H. Lunsingh Scheurleer, voorzitter Vereniging Oud Leiden

H.C. Blöte, erelid De Museumdag

W.C. Braat, onderdirecteur Rijksmuseum van Oudheden

Groen³⁵

J. van Duyvendijk³⁶

J. Ringelberg³⁷

Bestuur Stichting Kunstenaars-huisvesting: W. Gerritsma (voorzitter), B.D. Oosterman (penningmeester)

Bestuur Kunstenaarsvereniging Buut 110: C. Buurman (secretaris), J.A. Maaskant (penningmeester), W.F. Breddels (voorzitter)

P.E. de Josselin de Jong³⁸

(twee onleesbare handtekeningen)

A. van Houwelingen, kunstschilder

J.P. van Kralingen, beeldhouwer

B.G.I. Walenkamp, galeriehouder

Voor zover valt na te gaan zijn van de ondertekenaars van de brief alleen Walenkamp en Maaskant nog in leven. Beiden kunnen zich weinig van de brief herinneren. Ben Walenkamp³⁹ noemt Bert Oosterman, die net als hij een atelier in de Lokhorststraat had, als mogelijke initiatiefnemer van de brief. Ook Lunsingh Scheurleer, wiens hoofdfunctie hoogleraar kunstgeschiedenis was, kan volgens Walenkamp een belangrijke rol bij de brief hebben gespeeld. Jan Maaskant⁴⁰ neemt aan dat daarnaast ook Kees Buurman en Willem Breddels bij de opstelling betrokken zijn geweest.

Reacties in de pers

Op 25 april 1967 besteedden alle drie de Leidse kranten met ruime citaten aandacht aan de brief.

De volgende dag verscheen in de *Nieuwe Leidsche Courant* een kritisch redactioneel commentaar. Volgens de krant waren er in de oude stad tal van oude panden zonder historische betekenis in de zin van de Monumentenwet die niet meer in redelijke staat konden worden gebracht. 'Zij dienen zo spoedig mogelijk te verdwijnen, omdat ze het verkrottingsproces en de verminking van de binnenstad alleen maar kunnen verergeren.' De woningen aan de Lokhorststraat, die in erbarmelijke staat verkeerden, waren daar volgens de *NLC* duidelijke voorbeelden van.

De krant was het ook volstrekt oneens met de opvattingen van de briefschrijvers over het autoverkeer en over ontsierende nieuwbouw: 'Wat zou er van Leiden geworden zijn, als sinds de eeuwwisseling de plaatselijke overheid maar steeds was gewicht voor protesten tegen 'aantastingen van het stadsschoon'? Er zijn er die zelfs de Waardgracht willen behouden! Ons antwoord is: Weg ermee—en zo gauw mogelijk! Wie aan de leiband van het oude loopt, kan niet meer aan de toekomst bouwen.'

Diezelfde krant liet in het nummer van 13 mei een heel ander geluid horen. Er werd een interview gepubliceerd met enkele kunstenaars die de brief hadden ondertekend. Aan hun visie werd uitgebreid aandacht geschonken. De krant concludeerde: 'Het lijkt er vaak op dat de Leidenaars geregeerd willen worden. De Leidse kunstenaars hebben er blijk van gegeven daarvoor niets te voelen. Het zou wel eens kunnen zijn dat ze ook buiten de kunst om hun tijd vooruit zijn.'

Inbreng van de Vereniging Oud Leiden

Het bestuur van de Vereniging Oud Leiden protesteerde niet alleen via de gezamenlijke open brief, maar ook via een eigen brief aan het college tegen het sloopplan voor de Lokhorststraat. Die brief was verstuurd op 23 januari 1967, dus al drie maanden voor de open brief.⁴¹ Uit de notulenboeken van het bestuur van de vereniging blijkt dat het een initiatief was van de voorzitter, Th.H. Lunsingh Scheurleer. De drie panden werden een uiterst waardevolle afronding ten opzichte van de Latijnse School genoemd. 'Na afbraak van de drie panden zal het wel heel moeilijk zijn op de vrij gekomen ruimte een modern doch tevens in het stadsbeeld passend gebouw te concipiëren, dat met genoemd schoolgebouw harmonieert.' Het bestuur verzette zich tegen de stelling van het college dat de panden niet meer zouden kunnen worden geres taureerd.

Deze brief werd echter niet in afschrift aan de gemeenteraad of de pers gestuurd en kreeg daardoor geen enkele publieke aandacht. Pas in het *Leids Jaarboekje* 1968 werd in één zin melding gemaakt van de brief.⁴²

Overleg met de briefschrijvers

De open brief werd in de raadv vergadering van 2 mei 1967 alleen in procedurele zin besproken. Ondanks de felle kritiek op het gemeentebestuur spraken de raadsleden die het woord voerden heel welwillend over de brief. De burgemeester zegde toe dat er met de briefschrijvers zou worden overlegd en dat ook de raadscommissies erbij zouden worden betrokken.

Het overleg vond plaats op 2 juni. De burgemeester, vier wethouders en een aantal ambtenaren waren aanwezig en daarnaast zestien mensen van de kant van de briefschrijvers. De gemeente was het ermee eens dat de architectuur van het cultureel centrum moest worden aangepast aan de omgeving. Het MSG-gebouw was volgens de gemeente dusdanig slecht dat zelfs een tijdelijke opknappbeurt redelijkerwijs niet mogelijk was. Ook de voorgenomen uitbreiding van het Elisabeth-ziekenhuis aan de Hooigracht in de richting van de Nieuwe Rijn kwam ter sprake. De conclusie was dat die niet door kon gaan omdat de minister van CRM daar bezwaren tegen had. Ook over zaken als het maken van bestemmingsplannen voor de binnenstad, het tegengaan van niet passende bebouwing, het verkeersbeleid, de groenvoorziening en de huisvesting van kunstenaars werd gesproken. Over niet alles was men het eens, maar er werden wel een paar toezeggingen gedaan. Zo zou de gemeente het voorstel om een aparte welstandscommissie voor de binnenstad te benoemen in overweging nemen.

De conclusies van het overleg werden op 31 augustus besproken door de commissie Openbare Werken en op 12 september vastgelegd in een vriendelijk gestelde antwoordbrief aan de briefschrijvers.

Geen vergunning voor de afbraak

Op 15 juni 1967 antwoordde het hoofd van de onderafdeling Monumentenzorg namens de minister van CRM op het verzoek om de drie Lokhorststraatpanden te mogen afbreken.⁴³ De vergunning werd geweigerd. De

minister noemde de panden goede voorbeelden van een eenvoudige woonhuisarchitectuur uit de achttiende eeuw en zeer goede belendingen voor de fraaie gevel van de Latijnse School. Het zou volgens de minister mogelijk moeten zijn om de panden op te nemen in het geplande cultureel centrum. Gelet op de naastgelegen Latijnse School zou nieuwbouw immers nooit hoger kunnen zijn dan de bestaande bebouwing, zodat handhaving van de panden niet tot vermindering van het bouwprogramma zou hoeven te leiden.

Op 1 september 1967 stelde de minister de monumentenlijst vast.⁴⁴ De vijf panden die door de gemeente als 'niet meer te restaureren' waren aangemerkt, waaronder de drie panden in de Lokhorststraat, werden op de lijst gehandhaafd. Volgens de minister had de ervaring geleerd dat voor een schijnbaar hopeloos geval vaak toch nog redding mogelijk blijkt.

Het besluit van de minister stond in de raadsvergadering van 16 oktober 1967 op de lijst van ingekomen stukken. Het raadslid Roorda zei dat de beroepstermijn op 1 november zou aflopen en vroeg of het niet verstandig zou zijn om in beroep te gaan voor zover panden de uitvoering van stedenbouwkundige maatregelen in de weg stonden. Wethouder Piena vond dat niet nodig. Hij wees erop dat de gemeente altijd nog in beroep zou kunnen gaan als bij een concreet bouwplan een sloopvergunning zou worden geweigerd. Zonder dat Roorda de Lokhorststraatpanden met name had genoemd, ging Piena er

wel op in: het leek hem nuttig als ze op de lijst zouden blijven staan omdat er dan rijks-subsidie voor verbouwing kon worden verkregen.

De raad nam het besluit verder voor kennisgeving aan.

Een andere oplossing voor het cultureel centrum

Al snel bleek dat het college weinig trek meer had in het doorzetten van het plan voor de Pieterskerkgracht en de Lokhorststraat. Begin september meldde het college in de toelichting op de begroting voor 1968 dat het plan voor de nieuwbouw van het cultureel centrum in verband met het weigeren van de gevraagde vergunning zou moeten worden herzien. Ook in de al genoemde brief van 12 september aan de schrijvers van de open brief werd daar melding van gemaakt.

In een gesprek op 10 oktober 1967 vroeg wethouder Piena aan K. en O. om te onderzoeken of het voormalige Karmelitessenklooster (Oude Vest 45) geschikt te maken zou zijn voor het cultureel centrum. K. en O. liet in een brief van 15 november weten nog steeds een voorkeur te hebben voor nieuwbouw, maar gezien de dringende behoefte aan een goede huisvesting ook andere mogelijkheden te willen overwegen. Met een aantal verbouwingen zou het gebouw aan de Oude Vest een geschikte mogelijkheid kunnen zijn.

Op 4 maart 1968 stelde het college de raad voor om, nu de panden in de Lokhorststraat op de definitieve monumentenlijst waren ge-

plaatst, het eerdere besluit over de vestiging van het cultureel centrum en Reuvens in te trekken. Voorgesteld werd om in plaats daarvan Oude Vest 45 aan te kopen en dat te laten verbouwen tot een cultureel centrum. De eerdere gereserveerde 500.000 gulden van het Burgerijfonds zou als gedeeltelijke dekking worden gebruikt.⁴⁵

In de raadsvergadering op 18 maart werd wel gemopperd over de trage gang van zaken bij de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, maar de raad ging unaniem met het alternatieve plan voor het cultureel centrum akkoord. Vastgesteld werd dat een betere huisvesting voor Reuvens opnieuw op losse schroeven was komen te staan.

Het honorarium van Schutte werd betaald. Bij de verdere plannen speelde hij geen rol.

Alternatieven voor de Lokhorststraat en de Pieterskerkgracht

In een vertrouwelijke nota van 1 december 1967 ging de directeur Gemeentewerken, de eerder genoemde H.H. Vos, in op de situatie die ontstaan was na de weigering van de minister om een sloopvergunning te verlenen voor de panden aan de Lokhorststraat.⁴⁶ Hij stelde vast dat de weigering onherroepelijk was en voegde daaraan toe: 'Uw college zou zeker na het adres van dr. Van der Gouw c.s. moeilijk van de beslissing in beroep kunnen zijn gegaan.' Verder uitte hij scherpe kritiek op Schutte: 'Het ontwerpen van een nieuw gebouw in de binnenstad eist van de architect naast scheppend vermogen een instelling welke sterk gericht is op aanpassing aan de bestaande bebouwing en het karakter van

de oude stadskern. Het is voor mij steeds de vraag geweest of ir. M.P. Schutte de juiste keus was als architect van deze moeilijke bouwkundige opgave in het hart van de oude binnenstad.'

Vos suggereerde om alleen de bibliotheek Reuvens op het terrein Lokhorststraat-Pieterskerkgracht te huisvesten en het pand Pieterskerkgracht 11 voorlopig zijn bestaande functie te laten behouden. Als alternatief noemde hij gebruik van het terrein voor de oplossing van het ruimteprobleem van het Hoogheemraadschap van Rijnland.

Voor beide instellingen werden uiteindelijk andere oplossingen gevonden. Reuvens, dat in 1974 met de katholieke leeszaal en bibliotheek fuseerde tot de Openbare Bibliotheek Leiden, kreeg pas in 1981 een nieuw hoofdgebouw in een gerestaureerd pand aan de Nieuwstraat en het Burchtplein.⁴⁷ Rijnland kreeg in de jaren zeventig ruimte-uitbreiding op de plaats van het voormalige postkantoor aan de Breestraat.

Het MSG-gebouw werd in 1969 gesloopt. Lange tijd lukte het niet om een oplossing te vinden voor de panden aan de Lokhorststraat, waarvan inmiddels vaststond dat ze niet mochten worden gesloopt. De in 1971 opgerichte NV Leidse Maatschappij tot Stadsherstel, die de ambitie had om onder andere de Latijnse School en de Lokhorststraatpanden te restaureren, slaagde daar niet in.

Om de impasse te doorbreken werd in februari 1973 de Stichting Diogenes Leiden opgericht.⁴⁸ De eerste voorzitter was Bert Oos-

Het gebouw van MSG aan de Pieterskerkgracht tijdens de sloop. Foto: B.B.M. Jansen 1969. ELO.

terman, een van de briefschrijvers uit 1967.⁴⁹ Diogenes vroeg de architecten Taco Mulder en Wim Hofman om een restauratieplan voor Lokhorststraat 18-22 te maken. Met medewerking van de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg slaagde Diogenes erin om een financiële basis voor dat plan te vinden. De restauratie van Lokhorststraat 18 en 20 werd in 1974 afgerond, die van Lokhorststraat 22 in 1975.

Daarna heeft Diogenes veel andere monumenten in de binnenstad van Leiden geres-taureerd. De Latijnse School werd in de jaren 1980-1982 aangepakt.⁵⁰

Nabeschuwing: het effect van de open brief

Een intrigerende vraag is of de open brief de effecten heeft gehad die de briefschrijvers voor ogen hadden. Zulke vragen zijn onmogelijk met zekerheid te beantwoorden. Het is nooit te zeggen hoe de loop van de geschiedenis zou zijn geweest als een bepaalde actie achterwege was gebleven. Toch moet de conclusie zijn dat de brief succes heeft gehad. De concrete aanleiding was de voorgenomen sloop van Lokhorststraat 18, 20 en 22 waar-toe de gemeenteraad in december 1966 met maar één tegenstem had besloten. Daar bleef het in de brief niet bij: er werden ook harde

De Latijnse School en Lokhorststraat 18, 20 en 22. Foto: auteur 2012.

noten gekraakt over het Leidse monumenten- en binnenstadsbeleid in zijn algemeenheid.

Lokhorststraat 18, 20 en 22 zijn behouden gebleven en later gerestaureerd. Bij het college en de raad was er in december 1966 nog nauwelijks enige twijfel over de juistheid

van het sloopplan. Na het verschijnen van de open brief veranderde de stemming. Dat lag overigens niet alleen aan de brief. Nog belangrijker was de in juni 1967 ontvangen weigering van de minister om een sloopvergunning te verlenen. Daarna legde het college

al snel het hoofd in de schoot. Daarbij zullen naast de open brief ook andere factoren een rol hebben gespeeld: ernstige bezwaren van de Welstandscommissie tegen het volstrekt uit de toon vallende schetsontwerp van architect Schutte en de uit de hand lopende kosten van het bouwplan.⁵¹

Een volgende vraag is of de open brief misschien heeft bijgedragen aan de afwijzing door de minister van CRM van de door de gemeente gevraagde sloopvergunning. De open brief was immers ook gestuurd aan de minister en aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Bij de gemeente lijkt men wel te hebben verondersteld dat er een verband was. Zo zei wethouder S. Sannes (PvdA) in maart 1968 bij de behandeling van het alternatieve plan voor K. en O. in de gemeenteraad dat hij dacht 'dat de actie-Van der Gouw, die verleden jaar onder de Leidse burgerij is gehouden, toch wel een zeker gewicht heeft gehad bij de beslissing van Monumentenzorg om de pandjes in de Lokhorststraat op de definitieve monumentenlijst te plaatsen, waardoor het onmogelijk is geworden zowel Reuvens als K. en O. op de gedachte plaats te realiseren'.⁵²

Uit de archieven van de voormalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg blijkt dat de open brief is opgenomen bij de stukken die zijn gewisseld naar aanleiding van de door de gemeente aangevraagde sloopvergunning voor de drie panden in de Lokhorststraat.⁵³ In de onderbouwing van de weigering van de vergunning wordt echter niet naar de brief verwezen. Het is niet uitgesloten dat het concept van de weigering al was

opgesteld voordat de brief bij de Rijksdienst binnenkwam.

Dan de meer algemene punten. Na de ontvangst van de brief was er onverwacht veel begrip in de gemeenteraad en bij het college voor wat de briefschrijvers bewoog. Zij werden uitgenodigd voor een gesprek met het college waarin veel aspecten van het monumentenbeleid aan de orde kwamen en waarbij het college op diverse punten toezeggingen deed. Natuurlijk zijn er daarna ook nog wel meningsverschillen geweest over wat er met bepaalde monumenten moest gebeuren, maar voor de krachtige taal uit de open brief was veel minder reden.

Hoe is te verklaren dat de brief, nadat men de zeer kritische inhoud op het Stadhuis even had laten bezinken, zo'n succes had? Het zal wel hebben geholpen dat er onder de ondertekenaars diverse hoogleraren en andere vooraanstaande figuren waren. Zulke mensen wilde men – zeker in die tijd – niet graag voor het hoofd stoten. Een andere factor zal zijn geweest dat de strekking van de brief paste in de nieuwe tijdgeest. Ook op andere terreinen, zoals het verkeer, werd er in de loop van de jaren zestig in Leiden en elders geleidelijk anders gedacht. In 1962 stelde de Leidse gemeenteraad nog unaniem het zeer ingrijpende Wegenschema en het daaraan gekoppelde Basisplan sanering en stadsvernieuwing vast.⁵⁴ Die plannen werden gekenmerkt door een veel selectievere benadering van de waardevolle bebouwing in de binnenstad die moest worden behouden.⁵⁵ Dat van de in 1962 vastgestelde plannen gelukkig maar een beperkt deel is uitgevoerd, is

niet alleen te danken aan geldgebrek, maar ook aan de in de loop van de jaren steeds toenemende twijfels over de juistheid van de plannen.

De veranderingen in de benadering van het historische stadsbeeld waren eind jaren

zestig nog lang niet zo groot als ze vanaf het in het begin van dit artikel genoemde jaar 1974 zouden zijn, maar aanzetten waren er wel te bespeuren. De open brief uit 1967 en de ontvangst die deze brief heeft gekregen zijn daar een illustratie van.

Noten

1 Frits van Oosten, *De stad en de wethouder. Hoe Cees Waal de binnenstad van Leiden vernieuwde* (Leiden 2017), in het bijzonder hoofdstuk 3.

2 Tot oprichting van het fonds werd besloten in de raadsvergaderingen van 15 januari 1951 (raadsvoorstel 6) en 2 april 1951 (raadsvoorstel 73). Het bestuur van de stichting telde veertien leden: de burgemeester van Leiden als voorzitter en verder twee wethouders, drie raadsleden en acht door de gemeenteraad benoemde vertegenwoordigers van verschillende groeperingen uit de burgerij. Het fonds heeft ruim dertig jaar bestaan. In de raadsvergadering van 5 juli 1982 (raadsvoorstel 207) werd besloten de stichting op te heffen.

3 De centrale keukens, ook wel gaarkeukens genoemd, vielen onder de verantwoordelijkheid van het bureau Massavoeding kantoor Leiden van het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. Het bureau stond onder leiding van W.A. Kasteleijn (1894-1972), destijds directeur van Van der Reijdens Meel & Graanhandel. Naast 'Massavoeding' was de in november 1944 opgerichte 'Verzorgingsraad voor Leiden' actief. Ook daarin speelde Kasteleijn een rol. Zie over het werk van de Verzorgingsraad Ariela H. Netiv, 'Schipperen met voedsel', *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 214-240. De archieven van 'Massavoeding' en de Verzorgingsraad en het persoonlijk archief van Kasteleijn bevinden zich bij Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). De toegangsnummers zijn respectievelijk 0046, 0257 en 1258.

Dat het bureau Massavoeding met de gaarkeukens een batig saldo kon opbouwen lijkt op het eerste gezicht vreemd. In raadsvoorstel 55 van 25 maart 1949 staat hierover: 'Als gevolg van het feit, dat dit bureau voor een belangrijk deel werkte met honoraire krachten en het voor de aankoop van de benodigde voedingsingrediën-

ten tegen billijke prijs kon steunen op de "Voedingsraad voor Leiden", heeft dit bureau met deze voedselvoorziening een batig saldo kunnen kweken.' Verder moet worden bedacht dat de keukens niet alleen waren gericht op de armen, maar op de hele bevolking. In het najaar van 1944 was de levering van gas en elektriciteit aan particulieren stopgezet. Zelf koken was daardoor voor iedereen moeilijk geworden.

4 Een artikel in het *Leidsch Dagblad* (LD) van 7 april 1951 begint als volgt: 'Het was in het jaar 1946, dat enkele Leidse ingezetenen de kamer van B en W binnenstapten en daar voor de ogen van het toenmalig dagelijks bestuur onze gemeente de kapitale som van f 401.776 neertelden; het exploitatie-overschot van de voedselvoorziening in de hongerwinter 1944-1945.' Er staat niet bij wie die ingezetenen waren, maar het lijkt weinig twijfel dat een van hen de in de vorige noot genoemde Kasteleijn was.

5 De Leidse Volksuniversiteit K. en O. (later vaak als K&O geschreven) was in juli 1947 ontstaan door een fusie van twee instellingen die beide in 1945 waren opgericht en allebei voortkwamen uit de Leidse afdeling van de stichting Nederlands Volksherstel: het werkomité Kunst en Ontspanning en de Leidsche Volksuniversiteit.

6 Het archief van het Burgerijfonds zelf is, voor zover ik heb kunnen nagaan, niet ondergebracht bij ELO. Er zijn daar wel dossiers over de bemoeienissen van het stadsbestuur met het Burgerijfonds (SA V, inv.nr. 1996, 1997 en 1998). Diverse verslagen van het bestuur van het Burgerijfonds zijn te vinden in het eerder genoemde persoonlijk archief van Kasteleijn, maar ook in het archief van de wethouders Van Schaik en Sannes (ELO, toegang 550, inv.nr. 136).

7 Raadsvoorstel 73 van 22 februari 1960, aangenomen in de raadsverga-

dering van 29 februari 1960. De enige tegenstemmer in de raad was opvallend genoeg een lid van het college: wethouder A.J. Jongeleen. Hij wilde een iets kleinere greep uit het vermogen van het Burgerijfonds doen.

8 De vijf locaties worden genoemd en toegelicht in een nota van Gemeentewerken van 13 juli 1960 (ELO, SA V, inv.nr. 5428).

9 Latijn voor: Wiskunde is de moeder der wetenschappen.

10 L.A. Peeperkorn-van Donseelaar e.a., *Twee eeuwen technisch onderwijs, twee eeuwen bij de tijd: de geschiedenis van MSG Leiden, 1785-1985* (Leiden 1985) 44 e.v.

11 Raadsvoorstel 83 van 20 februari 1961.

12 ELO, SA V, inv.nr. 5428. De bibliotheek was genoemd naar de archeoloog, classicus en jurist C.J.C. Reuvs (1793-1835), die onder andere bekend is geworden als oprichter van het Rijksmuseum van Oudheden.

13 Met 'de voorlopige monumentenlijst' werd bedoeld op een in 1953 door de gemeentelijke Monumentencommissie voorgestelde lijst.

14 Latijn voor: Kunst is een rivaal van de natuur.

15 ELO, SA V, inv.nr. 2775. Het rapport van Gemeentewerken is voor het overige een goede illustratie van het denken in die tijd. Er werd onder andere voorgesteld om het Klein Sionshof aan de Schoolsteeg en de doopsgezinde kerk aan de Pieterskerkstraat (de huidige Lokhorstkerk) te slopen.

16 Het gebouw Lokhorststraat 16 werd in 1599 en 1600 gebouwd voor de huisvesting van de al veel langer bestaande Latijnse School. Vanaf 1838 werd de school aangeduid als Stedelijk Gymnasium. In 1883 verhuisde het gymnasium naar een nieuw gebouw aan de Doezastraat. Het gebouw aan de Lokhorststraat bleef daarna bekend staan als de Latijnse School. Het werd onder andere gebruikt als

dependance van de HBS aan de Pieterskerkgracht en van de technische opleiding MSG. Het onderhoud van het gebouw liet jarenlang veel te wensen over.

17 Raadsvoorstel 299 van 4 november 1963.

18 Brief van 8 oktober 1964 (ELO, SA V, inv.nr. 5428).

19 Raadsvoorstel 243 van 16 augustus 1965.

20 Brief van 29 april 1965, kenmerk O.K.N. 115.771 (ELO, SA V, inv. nr. 5315). Twee weken daarvoor was het kabinet-Cals aangetreden en was het taakveld cultuur, inclusief de monumentenzorg, overgegaan van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen naar het nieuwe ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk.

21 De lijst is op internet te vinden: www.dbnl.org/tekst/_voo016voor12_01/. De lijst is, niet alleen voor Leiden, maar voor heel Zuid-Holland met uitzondering van Den Haag en Delft, opgesteld door de Leidse gemeente-archivaris J.C. Overvoorde.

22 ELO, SA V, inv.nr. 5314. De Ruyter van Steveninck was lid van de NSB en was in 1941 door de Duitsers aangesteld.

23 In november 1957 schreef het college bij de schriftelijke voorbereiding van de gemeentebegroting voor 1958: 'Wij geven er uit praktische overwegingen de voorkeur aan, de vaststelling van onze eigen monumentenlijst op te schorten tot het tijdstip, waarop een definitief inzicht kan worden verkregen omtrent de vraag, hoever de gemeentelijke wetgever met zijn aanvullende bevoegdheid op dit punt zal kunnen gaan.' (ELO, SA V, inv. nr. 1601, vraag 269).

24 Voorzitter van de commissie was P. Olivier. De schrijver van dit artikel was ook lid van de commissie.

25 Raadsvoorstel van 20 december 1965, nummer 370.

26 *Handelingen gemeenteraad 27 december 1965*, pagina 965-980.

27 Roorda kreeg de steun van

een kleine meerderheid van zijn eigen fractie, een van de twee PSP-raadsleden en het enige CPN-raadslid.

28 Het origineel van de brief is aanwezig in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Een kopie bevindt zich in ELO, SA V, inv. nr. 297.

29 Raadsvoorstel 341 van 12 december 1966.

30 *Handelingen gemeenteraad 19 december 1966*, pagina 891-893.

31 Hiernaar wordt verwezen in een nota van de Dienst Gemeentewerken van 2 mei 1967. Merkwaardig is dat in die nota niet op het monumentenaspect werd ingegaan en gesuggereerd werd dat er wel gesloopt zou kunnen worden als de financiële goedkeuring van GS binnen zou zijn.

32 De brieven aan de gemeenteraad en aan B en W vertonen minieme tekstuele verschillen. De weergegeven tekst is die van de brief aan de raad. De brief aan de raad is niet gedateerd, die aan het college heeft als datum 1 maart 1967. Beide brieven zijn volgens de erop geplaatste stempels op 24 april 1967 op het Stadhuis binnengekomen. De open brief werd ook toegezonden aan het ministerie van CRM, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, GS van Zuid-Holland en de Provinciale Planologische Dienst.

33 Met de uitgevoerde ontsierende slopingen werd onder andere bedoeld op een groot deel van het blok Garenmarkt-Raamsteeg-Korevaarstraat, de hoek Pieterskerkhof-Pieterskerkstraat, de hoek Pieterskerkhof-Muskadelsteeg, de hoek Lokhorststraat-Pieterskerkgracht en een terrein naast het stadhuis aan de Kapelstraat. De bedoelde voorgenomen ontsierende slopingen waren de rest van het terrein Lokhorststraat-Pieterskerkgracht en de hoek Garenmarkt-Levendaal. De gevreesde slopingen waren de Nieuwe Rijn tussen de Hooigracht en de Middelstegracht (voor de uitbreiding van het Elisabeth-ziekenhuis), het blok Pieterskerkgracht-Langebrug-Berken-daalstraatje, een terrein tussen de Ga-

renmarkt en de Korevaarstraat en een terrein tussen het Noordeinde en het Galgewater.

34 In dit artikel zijn de namen van de ondertekenaars overgenomen zoals ze in de brief aan de gemeenteraad staan. Op de brief aan het college zijn de namen in een iets andere volgorde overgetikt.

35 G. Groen was directeur van de N.V. Boek-, Courant- en Handelsdrukkerij voorheen J.J. Groen en Zoon. In de brief aan het college werd ook de drukkerij als zodanig als ondertekenaar vermeld.

36 J. van Duyvendijk, Steenschuur 13, was zenuwarts.

37 J. Ringelberg was arts en wetenschappelijk medewerker bij de afdeling psychiatrie van de Universiteit.

38 P.E. de Josselin de Jong was hoogleraar culturele antropologie.

39 Ben Walenkamp is vooral bekend geworden als initiatiefnemer van de Leidse muurgedichten. Over zijn werk verscheen in 2018 het boekje *De rode lijn*, geschreven door Nancy Stoop. Hij had destijds een galerie in de Nieuwstraat, maar hij schilderde ook en had woon- en werkruimte gekraakt in Lokhorststraat 22 en later in het MSG-gebouw en de Latijnse School. Volgens een artikel in de *Nieuwe Leidsche Courant (NLC)* van 13 mei 1967 hadden ook Breddels, Van Houwelingen en Oosterman daar ruimte in gebruik genomen. In dezelfde krant van 14 maart 1968 noemde Breddels zijn ruimte in Lokhorststraat 22 'een rot onbehagelijk hok'.

40 Jan Maaskant is beeldhouwer. Hij had destijds een atelier in de Boerhaavezalen, waar nu het Museum Boerhaave gevestigd is. Tegenwoordig woont hij in Friesland.

41 ELO, toegang 541, inv.nr. 13.

42 *Leids Jaarboekje* 60 (1968) 10.

43 ELO, SA V, inv.nr. 297.

44 ELO, SA V, inv.nr. 5314.

45 Raadsvoorstel 81 van 4 maart 1968.

46 Vos was van 1964 tot 1973 ook bestuurslid van de Vereniging Oud

Leiden. In een ledenvergadering in 1969 werd er kritisch gereageerd op de combinatie van zijn hoofdfunctie met het bestuurslidmaatschap van de vereniging. Hij werd desondanks met 43 tegen 22 stemmen herbenoemd (*Leidsch Dagblad*, 28 maart 1969).

47 Over de verschillende bouwplannen van de bibliotheek: W. Hariot, *Van gunst naar recht, zeventig jaar openbare bibliotheekvoorziening in Leiden* (Leiden 1980) 46-51.

48 Hans van Klinken e.a., *40 jaar Stichting Diogenes Leiden* (Leiden 2013).

49 Al na anderhalf jaar trok Bert

Oosterman zich terug uit het bestuur van Diogenes omdat hij wethouder werd.

50 Informatie over de door Diogenes uitgevoerde restauraties is onder andere te vinden in *Jubileumuitgave 1973-1993* van de Vereniging van Vrienden van Diogenes en op de website van Diogenes (<https://www.diogenes-leiden.nl/>).

51 In de raadsvergadering van 18 maart 1968 zei wethouder Piena dat het ontwerp van Schutte door de Welstandscommissie was afgewezen omdat het hypermoderne gebouw niet in de omgeving van de Pieterskerkgracht paste.

52 *Handelingen gemeenteraad* 18 maart 1968, pagina 125.

53 De stukken zijn aanwezig bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort en zijn een onderdeel van het dossier over de aanwijzing van monumenten in Leiden.

54 Omdat het Wegenschema en het Basisplan in 1961 naar buiten werden gebracht, werd later vaak dat jaartal er aan toegevoegd. De vaststelling door de gemeenteraad vond echter plaats op 19 februari 1962.

55 Hierover een artikel van Esther Starkenburg in *Tastbaar Geheugen, 150 jaar zorg voor Leidse monumenten* (Leiden 2014) ihb 25-29.

4 mei: De stille tocht bij de Dodenherdenking gaat via het Rapenburg. Foto: Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2018

Samengesteld door M. Smitsloo-de Graaff en R.D. Paauw

JANUARI

5 Bijna veertig procent van de raadsleden in de regio Leiden en de Bollenstreek mist de publieke waardering voor het raadswerk, terwijl 35% klaagt dat er te weinig tijd is om het raadswerk goed te doen. Ook vindt bijna een derde dat de vergoeding voor het werk te laag is. Dit blijkt uit een enquête van het *Leidsch Dagblad* en onderzoeksbureau Top-onderzoek.

12 Wetenschappers van het LUMC krijgen een subsidie van ruim zes miljoen euro van KWF Kankerbestrijding voor onderzoeken naar verschillende vormen van kanker.

15 Begin van de bouw van de nieuwe Valk-brug, het sluitstuk van de herinrichting van het gebied rond Molen de Valk. De werkzaamheden moeten in de eerste helft van 2019 klaar zijn.

15 Leidenaars hebben Erfgoed Leiden en Omstreken snel geholpen bij het lokaliseren van 3000 historische foto's. Het project *Lens op Leiden* is daarmee een succes. ELO heeft zo'n 90.000 foto's in het archief zonder adres- of plaatsgegevens. Er is inmiddels een nieuwe set van 2000 foto's aan de Leidenaars voorgelegd.

16 De Leidse musea hebben vorig jaar 1,2 miljoen bezoekers getrokken, ruim 37.000 minder dan in 2016, maar gezien de sluiting van de musea Boerhaave, De Lakenhal en

Naturalis – ze worden alle drie verbouwd – is er toch sprake van een recordaantal.

17 De bouw van 69 appartementen aan de Van Vollenhovekade is van de baan. Het stadsbestuur heeft een punt gezet achter het zeer omstreden plan van de Voorschotense projectontwikkelaar Niersman. Ouders van de kinderen van de Lorentzschool hebben zich er altijd fel tegen verzet. Het leidde tot 506 officiële bezwaren.

17 Daan Sloos (76), nestor van de gemeenteraad, zal na de verkiezingen van dit jaar niet meer terugkeren in de raad. Hij is er 24 jaar onafgebroken lid van geweest voor de partij Leefbaar Leiden.

17 januari: Daan Sloos (76), nestor van de Leidse gemeenteraad, neemt na 24 jaar afscheid. Foto: Hielco Kuipers.

20 Een ruime meerderheid van de gemeenteraad schaaft zich achter het plan om wonen en werken te vermengen op het bedrijventerrein aan de Rooseveltstraat. Er komen woningen naast, boven en achter de bestaande bedrijven. De ondernemers zijn hierover sterk verdeeld.

20 Adam Cohen, hoogleraar klinische farmacologie, vertrekt na dertig jaar als directeur van het Centre for Human Drug Research (CHDR) in het Bio Science Park. Het bedrijf is koploper op het gebied van geneesmiddelenonderzoek. Onder zijn leiding groeide CHDR van een paar personen in een oude AZL-barak naar 250 personeelsleden nu.

22 De Leidse sterrenkundige Ewine van Dishoeck krijgt van de Amerikaanse National Academy of Sciences de James Craig Watson Medal 2018 voor 'buitengewone bijdragen aan de astronomie'. Aan de prijs is een geldbedrag verbonden van 25.000 dollar en 50.000 dollar voor haar onderzoek op het gebied van moleculaire astronomie en astrochemie.

22 De gemeente heeft een aantal schadelclaims uitbetaald aan mensen die gestruikeld zijn over de afstapjes bij de verhoogde Morspoort. De gemeente zal het geheel nu veiliger maken. De verhoging had al forse kritiek geoogst bij diverse instanties, onder meer van de Historische Vereniging Oud Leiden.

23 In het Nationaal Archief in Den Haag zijn twee tekeningen gevonden van Goeie Mie, de beruchte gifmengster, die gemaakt zijn tijdens de strafzaak tegen haar in 1885. De tekenaar is Victor de Stuers, eind 19de eeuw de belangrijkste Nederlandse ambtenaar op cultureel gebied.

26 De Leidse kledingzaak Piece of Cake stopt ermee. Na 38 jaar zien de beide eigenaren voor hun winkel aan de Haarlemmerstraat geen toekomst meer. Redenen: het wordt steeds stiller in de langste winkelstraat van Leiden en de forse groei van internetaankopen.

31 Na het schrappen van het appartementencomplex aan de Van Vollenhovekade gaat nu ook een ander omstreden bouwplan, een zorg- en activiteitencomplex voor mensen met een verstandelijke beperking aan de Oppenheimstraat, niet door. Er is een alternatief gevonden: op het Kanaalpark, langs het spoor en de Kanaalweg worden kantoorgebouwen omgebouwd tot 47 woonzorgappartementen.

FEBRUARI

1 De 37-jarige invalhuisarts uit Leiden, die in oktober vorig jaar werd opgepakt voor ontucht en het stiekem filmen van patiënten, wordt verdacht van misbruik van vier jonge meisjes, onder wie zijn nu zevenjarige dochter. De strafmaat wordt later bekend gemaakt.

2 Marianne van Velzen (47) is de komende drie jaar de stadsdichter van Leiden. 'Ze is Leids, ze snapt de stad en weet dat gevoel goed onder woorden te brengen,' aldus juryvoorzitter Theo de With. Zij volgt Wouter Ydema op.

2 De Raad van State verwierpt alle bezwaren van de Wijkraad Stevenshof tegen de kap van 9000 bomen voor de aanleg van de Rijnland Route. De gemeente heeft zich aan de regels gehouden bij de vergunningverlening.

3 Door een brand in het Sociaal Pension aan het Morspad (naast de Morspoortgarage)

is een man zwaar gewond geraakt en later overleden. De 27 bewoners van het pension zijn door het Rode Kruis tijdelijk verhuisd naar een gebouw op het Nuon-terrein aan de Langegracht.

8 Voor het eerst lopen er dit jaar bij de Dies Natalis (de 443e geboortedag van de Universiteit Leiden), twee pedellen mee in de stoet van hoogleraren en bestuursleden van studentenverenigingen: Erick van Zuijlen en Frank Geerlings. De twee doen het werk in een duobaan sinds de vorige pedel met pensioen ging. Het werk wordt steeds drukker: het afgelopen jaar waren er 423 promoties en bijna 70 oraties.

8 Officiële opening in het stadhuis van het jubileumjaar van COC Leiden. De organisatie die opkomt voor de belangen van homo's, lesbiennes, biseksuelen, transgenders en interseksuelen, bestaat vijftig jaar.

9 Op een bijeenkomst van de Leidse Sport Federatie wordt Kungfu-kampioen Mark Horton gekozen tot Leids sportman van het jaar. Bij de vrouwen gaat de eer naar roeister Nicole Beukers. Roeister Annika van der Meer is de beste aangepaste sporter van 2017. De schakers van LSG worden gekozen tot beste sportploeg.

10 Leiden gaat definitief vijftig miljoen spenderen aan drie nieuwe sportcomplexen in Zuid-west: een nieuwe ijsbaan, sporthal en zwembad.

13 Het 70-jarig bestaan wil de club nog wel vieren, maar dan houdt korfbalvereniging Crescendo op te bestaan. De club is niet levensvatbaar meer: het aantal leden is onder de tweehonderd gedaald. Leiden telt straks nog drie korfbalverenigingen.

9 februari: Kungfu-kampioen Mark Horton wordt gekozen tot Leids sportman van het jaar. Foto: Hielco Kuipers.

15 In 2017 groeide Leiden met 664 inwoners. De stad telt nu 124.417 ingezetenen.

16 Uitzendbureau Luba (Lugdunum Bata-vorum), ooit op een zolderkamertje opgericht door Selma van den Broek, bestaat vijftig jaar.

17 Wijkvereniging Transvaal klaagt bij de Leidse politiek over de in haar ogen ongeremde 'verkamering' van de wijk, over geluidsoverlast en vooral over de gestage teloorgang van de sociale cohesie in de buurt.

20 In een pand aan het Steenschuur, eigendom van de parochie Heilige Lodewijk, komt een Babyhuis waar moeders die daarvoor in aanmerking komen, hulp krijgen bij

het verzorgen van hun baby. De organisatie wil hiermee voorkomen dat baby's uit huis worden geplaatst.

22 Originele documenten van de wetenschappers Einstein en Lorentz komen in bezit van museum Boerhaave. Ze zijn door twee particulieren geschonken. Het Lorentz-materiaal bevat onder meer de bankoverschrijving van de Nobelprijs die aan de Leidse hoogleraar werd toegekend. Op 12 maart is de officiële overdracht.

22 De gemeente beëindigt per direct de samenwerking met Jongeren in Nood, die daklozen tussen de 16 en 27 jaar begeleid. De stichting wordt financieel wanbeheer verweten en er zouden ook zorgen zijn over de kwaliteit van de hulpverlening. Een gerechtshof heeft beslag gelegd op alle gelden en goederen van Jongeren in Nood.

23 GOL Sport stopt er na dit seizoen mee. De voetbalclub, spelend aan de Boshuizerkade, ziet onvoldoende toekomstperspectief. GOL Sport, dat vooral leden van Turkse en Marokkaanse origine telt, werd opgericht in 1993.

MAART

1 Het voormalig bestuur van het ROC Leiden is niet aansprakelijk voor de financiële malaise waar de school in 2015 in terecht kwam door de bouw van twee enorme schoolgebouwen bij de stations Leiden Centraal en Lammenschans. Dat heeft de rechtbank in Utrecht bepaald. Dat de school in de problemen kwam was volgens haar het gevolg van de financiële crisis die toentertijd door niemand was voorzien. Het ministerie

van Onderwijs hield de school overeind met een gift van 40 miljoen euro.

3 Tien wijkverenigingen in en rond het Leidse centrum vragen het na de verkiezingen aantredende stadsbestuur in een manifest meer en specifiek rekening te houden met de 20.000 inwoners van de binnenstad. Er moet een stop worden gezet op het aantal evenementen en het uitbreiden van het aantal studentenkamers.

3 Het Rijksmuseum van Oudheden bestaat 200 jaar.

5 Op de muur van Hugo de Grootstraat 12 onthult de ambassadeur van Indonesië een plaque die herinnert aan het feit dat hier voor de Tweede Wereldoorlog studenten uit het toenmalige Nederlands-Indië elkaar ontmoetten voor debat en politieke bijeenkomsten.

10 Uit de Rijn ter hoogte van het stadhuis hebben 35 vrijwilligers tien kubieke meter vuil naar boven gehaald. De oogst bestond o.a. uit tientallen fietswrakken, terrasstoelen, parasols, een bouwhek, een dranghek en een complete tent inclusief de haringen.

10 De gemeente heeft de afgelopen vier jaar te veel geld geïnd van Leidenars die een spoedrijbewijs aanvroegen. Het gaat om 9,70 euro per aanvraag. De gemeente zal in alle 1850 gevallen terugbetalen.

13 Leiden telde in 2015 9.400 studentenhuishoudens. Het zijn vooral eengezins-huishoudens. Dat is 15% van alle huishoudens in de stad.

18 De eerste Holiday Inn van Europa, aan de Haagse Schouwweg, bestaat vandaag vijftig jaar.

21 Bij de gemeenteraadsverkiezingen handhaaft D66 zich als de grootste partij

maar moet wel drie van de twaalf zetels inleveren. Grote winnaar is Groen Links dat van 4 naar 8 zetels gaat. Winst is er ook voor de Partij voor de Dieren 3 (1), de nieuwe Partij Sleutelstad 2 zetels en de VVD 6 (5). Verliezers zijn de SP 3 (5), PvdA 4 (5) en CDA 3 (4).

22 De grootschalige opknabbeurt van Haarlemmerstraat en Lange Mare is klaar. De straten werden voorzien van nieuwe klinkers, straatlantaarns en bloembakken.

22 Het aantal overlastincidenten door Leidse jongeren is afgelopen jaar fors gestegen ten opzichte van 2016, van 1190 naar 1444 gevallen.

27 De Universiteit Leiden trekt 21,7 miljoen euro uit voor de bouw van een nieuw Universitair Sportcentrum aan de Einsteinweg.

28 De voetbalverenigingen VV Leiden en FC Rijnland gaan met ingang van het volgende seizoen een fusie aan. Als naam van de nieuwe club is Sporting Leiden gekozen.

28 De kosten voor de drie containerwijkjes (aan de Wassenaarseweg, de Voorschoterweg en de Sumatrastraat) voor asielzoekers met verblijfsvergunning en reguliere woningzoekenden blijven stijgen. Voor het gehele project was 2,2 miljoen euro uitgetrokken. Daar kwam later zes ton bij voor het bouwrijp maken van de kavels en nu nog eens 1,3 miljoen voor tal van andere zaken. Er is alom verbazing.

31 Na 42 jaar sluit de 71-jarige Wijnand Sloos, oud-doelverdediger van UVS, zijn vermaarde sportwinkel aan de Vijf Meilaan. Tijdens zijn laatste werkdag krijgt hij het Cornelis Joppenszbeeldje. De gemeente reikt dit beeldje uit aan mensen die zich dienstbaar hebben gemaakt voor de stad.

APRIL

5 Leidse wetenschappers hebben ontdekt dat moeders een grotere invloed dan vaders hebben op het bereiken van extreem hoge leeftijden. De wetenschappers volgen al jaren 421 bijzondere families van wie meerdere leden ouder dan 90 jaar werden. Nu blijkt dat die vooral via de moeder wordt doorgegeven.

7 Voor de officiële opening van de moskee Al Hijra aan de Haagweg wordt de hele buurt en het stadsbestuur uitgenodigd. De bouw heeft vier jaar geduurd omdat de aannemer alleen het casco neerzette. De verdere afwerking gebeurde door vrijwilligers. Veel buurtbewoners hadden aanvankelijk bedenkingen tegen de komst van het islamitisch gebedshuis aan de rand van hun wijk. Inmiddels is een zekere gewenning opgetreden en het verzet geluwd.

9 Een prehistorisch familiegraf, dat vorig jaar is blootgelegd bij opgravingen in Tiel, wordt uiterst voorzichtig naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden vervoerd. Daar is het voortaan te zien. Het graf is 5600 jaar oud en bevat de botresten van minimaal acht personen, onder wie twee jonge kinderen. Graven van deze omvang uit de prehistorie zijn zeer zeldzaam. Dit graf is van nationaal belang, aldus conservator prehistorie Luc Amkreutz.

9 De Leidse historica Ariadne Schmidt (45) is benoemd tot bijzonder hoogleraar voor de Geschiedenis van de Leidse Stads cultuur bij de Universiteit Leiden. De benoeming gebeurt op voordracht van het Sleutelgenootschap (gevormd door Leidse notabelen die de stad een warm hart toedragen) en Magdalena Moons, een groep oud-bestuursleden van

27 april: K&G mag weer meedoen aan de Grote Optocht en de Taptoe tijdens Leidens Ontzet. Foto: Taco van der Eb.

de 3 October-Vereeniging. De benoeming is voor vijf jaar.

14 Op Langebrug 89 opent de VVV de Young Rembrandt Studio. In dit 17de-eeuwse huis leerde Rembrandt de basisvaardigheden van het vak. Leiden Marketing heeft er het initiatief voor genomen. In het pand kunnen bezoekers een videoprojectie zien van de eerste 25 jaar van het leven van de schilder. Ook komt er een souvenirwinkel in het pand.

15 Onderzoekers Rolf Fronczek en Gisela Terwindt van het LUMC gaan uitzoeken of zogeheten GONinjecties beter werken tegen clusterhoofdpijn dan de huidige medicatie. De Hersenstichting heeft het tweetal, kopstukken van de afdeling van hoofdpijn-‘goeroe’ Michel

Ferrari, daar een subsidie van 500.000 euro voor gegeven.

20 De Zijl Zwemsport en LZ 1886 gaan fuseren. Een overgrote meerderheid van beide Leidse zwemverenigingen stemt daarmee in. Er wordt al een kwart eeuw gesproken over een dergelijke fusie. De nieuwe club, waarvan de naam nog moet worden bedacht, krijgt 1700 leden.

20 De 43ste Singelloop wordt weggeschoten door paralympisch skikampioen Jeroen Kampschreur (19) uit Leiderdorp, die onlangs met een gouden medaille thuiskwam uit Zuid-Korea. Het 6500 meter lange hardlooprondje is dit jaar een uitdaging voor ruim vijfduizend lopers.

25 Op de bekroonde website van Erfgoed Leiden en Omstreken worden tienduizenden afbeeldingen gewist of op zwart gezet, door een uitspraak van de kantonrechter over auteursrechten, die ook grote landelijke gevolgen heeft. De kwestie handelt om 25 anonieme foto's en prentbriefkaarten uit de jaren veertig en vijftig, waarvan de naam van de fotograaf niet meer te achterhalen was. Omdat ze meer dan zeventig jaar oud zijn, ging Erfgoed Leiden ervan uit dat zij vrij van rechten waren. De kantonrechter dacht er anders over.

25 De aangekondigde landelijke reorganisatie bij offshoreconcern Heerema kost ook voor het hoofdkantoor in Leiden honderden banen. Vorig jaar verdwenen daar ook al 250 mensen. Het hoofdkantoor aan de Vondellaan, dat nog geen drie jaar geleden werd opgeleverd, staat in de toekomst grotendeels leeg.

27 De Leidse Show- & Marchingband K&G mag weer meedoen aan de Grote Optocht en de Taptoe tijdens Leidens Ontzet. Het vertrouwen is hersteld. K&G werd tijdens het afgelopen Ontzet door de 3 October Vereeniging geweerd, omdat ze zich meerdere jaren achter elkaar niet aan afspraken zouden hebben gehouden en alcohol zouden hebben gedronken.

MEI

4 Een recordaantal van circa 1500 mensen loopt de stille tocht, die voor het eerst dwars door de stad gaat, via het Rapenburg tot het bevrijdingsmonument bij molen De Valk. Centraal thema dit jaar zijn de 51 kinde-

ren van het Joods Weeshuis die op 17 maart 1943 met hun begeleiders werden weggevoerd en via Westerbork naar vernietigingskamp Sobibor gebracht om te worden vergast. De zwartste bladzijde in de Leidse oorlogsgeschiedenis.

14 Het nieuwe Leidse stadsbestuur van D66, GroenLinks en PvdA bestaat uit vier vrouwen en twee mannen. D66, de grootste partij van Leiden, levert Fleur Spijker en Paul Dirkse, de PvdA Marleen Damen en Groen Links, de grote winnaar van de verkiezingen, Yvonne van Delft en Martine Leeuwis. Burgemeester Henri Lenferink is het zesde lid.

24 Overleden: René Vallentgoed, ofwel de nachtburgemeester van Leiden. Hij werd 63 jaar. Vallentgoed was manager van tal van landelijk bekende schrijvers. Hij was initiatiefnemer van de verkiezing van de Leidse nachtburgemeester.

27 Van de ruim 12.000 ingeschrevenlopers komen er 9313 opdagen bij Leiden Marathon. Deze editie is extra zwaar omdat de temperatuur voor de maand mei ongebruikelijk hoog is. De organisatie roept toeschouwers op om de deelnemers nat te spuiten. Zeker tien mensen worden onwel. Vier deelnemers worden met verschijnselen van oververhitting naar het ziekenhuis gebracht.

JUNI

6 De Leidse woningbouwcorporatie De Sleutels is voornemens zeven flatblokken met in totaal 104 woningen langs de zuidkant van de Willem de Zwijgerlaan te slopen. Dat de flatjes uit de naoorlogse wederopbouwperiode tegen de vlakte gaan is geen verrassing.

De bewoners zijn allesbehalve tevreden over hun huidige sociale huurwoning.

9 In een uitverkochte Leidse Schouwburg neemt het cabaretduo Tartuffe afscheid. Lillian Kanbier en Marianne de Groot kropen twintig jaar lang in de huid van twee Leidse volkswomen en luisterden menig feest op. Ze vinden het genoeg geweest. Behalve een staande ovatie krijgen ze ook de Gouden Speld van Verdienste van de stad Leiden.

12 Overleden: de Rijnsburgse kunstenaar Joop van Egmond, alias Mond (74). Een verkeersongeval in Engeland wordt hem noodlottig. Van Egmond werd onder meer bekend als ontwerper van de Leidse 3 oktoberopocht en de bloemencorso's. Ook staan er in de regio verschillende sculpturen van zijn hand.

15 Hoogleraar sociale- en organisatiepsychologie Carsten de Dreu (51) van de Universiteit Leiden is dit jaar één van de vier winnaars van de Spinozapremie. Hij krijgt 2,5 miljoen euro van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). De Dreu onderzoekt de spanning die altijd bestaat tussen het gezamenlijk belang en het eigenbelang.

16 De stichting Antonius Clubhuis aan de Lange Mare bestaat vandaag exact honderd jaar. In juni 1918 werd het Sint Antonius Jongenspatronaat gesticht. Acht jaar later werd honderd meter verderop een pand gekocht aan de Lange Mare. De zaal werd gebruikt door de tamboers zoals de Franciscusband. Later werd het Antonius Clubhuis bekend als locatie voor grote feesten en partijen. Tegenwoordig maakt het onderdeel uit van het Best Western City Hotel.

18 Bij een archeologische opgraving nabij het universitair sportcentrum langs de Plesmanlaan worden twee graven uit 7de eeuw ontdekt. De goed geconserveerde graven van twee jonge mannen zijn volgens Erfgoed Leiden interessant omdat er nog weinig bekend is over de bewoners en hun grafrituelen in het Nederlandse kustgebied in de zogeheten Merovingische tijd. Beiden zijn begraven in een grafkist.

26 Deze week vallen in de Leidse regio 69.000 telefoonboeken op de mat. De allerlaatste, want na 137 edities verdwijnt de papieren gids. Uitgever DTG meldt dat bijna iedereen nummers online opzoekt.

28 Het zweetkamertje in het Academiegebouw aan het Rapenburg heeft een eigen website gekregen: www.hetzweetkamertje.nl. Sinds de 18de eeuw zetten studenten, die examen hebben gedaan, hier hun handtekening. Via de website kunnen alumni hun handtekening terugvinden en, als hij is verwaagd, langs de digitale weg opnieuw zetten.

JULI

2 ProRail begint met de voorbereidingen voor spoorvernieuwing rond station Leiden Centraal. Tot en met 2020 worden over een lengte van twee km alle rails, dwarsliggers en grind vernieuwd. In het station worden de perrons op gelijke hoogte gebracht met de vloer van de nieuwe treinen.

2 Oud-brandweercommandant Bart Mark is op 87-jarige leeftijd overleden. Hij was commandant van de Brandweer Leiden en de Regionale Brandweer Rijnland van 1983 tot en met 1991.

3 Conservator Daan Kok van Museum Volkenkunde heeft 'op een slaapkamer ergens in Nederland' een uniek, 200 jaar oud Japans kamerscherm ('Uitzicht op Deshima') van de beroemde kunstenaar Keiga bemachtigd. Hoeveel Volkenkunde er voor heeft betaald werd niet bekendgemaakt. Na grondige restauratie wordt het een topstuk in de Japanse collectie.

3 Het opsplitsen van huizen, het zogenoemde verkameren, wordt direct gestopt, in afwachting van nieuwe regels daarvoor. Dit schrijven B en W aan de gemeenteraad. Het verbod loopt tot uiterlijk 1 juli 2019. De balans is zoek tussen verkleining van de kamernood onder studenten en de belangen van omwonenden.

4 Studentenvereniging Augustinus (1900 leden) viert haar 125-jarig bestaan. Ooit opgericht als katholieke studentenclub heeft zij nu geen binding meer met een geloofsovertuiging. De eerste voorzitter van Augustinus was later de eerste katholieke premier van Nederland: Charles Ruijs de Beerenbrouck.

4 Uit het depot van Rijksmuseum Boerhaave is een kluis gestolen met het zeer giftige curare er in. Curare is een gif dat door Zuid-Amerikaanse indianenstammen wordt gebruikt voor de jacht. Het gifblokje stond op de lijst om afgevoerd te worden en was tijdelijk in een potje in de kluis opgeslagen.

6 De Leidse Reddingsbrigade (550 leden), een van de oudste reddingsbrigades van Nederland, bestaat honderd jaar.

7 Woningcorporatie Ymere verkoopt vrijwel al haar woningbezit in Leiden aan collega Portaal. Het gaat om 844 sociale huurwoningen en 23 woningen in de vrije sector. Met de

transactie is een bedrag gemoeid van 91 miljoen euro.

7 In de nacht van vrijdag op zaterdag wordt in het Jacques Urlusplantsoen een 28-jarige Leidenaar, vader van vijf kinderen, doodgestoken. Een 25-jarige Leidenaar is als verdachte opgepakt.

10 Bij opgravingen op het terrein van de Meelfabriek is men gestuit op resten van 17de- tot 19de-eeuwse bebouwing. Aangenomen wordt dat hier leerlooiers woonden en werkten.

10 De oud-atlete Mien Klaver-Schopman is op 107-jarige leeftijd in de serviceflat Schouwenhove overleden. De geboren Amsterdamse ging in 1932 als reserve voor de 4 × 100 m ploeg naar de Olympische Spelen van Los Angeles en was de oudste nog levende Olympiër.

14 Boekhandel Van Stockum aan de Breestraat kondigt aan eind dit jaar dicht te gaan. Eigenaar H. de Vries uit Haarlem ziet geen kans de zaak langer open te houden.

17 Drogisterij Van Harteveld aan de Zee-manlaan in de Professorenwijk sluit na meer dan tachtig jaar haar deuren. De eigenares kan het financieel niet meer bolwerken. De buurt betreurt de sluiting.

19 In het nieuwe entreegebied van het Bio Sciencepark worden de komende jaren duizend huurwoningen gebouwd. Ook komen er winkels en horeca. De gemeente en Universiteit Leiden hebben Yisheng Development uit Amstelveen gekozen als ontwikkelaar van het gebied rond het Universitair Sportcentrum.

26 Voor de duizendste keer in de historie wordt een baby gedrapeerd op de bladeren

van de Victoria Amazonica in de Hortus Botanicus. Alleen baby's tot zes maanden zijn welkom. 'Dan weten we zeker dat het goed gaat,' aldus een woordvoerder van de Hortus.

27 Opening van Sail Leiden. Zo'n tweehonderd historische vaartuigen bevolken de stad. Vanwege de grote hitte zijn vier grote beweegbare bruggen enkele dagen gekoeld met water om de schepen ongehinderd doorgang te geven naar de Leidse Haven.

30 In een sloot langs de Stevenshofdreef wordt het dode lichaam gevonden van een vrouw. Ze lag daar waarschijnlijk al enige tijd. Later blijkt het te gaan om de al drie weken vermiste 44-jarige Nataschja Scheeres uit Epe. Haar eveneens 44-jarige vriend is als hoofdverdachte gearresteerd.

AUGUSTUS

3 Vrijwilligers die het voormalige fabriekspand van Tieleman en Dros aan de Middelstegracht tot vrijplaats willen ombouwen, hebben van het VSBfonds, het Oranje Fonds en het Leidse WOZfonds in totaal 94.000 euro gekregen. Eerder al bracht een crowdfundingcampagne 50.000 euro op.

4 De verhouding tussen mannen en vrouwen in Leiden wordt steeds schever. Sinds 2010 is het 'vrouwenoverschot' in de stad gestegen van 3000 naar bijna 4000.

10 Bij de Zijlpoort is de 22ste vissoort in de Leidse wateren waargenomen: zwartbekgrondels. Het zijn uitheemse vissen en vijanden van inheemse soorten als de rivierdonderspad.

10 Begin van de aanleg van het Schilperootpark. Het park komt in een hoek van

het Bio Science Park, tegenover het Bos van Bosman tussen Wassenaarseweg en Sandiforddreef. Prof. Schilperoort was in 1984 de oprichter van het Bio Science Park.

13 Op het evenementenplein van de Lammermarkt gaat de El Cid-week van start. Ruim 3500 eerstejaars studenten maken kennis met de Universiteit en de Hogeschool. Bij de feestvreugde ook onprettig nieuws: voor het eerst kost een studentenkamer meer dan 400 euro per maand.

14 De Gasthuiswijk wordt mogelijk de eerste aardgasvrije buurt in Leiden. De gemeente heeft bij het Rijk hiervoor een subsidie aangevraagd van 4,4 miljoen euro. De Gasthuiswijk wordt begrensd door Churchillaan, Voorschoterweg, Trekvliet en Vrijheidslaan.

23 Opening van 'De Betovertuin' bij wooncomplex Het Noorderlicht in Leiden-Noord. De nieuwe tuin, tussen het wooncomplex aan de Albertine Agnesstraat en verpleeghuis Overrhyn is een project van de bewoners. Zij ontwierpen een tuin die goed toegankelijk is voor de veelal zieke en gehandicapte ouderen in Noorderlicht en Overrhyn.

28 Begin van de grondboringen naar restanten van de legendarische Schans Lammen die zo'n belangrijke rol speelde in Leidens Ontzet. Er wordt gegraven in de hoek tussen het Rijn-Schiekanaal en de Vrouwenwatering.

28 Tandtechnisch laboratorium Bergers aan de Rooseveltstraat bestaat vijftig jaar.

28 Projectontwikkelaar RED Company uit Rotterdam heeft een plan ontwikkeld voor een 115 meter hoge woontoren langs de Willem de Zwijgerlaan. Daarnaast komen nog twee torens van verschillende grootte. In totaal gaat het om 550 woningen. In de ge-

meenteraad tekent zich al een meerderheid af voor het plan. Omwonenden hebben tal van bedenkingen.

30 Woningstichting Ons Doel bestaat 100 jaar. Ter gelegenheid hiervan heeft historicus Cor Smit een boekje samengesteld '100 jaar met elkaar voor elkaar'.

SEPTEMBER

3 Onthulling van een uniek Romeins wasbekken, voorzien van adelaarskop, uit de derde eeuw in het Rijksmuseum van Oudheden. Het is gevonden op een grasveldje in Rijnsburg.

6 Herdenking bij het Indië-monument van de 26 Leidse militairen die in de periode 1945-'49 omkwamen in Nederlands-Indië. Generaal b.d. A. van der Vlis benadrukt in zijn toespraak het belang van herdenken.

7 Met de opening van het informatiecentrum bij de startschacht ten noorden van recreatiegebied Vlietland is de aanleg van de zo veelbesproken Rijnland Route (de verbindingsweg tussen de A4 en de A44) officieel begonnen.

10 Studentenvereniging Minerva is in de greep van drank, drugs, fysiek geweld en seks. Er heerst 'een verstikkende verenigingscultuur', zo blijkt uit een onderzoek van advocatenkantoor Sjöcrona-Van Stigt, dat op verzoek van het vorige Minerva-bestuur de corpscultuur onderzocht. Rector-magnificus Carel Stolker noemt de uitkomst 'verbijsterend'.

15 De Amsterdamse kunsthistoricus Jan Six blijkt een nieuwe Rembrandt te hebben ontdekt. Het gaat om het werk 'Laat de kin-

18 september: De iconische foto van de Stadhuisbrand 1929. ELO.

deren tot mij komen', geschilderd in de jaren twintig van de 17de eeuw toen Rembrandt nog in Leiden woonde. Het werk wordt getoond bij de heropening van museum De Lakenhal in 2019.

18 Het is de beroemdste foto van de beruchte stadhuisbrand in februari 1929: twee brandweermannen met forse ijssnorren die de brand proberen te blussen. Lang is aangenomen dat het om twee Haagse brandweerlieden ging, maar nu blijkt een van hen toch een Leidenaar te zijn: Henk Koome, die in 1952 overleed. Een dochter van hem, de 82-jarige Alie Sira, heeft dat verklaard. Binnen de oer-Leidse familie was dit al jaren bekend.

De twee 'ijssnorren' vormen dit jaar het onderwerp van een brandweerpraalwagen in de optocht op 3 oktober.

24 Vele jaren organiseerde carnavalsvereniging de Hutspotten grote feesten in het Antonius Clubhuis aan de Lange Mare. Ze heft zich na 45 jaar op wegens een gebrek aan animo en leden.

27 Weer verdwijnt een bekende en vertrouwde winkel uit het Leidse straatbeeld: Van der Horst Fotografie aan de Doezastraat houdt er eind dit jaar na 77 jaar mee op. Nico van der Horst (67), zoon van de oprichter, kon geen opvolger vinden.

28 De historische rosmolen (een molen die wordt aangedreven door paard of ezel) die jarenlang naast Molen de Valk stond heeft een nieuwe bestemming. Het Nederlands Artillerie Museum in Het Harde neemt hem over. De rosmolen werd in de jaren zeventig door het Legermuseum aan Leiden geschonken. Na herinrichting van de Lammermarkt was er geen plaats meer voor.

OKTOBER

5 De Taskforce Drijfvuilvissen van projectgroep Onder water in Leiden heeft na 3 oktober 949 plastic festivalbekertjes uit 1800 meter gracht gevist. De vrijwilligers, die met kano's de grachten ingaan om vuil te verzamelen, verwachten dat er nog duizenden bekertjes in het Leidse water dobberen. De projectgroep vreest dat heel wat bekertjes via de Kaag hun weg vinden naar open zee en pleit voor een statiegeldsysteem op festivalbekertjes.

7 Overleden: Leidenaar Guido Persijn (73), tot 2005 medisch directeur van Eurotrans-

plant, dat hij mede maakte tot dé Europese partner voor de toewijzing van organen. Persijn ontdekte dat mensen die ooit een bloedtransfusie hadden ondergaan, een veel grotere kans hadden op een succesvolle niertransplantatie.

8 Voor het achteroverdrukken van 1,8 miljoen euro van de Waalse Kerk is de 53-jarige ex-penningmeester Frank van E. uit Leiden tot een celstraf van 36 maanden veroordeeld, waarvan acht maanden voorwaardelijk. De rechtbank acht bewezen dat hij het geld tussen 2010 en 2014 heeft verduisterd. Hij moet het geld met rente terugbetalen. De Waalse Kerk, gelegen aan de Breestraat, is ernstig gedupeerd door de affaire. De koster en de predikant kunnen niet meer worden betaald en ook het onderhoud van de kerk wordt lastig.

10 In de gemeenten Kaag en Braassem en Nieuwkoop zijn vijf mannen opgepakt op verdenking van handel in drugs, onder wie een twintigjarige Leidenaar. Hij zou in de Leidse regio naar verwachting meer dan vierhonderd minderjarige scholieren van verdovende middelen hebben voorzien. Onder de afnemers zaten ook heel jonge kinderen van twaalf of dertien jaar.

12 Een miljoen mensen hebben inmiddels de T.rex van het Leidse museum Naturalis gezien. Na de expositie in Leiden is het skelet van de dinosaurius te zien geweest in Salzburg, Barcelona en Parijs. De dino – Trix gedoopt – keert in de zomer van 2019 weer terug naar Leiden. Naturalis heeft dan een splinternieuw museumgebouw gereed, waarin de in Amerika opgegraven T-Rex een ereplaats krijgt.

12 Met de start van de bouw van de parkeergarage viert eigenaar en ontwikkelaar Ab van der Wiel het formele startfeestje van het monumentale industriële complex de Meelfabriek. Bij deze gelegenheid krijgt hij het Restauratiefonds Compliment 2018 overhandigd, een jaarlijkse prijs voor bijzondere inzet voor monumentenzorg. Van der Wiel kocht het complex twintig jaar geleden al. De voormalige Meelfabriek aan de Waardgracht wordt de komende jaren getransformeerd tot woon- en werkgebied.

13 Bij de intocht van Sinterklaas in Leiden ontbreekt komende maand de vaste muzikale omlijsting. Dweilorkest De Maretoeters heeft zich teruggetrokken uit onvrede over het besluit van de organisatie om Zwarte Piet uit Leiden te laten verdwijnen. Vanaf 2019 komen er alleen nog roetveegpieten aan, dit jaar is dat half om half.

15 De provincie Zuid-Holland maakt zich zorgen over de kwaliteit van de boekhouding van de gemeente Leiden. Dat blijkt uit een stevige reprimande in een brief van Ge-deputeerde Staten. De provincie wijst erop dat Leiden verscherpt toezicht riskeert als de kwaliteit niet verbetert.

16 Op de historische begraafplaats Groenesteeg wordt een monument onthuld voor mensen die hun lichaam aan de wetenschap schonken.

16 De Leidse universiteit ontvangt de Chinese premier Li Keqiang. Hij spreekt met rector magnificus Carel Stolker, Chinese promovendi en studenten China-studies. Het verkeer in een deel van de Leidse binnenstad is vanwege dit bezoek tijdelijk gestremd.

17 Onder politiebegeleiding worden 3000 cassettes van het bedrijf Sanquin Bloedvoorziening met stamcellen uit navelstrengbloed van Leiden naar Amsterdam gebracht. De cassettes, met daarin de diepgevroren stamcellen, zijn gevuld met vloeibare stikstof en deze mag niet klotsen, anders ontstaat het gevaar dat de vaten gaan lekken of dat de temperatuur boven de -160°C komt. Het transport verloopt voorspoedig. Sanquin Bloedvoorziening gebruikt de stamcellen om kankerpatiënten, die door bestraling hun eigen stamcellen zijn kwijtgeraakt, een transplantatie te geven.

19 Karina Wolkers, de weduwe van Jan Wolkers, overhandigt symbolisch de eerste stukken van de artistieke nalatenschap van de auteur/kunstenaar aan het Leidse museum De Lakenhal. Eind dit jaar volgen alle andere manuscripten, foto's, schilderijen en reliëfs, het omvangrijke archief en 22 tekeningen. De in Oegstgeest geboren schrijver, die in 2007 overleed, werd artistiek gevormd in Leiden.

24 Het oudste stuk strandwal dat ooit in Nederland is aangetroffen, ligt in de bodem van het Leidse landgoed Nieuweroord, langs de Rijnsburgerweg. De ontdekking van ADC ArcheoProjecten zorgt voor grote opwinding onder archeologen. De strandwal dateert uit de late ijstijd of vroege steentijd, duizenden jaren voor Christus, en werd ontdekt tijdens de bouw van een nieuw landhuis met appartementencomplexen, dat in de plaats van de oude 'zusterflat' komt te staan.

30 Het stadsbestuur heeft de knoop doorgehakt dat het nieuwe Leidse schaats-

centrum definitief geen ijsbaan van 333 meter krijgt, maar van 250. Het is de ijsclubs en de regiogemeenten niet gelukt om samen 3,2 miljoen bij elkaar te krijgen voor een baan van 333 meter, waarop officiële (jeugd) wedstrijden gehouden kunnen worden. Bestuurslid Willem van Vliet van de overkoepelende schaatsstichting zegt ‘verbijsterd’ te zijn.

31 De redactie van het *Leidsch Dagblad*, de enige krant van Leiden en omstreken, verhuist van de Rooseveltstraat naar kantoorpand Leiden Centraal Kantoren aan het Schuttersveld.

NOVEMBER

1 De vriendschapsband tussen Leiden en het Zuid-Afrikaanse Buffalo City is na twintig jaar definitief verbroken. Aanvankelijk waren de contacten innig, later werd de band minder nauw.

2 De Catharinabrug, de 36 meter lange brug die in het centrum de Stille Rijn verbindt met de Aalmarkt, heeft de prestigieuze European Concrete Award voor 2018 gewonnen, in de categorie *civil engineering*. De jury prijst het slanke ontwerp en het dunne wegdek van de brug. Dat werd mogelijk gemaakt door gebruik van bijzonder sterk beton.

3 Twee late portretten van Rembrandt, tot nu toe niet geïdentificeerd, blijken de Leidse hoogleraar wiskunde Frans van Schooten jr. (1615-1660) en zijn vrouw Margrieta Wijnants te zijn. Wiskundige Johan Zwakenberg slaagde erin om de identiteit van de geportretteerden vast te stellen door vergelijking met een hoogleraarsportret in het Leidse

Academiegebouw. Over zijn ontdekking schreef Zwakenberg een artikel in het *Leids Jaarboekje* 2018, dat tijdens de dies van de Historische Vereniging Oud Leiden werd gepresenteerd.

6 Als een hoge kraan en werklui op de Vismarkt verschijnen om de uit 1693 stammende fontein in een fraaie bekisting te stoppen – al sinds 1872 –, weten Leidenaars: de winter komt eraan. Op grond van die definitie is vandaag de Leidse winter begonnen. Juist vandaag sneuvelt echter een warmterecord. Niet eerder sinds 1901 was het op zes november zo warm: 19 graden.

15 De Leidse burgemeester Henri Lenferink is voor de tweede keer zijn ambtsketen kwijt. Hij verloor het symbolische sieraad in het gedrang op taptoeavond, maar maakt dat vandaag pas bekend. Op camerabeelden zijn drie vrouwen te zien die de keten op straat zien liggen en oprapen. Naar aanleiding van de berichten in de media melden zij zich, maar ze hebben slecht nieuws: het sieraad is weggegooid, want niet op waarde geschat. Social media ontploffen door zowel het verlies als door een crowdfundactie om de circa achtduizend euro kostende nieuwe keten te financieren. Initiatiefnemer Enes Dedeic legt zelf 10 euro in, maar de deelname aan de actie loopt niet hard.

20 Eva Biesheuvel (80) overlijdt aan de gevolgen van een hersenbloeding. Zij genoot bekendheid als de steun en toeverlaat van haar echtgenoot, de Leidse schrijver Maarten Biesheuvel (79). Een paar weken voor haar dood waren Maarten en zij nog volop in het nieuws vanwege het verschijnen van Maartens ‘Verhalen uit het gekkenhuis’.

6 november: Als de Vismarkt-fontein wordt ingepakt, weten de Leidenaars: het wordt winter. Foto: Taco van der Eb.

Toen sprak ze nog vol optimisme over de toekomst.

22 Aanstaande bruidsparen hoeven niet meer naar het stadhuis om in ondertrouw te gaan. Dat kan voortaan digitaal, via internet, worden geregeld.

DECEMBER

2 De kassa keert terug in stadhuis en Stadsbouwhuis. Na klachten van verschillende organisaties, tot zelfs de Nationale Ombudsman aan toe, wordt contant betalen opnieuw ingevoerd. Op het stadhuis kon al sinds 2015 niet meer met munten en briefjes

worden afgerekend bij de aanschaf van een paspoort of rijbewijs.

7 Voor de bij de jaarwisseling gewond geraakte agent Damien Kok wordt een inzamelingsactie gehouden, als blijk van betrokkenheid van de politie en andere sympathisanten. Er wordt meer dan 25.000 euro opgehaald. Op verzoek van de agent wordt de actie gesloten.

19 Het nieuwe McDonalds's restaurant Leiden A44 staat op het grondgebied van Oegstgeest, aan de Rhijnhofweg en opent vandaag de deuren. De nieuwe Mac vervangt de oude vestiging even verderop bij het transferium langs de A44. Dat pand wordt gesloopt om

24 december: In de Sint Josephkerk kunnen Leidenaars een metershoge versie van de geboortestel aanschouwen. Foto: Taco van der Eb.

plaats te maken voor de aanleg van de Rijnlandroute.

21 Het aantal personeelsleden van de Universiteit Leiden is in vijf jaar tijd gegroeid met 920 docenten. Dat is nodig ook, want het aantal studenten bereikte bij het begin van het collegejaar 2018/2019 met 29.497 een nieuw record. Al met al werken er bij de universiteit 4200 mensen.

24 Bezoekers van de Leidse Sint Josephkerk kunnen in het kerkgebouw aan de Herensingel het kerstverhaal met eigen ogen

zien bij een metersgrote versie van de geboortestel.

31 De bekende naam Rijnlands Revalidatie Centrum verdwijnt per 1 januari 2019 voorgoed. Het centrum fuseert met Sophia Revalidatie uit de Haagse regio. Het nieuwe regionale revalidatieziekenhuis gaat Basalt heten. Tien personeelsleden verliezen door de fusie hun baan. De vestigingen aan de Wassenaarseweg, in het Alrijne Ziekenhuis Alphen aan den Rijn/Leiderdorp blijven bestaan.

Prof. dr. Chris Heesakkers

**24 mei 1935 Berlicum (NB) –
28 november 2018 Leiden**

Henk Jan de Jonge

Chris Heesakkers was van 1989 tot 2000 bijzonder hoogleraar Neolatijn te Leiden. Neolatijn is het Latijn dat sinds de veertiende eeuw gebruikt werd door humanistisch geschoolde geleerden, denkers en schrijvers die het elegante Latijn van auteurs uit de Romeinse oudheid wilden doen herleven. Onder de Neolatijnse auteurs nemen geleerden en literatoren die in de zestiende en zeventiende eeuw verbonden waren aan de Leidse universiteit een belangrijke plaats in. Heesakkers heeft ook over tal van andere Neolatijnse auteurs gepubliceerd, bij voorbeeld over Erasmus van Rotterdam, maar die kant van zijn werk wordt elders belicht. Hier gaat het om zijn betekenis voor de geschiedschrijving van Leiden.

Christianus Lambertus Heesakkers werd geboren te Berlicum (NB) op 24 mei 1935. Hij deed staatsexamen gymnasium- α in 1954 en studeerde van 1962 tot 1969 klassieke taal- en letterkunde te Leiden. Hier, in het studentendispuut KPATHP (zeg: Kratèr), leerde hij ook zijn toekomstige echtgenote Wil Kamerbeek kennen. Van 1967 tot 1971 was hij assistent van de hoogleraar Latijn, J.H. Waszink. Vervolgens, van 1971 tot 1978, was hij wetenschappelijk ambtenaar bij de afdeling

Foto: Driek Heesakkers.

Westerse handschriften van de Leidse Universiteitsbibliotheek met als taak de beschrijving van vroegmoderne, meest Latijnse brieven. Hij promoveerde in 1976 bij Waszink op een proefschrift over Janus Dousa, humanistisch dichter, die later, tijdens het Spaanse beleg, leider van de verdediging van Leiden werd, daarna medeoprichter en curator van de universiteit (1545-1604). In 1978 werd Heesakkers wetenschappelijk medewerker Neolatijn aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast werd hij per 1 januari 1989 benoemd op de bijzondere leerstoel Neolatijn in Leiden. Van deze leerstoel, gevestigd door het Leids Universiteits Fonds, was Heesakkers de eerste bezetter. Voorheen was het Neolatijn door de

gewone hoogleraren klassiek Latijn en door wetenschappelijke medewerkers naast hun primaire taak bestudeerd. Voor het eerst was er nu voor Neolatijn een speciale post.

Zijn Leidse en Amsterdamse functies heeft Heesakkers vervuld tot zijn emeritaat en pensionering in 2000. Daarna heeft hij zijn onderzoek onvermoeibaar voortgezet. Zijn laatste grote publicatie was de Latijnse editie van Erasmus' apologieën tegen Alberto Pio, een Italiaan die de Rotterdammer herhaaldelijk had verweten dat hij de inspirator van Luther en de reformatie was. Aan deze voorbeeldige editie, verschenen in 2015, had Heesakkers met onderbrekingen bijna vijftientig jaar gewerkt. De voltooiing was in belangrijke mate te danken aan mr. drs. Wil Heesakkers-Kamerbeek. Zij, classica, werd mede-editor van het werk.

Het dominante onderwerp in het wetenschappelijk werk van Heesakkers is de edelman Janus Dousa, Heer van Noordwijk, en dan vooral diens poëzie. In zijn proefschrift *Praecidanea Dousana* (1976) gaf Heesakkers een editie van een aantal nog ongepubliceerde brieven die Dousa en de Vlaamse humanistische filoloog Victor Giselinus (1539-1591) wisselden in de jaren 1568-1571. Tevens bevat de dissertatie een filologische studie van Dousa's eerste gedichtenbundel uit 1569, met speciale aandacht voor de reminiscenties en ontleningen aan klassieke en humanistische Latijnse dichters in deze poëzie. De fraaie titel *Praecidanea Dousana* betekent zoiets als 'Voorspijzen van Dousa', 'Dousa's voorafjes'. Heesakkers bedoelde ermee te zeggen, dat de brieven en gedichten die hij

hier bestudeerde, slechts een opmaat waren tot de prestaties van de latere, rijpe dichter, filoloog en bestuurder Dousa. Maar hij wilde met de titel zeker ook zeggen, dat zijn dissertatie een voorproef was van een groter werk dat hij over Dousa hoopte te schrijven, een biografie waarin alle door Dousa beoefende literaire genres behandeld zouden worden. De ondertitel luidt dan ook *Materials for a biography of Janus Dousa pater (1545-1604): his youth*. Een schets voor zo'n grotere studie is Heesakkers' *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)*, geschreven samen met Wilma Reinders (1993).

In 1977 hield Heesakkers voor de Vereniging Oud Leiden een lezing, later gepubliceerd in het *Jaarboekje* van dat jaar, waarin hij betoogde, dat Dousa's *Odae Lugdunenses* ('Leidse zangen', 1575) en zijn brieven een waardevolle bron zijn voor de geschiedschrijving van Leidens beleg en ontzet. Deze geschriften werpen namelijk een helder licht op de kritieke toestand in de stad tijdens het beleg, het verloop van de inundatie, de rol van de postduiven, de wankelmoedigheid van heel wat burgers, het aandeel van Dousa zelf in de stadsverdediging en zijn samenwerking met stadssecretaris Jan van Hout. Volgens Heesakkers is de vijfde *Ode* zelfs een 'uniek document voor onze kennis van het verloop van het beleg'.

Een hoogtepunt in Heesakkers' wetenschappelijke loopbaan was de verschijning van zijn tweedelige prachuitgave van het *album amicorum* van Janus Dousa in 2000. Gedurende meer dan dertig jaar, van 1563 tot 1597, verzamelde Dousa in dit album bij-

dragen van vrienden, medestudenten, professoren, literatoren, bestuurders en politici, uiteindelijk 135 personen. Het eerste deel van de editie bevat een fotografisch facsimile in kleur van het originele handschrift, het tweede biedt transcripties en vertalingen van alle inscripties en gedetailleerd commentaar, sterk prosopografisch van aard. Het boek documenteert niet alleen de ontmoetingen en contacten die Dousa had met intellectuelen en andere vooraanstaande personen in de decennia voor en na de stichting van de Leidse universiteit, onder wie de geleerden Justus Lipsius en Josephus Scaliger en de stadssecretaris Jan van Hout. Doordat Dousa vanaf 1575 de eerste president-curator van de universiteit was, werpt het album ook licht op de eerste decennia van de universiteit. Heesakkers gaf dit werk niet voor niets als hoofdtitel: *Een netwerk aan de basis der Leidse Universiteit*.

In 2009 liet Heesakkers, als pendant van de editie van Dousa's album, een uitgave van het album van Dousa's boezemvriend Jan van Hout verschijnen: *Het Vrontbuuc van Jan van Hout*. Van Hout, niet alleen stadssecretaris, maar ook secretaris van de universiteit, was een baanbreker op het gebied van de nieuwe Nederlandse poëzie. Heesakkers wijst erop, dat Van Hout dan ook vooral literair en poëtisch geïnteresseerde personen uitnodigde om aan zijn album bij te dragen: vrienden van de Muzen en van hemzelf. Het album bevat zesentwintig inscripties die Van Hout verzamelde in de jaren 1578-1579 en 1583. Het opent met enige bijdragen van Dousa, zowel in het Latijn als in het Nederlands. Heesakkers transcribeert, vertaalt en commentarieert

weer alle inscripties met grote nauwgezetheid. Doordat de auteurs van veel inscripties op een of andere manier met de universiteit verbonden zijn, kan Heesakkers Van Houts album in de inleiding en het commentaar karakteriseren als spiegel van het literaire leven in het ontwakende Leidse academische milieu.

In tal van publicaties heeft Heesakkers aan nog andere onderwerpen uit de geschiedenis van Leiden en zijn literaire cultuur aandacht gegeven. Zo bezorgde hij, samen met C. Mattheeussen, een nieuwe editie met commentaar van twee satirische werken van Lipsius en Petrus Cunaeus, hoogleraar Latijn, later in de rechten (1980). Hij schreef ook over Lipsius' interesse in de geschiedenis van het Nederlands en zijn waardering voor Van Houts poëzie in de volkstaal (1997). Hij zette uiteen, hoe Lipsius zich in zijn gebruik van het Latijn afwendde van de ciceroniaanse prozastijl, met zijn samengestelde, evenwichtig geconstrueerde volzinnen, en overging op een stijl geënt op het post-klassieke Latijn van Tacitus en Seneca, gekenmerkt door korte en bondige frasen (1993). Voorts handelde Heesakkers over de Leidse erudiet en dichter Petrus Scriverius en diens werk als editor van een bundel geselecteerde poëzie van Dousa (1975). Ook publiceerde Heesakkers een Latijnse editie, met Nederlandse vertaling, van de rede die de hoogleraar ethiek Petrus Bertius ter nagedachtenis van Dousa in oktober 1604 te Leiden uitsprak nadat de uitvaart in Den Haag had plaats gevonden. Thema's die herhaaldelijk in Heesakkers' werk terugkomen zijn verder het 'triumviraat der vriendschap' van Dousa, Van Hout en Lipsius, en Dousa's energieke aandeel in de oprichting

van de universiteit en haar opening in 1575. De prominente rol die Dousa had in de Leidse benoemingen van Lipsius, Scaliger en de graecus Bonaventura Vulcanius en daardoor in het grote succes van de jonge universiteit, komt geregeld ter sprake.

Naast dit alles was Heesakkers immer bereid Latijnse teksten te vertalen voor allen die moeite hadden hun Latijnse bronnen te ontcijferen en zich daarom tot hem wendden om hulp.

Zo ontsloot Chris Heesakkers, ook door zijn gepubliceerde vertalingen uit het Latijn, veel informatie over de geschiedenis van Leiden en vooral over de universiteit en het

literaire leven in Leiden in de periode 1570-1610. Een voorsmaak van al deze informatie had hij al geboden in zijn *Janus Dousa en zijn vrienden*, de uitvoerige leidraad bij de gelijknamige tentoonstelling die hij in 1973 organiseerde in het Gemeente-Archief te Leiden. De expositie stond in verband met het Tweede Internationale Neolatinistencongres dat toen plaats vond in Amsterdam. Het werk aan de tentoonstelling moet Chris bijzonder gefascineerd hebben en hem het besef hebben gegeven van de rijkdom aan kennis die de bestudering van Dousa zou kunnen opleveren. Die rijkdom heeft hij jarenlang met zorg en succes vergaard en royaal doorgegeven.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2018

Ingrid Y. Pot-Noordman

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2018 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2018 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Uit een aantal organen van regionale historische verenigingen is eveneens een selectie aan artikelen opgenomen. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Archeologie

Lammerding, E., Op zoek naar het Leids verleden. In: *Archeologie Magazine* 6 (2018) 12-15.
Proos, R., De laat-Romeinse schaal uit Rijnsburg. In: *Archeologie in Nederland* 2/5 (2018) 46-49.

Bouwgeschiedenis

De bouwgeschiedenis van vijf monumenten: Hogewoerd 108, Herengracht 72, Rapenburg 94, Hogewoerd 16/18, Rhijngeesterstraatweg 38 (Leiden 2018).
Dröge, J.F., 'Waar de wezen in de gevel staan'. *De bouwgeschiedenis van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis aan de Hooglandsekerkgracht te Leiden*, 2e herz. dr. (Leiden 2018).
Orsel, E., Leiden ontlast. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 63 (2017) 7-10.
Orsel E., Sixteenth-century development from common rafter roofs to ridge purlins in Leiden (NL). In: *Building knowledge, constructing histories (...)* 2 (2018) 1013-1019.
Orsel, E. en Sanne Palstra, Dateren door dendrochronologisch en C14 onderzoek. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 65 (2018) 33-44.
Orsel, E. e.a., Een gewoon huisje aan de Haarlemmerstraat in Leiden. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 64 (2018) 54-61.
Poel, C. van der en L. Gräper, De Gijselaarsbank. In: *Hart van de Stadkrant* 153 (2018) 17-18.
Remery, M. *Katholieke architectuur in de twintigste eeuw. De vier architecten van de Leidse familie Van der Laan* (Hilversum 2018).
Roscher, M., Historische stoepen aan de Hooigracht. In: *PANgeCRAS* 12 (2017) 16-17.

Stenvert, R. en E. Orsel, Jacob Roman, een innovatief ontwerper? In: *Bulletin KNOB* 117/2 (2018) 58-79.

Economische geschiedenis

Snijder, G., Leidse beurtvaart. Een verkenning van 125 jaar beurtvaart (1850-1975). In: *Bokkepoet* 231 (2018) 18-22.

Veer, R. van der en H. Kuipers, *Kunst om doorheen te kijken. Jubileumboek ter ere van het 80-jarig bestaan van Jilleba glashandel - glas in lood* (Leiden 2018).

Voogd, B., "Sigaar uit eigen blik". Brunoline, een vergeten benzinemark. In: *Conam Bulletin. Kwartaaluitgave van de Contactgroep Automobielen- en Motorrijwielhistorie* 28/2 (2018) 17-22.

Weststeijn, A., *Het Welvaren van Leiden. De open samenleving van Pieter de la Court* (Leiden 2018).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Dijk, P. van, *De beste krant van Europa. Johan Luzac (1746-1807) en de Gazette de Leyde* (Amsterdam 2018).

Jas, E., *Piety and polyphony in sixteenth-century Holland. The choir-books of St Peter's Church, Leiden* (Woodbridge Suffolk 2018).

Sociale geschiedenis

Smit, C., *Strijden tegen armoede. Tweehonderd jaar Leidsche Maatschappij van Weldadigheid ter Voorkoming van Verval tot Armoede* (Leiden 2018).

Wiel, K. van der, *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de 17e-eeuwse Leidse arbeiderswoningen* 3e gew. en verm. dr. (Leiden 2018).

Wieren-Maan, D. van en P. de Bruijn, "Met tranen in mijn ogen..." *Brieven aan het Heilige Geest Weeshuis te Leiden* (Leiden 2018).

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Burger, P. en B. van der Steen, Studenten strooien hete centen voor het volk. Stedelijke identiteit en de geschiedenis van een omstreden herinnering in Leiden (1841-2016). In: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 15/1 (2018) 66-88.

Dröge, P., *Pelgrim. Leven en reizen van Christiaan Snouck Hurgronje* (Houten/Antwerpen 2017).

Keurs, P. ter en W. Wirtz (reds), *Rijksmuseum van Oudheden Leiden. Een geschiedenis van 200 jaar* (Leiden/Zwolle 2018).

Pietrow, A.G.M., *Van zolders naar koepels. Vier eeuwen geschiedenis van de Leidse Sterrewacht = From attics to domes. Four centuries of history of Leiden Observatory* (Leiden 2018).

Smit, J., Geen waardevrij bolwerk van de vrijheid meer. De 'identiteitscrisis' van de Universiteit Leiden in de jaren 1970. In: *Universiteit en identiteit. Over samenwerking, concurrentie en taakverdeling tussen de Nederlandse universiteiten* (Hilversum 2017) 47-69.

Overige onderwerpen

Boot, J. en L. Kallenberg, *Van Gogh op Groenesteeg* (Leiden 2017).

Faber, D.J., *Memoria in Leiden in de late Middeleeuwen. Stichten en bespreken, samenwerkingen en betwisten* (Utrecht 2018). Proefschrift Universiteit Utrecht.

Kallenberg, L., *De aula en haar bewoners* (Leiden 2018).

Marks, H., *Omwillen van de vrijheid. Het ware verhaal van beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2018).

Overvoorde, P.P.J., *"Als het maar tot iets leidt..." Mr. dr. J.C. Overvoorde (1865-1930), strijder voor erfgoed en feminist* (Utrecht 2018).

Overvoorde, P.P.J. van, J.C. Overvoorde, strijder op vele fronten. In: *Heemschut* 95/3 (2018) 34-35.

Siebelt, A., *'Het is een raadsel waarvan de bevolking heeft geleefd.' De Leidse voedselvoorziening in de Hongerwinter* (Leiden 2018).

Smit, C., Leiden, dankzij het water. In: *Bokkepoot* (2018) 31-35.

Smit, C., Leiden en het water. In: *De Blauwe Meander. Artikelen over de scheepvaart* (2018) 1-8.

Zijlmans, J., Intellectual Baggage. Examining the Books of the Pilgrims. In: *American Ancestors* 19/1 (2018) 43-46.

Zijlmans, J. e.a., Following in the Pilgrims' Footsteps in Leiden. In: *American Ancestors* 19/1 (2018) 33-36.

Omringende gemeenten

Alkemade / Kaag en Braassem

Bakker, A., De Lijnbaan van Oude Wetering (deel 2: 1720-1850). In: *Alkmadders* 36/142 (2018) 11-13.

Bakker, A., Pieter van Veen, onze eerste burgemeester. In: *Alkmadders* 36/144 (2018) 11-15.

Biamond, J., De geschiedenis van Kaageiland (deel 1). In: *Alkmadders* 36/141 (2018) 9-13. Idem (2) in: *Alkmadders* 36/142 (2018) 14-19.

Bouwmeester, S., Het veilingwezen in Roelofarendsveen (deel 1). In: *Alkmadders* 36/143 (2018) 4-6. Idem (2) in: *Alkmadders* 36/144 (2018) 8-10.
Wereld, H. van der, *Anderhalve eeuw Sint-Bavokerk in Oud Ade* (Oud Ade 2018).

Hoogmade/Woubrugge

Laarmans, P., Jacobswoude – de juiste locatie. In: *De Jacobs ladder* 38/2 (2018) 2-5.
Witteman, F., Bouw- en molenmakersbedrijf Verbij: 150 jaar jong! In: *De Jacobs ladder* 38/4 (2018) 2-7.
Witteman, F., Gemeenteraadsverkiezingen in Hoogmade en Woubrugge: toen en nu. In: *De Jacobs ladder* 38/2 (2018) 18-22.

Katwijk

Plokker, J., Belgische oorlogsgasten in Katwijk tijdens de Eerste Wereldoorlog. In: *Oud Katwijk* 68 (2018) 32-35. Idem (2) in: *Oud Katwijk* 69 (2018) 22-25.
De uitwateringssluizen van Katwijk. Waterhuishouding van Rijnland. In: *Oud Katwijk* 69 (2018) 6-9.

Noordwijk/Noordwijkerhout

Dam, M. van, De Oude Jeroenskerk aan Zee. In: *De Blauwdotter* 182 (2018) 25-29.
Immerzeel, J., 100 Jaar Antonius van Padua. In: *NoVaTo-bode* 8/28 (2018) 4-15.
Immerzeel, J., Noordwijkerhout een geestranddorp? In: *NoVaTo-bode* 7/26 (2018) 4-9.
Immerzeel, J., Smederij Rodenburg. In: *NoVaTo-bode* 7/25 (2018) 15-23.

Immerzeel, J., Van Nobelen en Nobels Machinefabriek. In: *NoVaTo-bode* 7/27 (2018) 4-10.
Marijt, K., Kinderaktion Niederlande Ostmark. Noordwijkse kinderen op herstellvakantie naar Oostenrijk. In: *De Blauwdotter* 182 (2018) 15-19.
Marijt, K., Een Noordwijker aan het Oostfront (1942-1945). Piet van der Voort in strijd met het Bolsjewisme. In: *De Blauwdotter* 184 (2018) 18-23.
Marijt, K., Villa De Vluchtheuvel aan de Atjehweg. In: *De Blauwdotter* 183 (2018) 25-28.
Mulder, P., Een nieuw raadhuis voor Noordwijk. In: *De Blauwdotter* 183 (2018) 7-14.

Persoon, G., *St. Jeroen en zijn kerk. Bedevaartplaats Noordwijk: een kleurrijke blik op hoe Noordwijks eigen heilige voortdurend een bron van inspiratie is* (Noordwijk 2017).
Smilde, M., *Sint Bavo. 100 Jaar psychiatrie in Noordwijkerhout, 1914-2014* (Z. pl. 2017).
Verhoog, J., Een halve eeuw Estec. In: *De Blauwdotter* 182 (2018) 21-23.

Oegstgeest

- Braat, S., Een vrouw in de gemeenteraad, een novum voor Oegstgeest. In: *Over Oegstgeest* 30/2 (2018) 22-25.
- Lugt, F., Klooster Mariënpool (2). In: *Over Oegstgeest* 30/1 (2018) 16-18. Idem (3) in: *Over Oegstgeest* 30/2 (2018) 18-21.
- Poortinga, E., Ontstaan en ontwikkeling van de lage en hoge jurisdictie in Oegstgeest, deel 1: 1250-1500. In: *Over Oegstgeest* 30/1 (2018) 4-7. Idem, deel 2: 1500-1625 in: *Over Oegstgeest* 30/2 (2018) 3-7.
- Thorn, J. en D. Peddemors, Reformatie in het 16e-eeuwse Oegstgeest (deel 1). In: *Over Oegstgeest* 30/1 27-31. Idem (2) in: *Over Oegstgeest* 30/2 (2018) 31.

Rijnsburg

- Laan-Boelens, J.P. van der, *Lieve Eberhard, in antwoord op je vragen. Terugblik van een vrouw op de bezettingstijd*, 2e herz. dr. (Amsterdam 2018).

Sassenheim

- Bergman, J., Sassenheim: emigratie in de jaren 1883 t/ 1944 en 1945 t/m 1965. In: *De Aschpotter* 22/43 (2018) 27-31.
- Langeveld, P., Lustwarande Huis ter Wegen. In: *De Aschpotter* 22/42 (2018) 25-28.
- Ooijevaar, I., Rusthoff, een park met een geschiedenis. In: *De Aschpotter* 22/42 (2018) 6-11.
- Overvliet, G., Een opmerkelijke postwissel uit 1912. In: *De Aschpotter* 22/43 (2018) 6-11.

Voorhout

- Buul, M., Leo van den Berg, De Knorst. In: *Dwars Op* 21/63 (2018) 46-55.
- Deutekom, A., De Noordwijkerhoek al eeuwenlang een belangrijk verkeerspunt. In: *Dwars Op* 21/63 (2018) 36-45.
- Geest, A. van der, Slot Teylingen vanaf het begin tot aan de brand van 1676. In: *Dwars Op* 21/64 (2018) 20-25.
- Hogervorst, B. en K. den Elzen, Arie Geerlings, watertol-gaarder aan de Piet Gijzenlaan. In: *Dwars Op* 21/64 (2018) 56-61.
- Stellingwerff Beintema, S., *Kunst op de rotonde Nagelbrug* (Voorhout 2018).

Voorschoten

- Aschman, K., *Ter Wadding. Vier eeuwen genieten van het buitenleven: als speeltuin, buitenplaats en wandelpark* (Voorschoten 2018).
- Post, H. van der, *Mijn herontdekking van pater Piet Lommerse* (Leiden 2018).

Warmond

Echte Warmonders waar komen ze vandaan? Dorpelingen, vluchtelingen en migranten bij name (2018). Uitg. bij Open Monumentendagen, 8 en 9 september 2018.

Fannee, M., Hoe sterfdata van de middeleeuwse heren van Warmond ons beeld van de geschiedenis bepalen. In: *De Hekkensluiter* 30/2 (2018) 36-46.

Fannee, M., Het oude gerecht van Warmond: over de doodstraf, de galg en het rechthuis. In: *De Hekkensluiter* 29/1 (2018) 24-41.

Noort, A. van, De Kalkovens te Warmond. In: *De Hekkensluiter* 29/1 (2018) 8-15.

Noort, A. van, *St. Matthias 100 jaar spelenderwijs, 1918 – 2018* (Warmond 2018).

Schrage, A., Het Oude raadhuis te Warmond. In: *De Hekkensluiter* 30/2 (2018) 16-27.

Zoeterwoude

Gent, J. van, In en om de Vliet (1). In *Suetan* 190 (2018) 90-92.

Gent, J. van, 100 Jaar Potterij Zaalberg (1). In: *Suetan* 187 (2018) 4-6. Idem (2). In: *Suetan* 188 (2018) 33-35.

Gent, J. van, Het Verlaat (3). In: *Suetan* 187 (2018) 21-22.

Hoeven, G. van der, Een halve eeuw 'Ons Huis'. In: *Suetan* 188 (2018) 38-42.

Kesteren, W. van, *Oorlogsdagboek C.P.J. Paardekooper* (Zoeterwoude 2018).

Kluiters, E., Voetbalvereniging Meerburg 90 jaar. In: *Suetan* 189 (2018) 64-67.

Overig regio

Dwarswaard, A., *Veldhuysen van Zanten. Van vader op zoon* (Zaandam 2017).

Hazenbergh, T., Zwammerdamschepen. De tankers van het Romeinse leger. In: *De Blauwe Meander. Artikelen over de scheepvaart* (2018) 19-24.

Rosema, W., *Vier molenaars uit de familie Kraan. Gerrit Kraan 1883-1960, Bart Kraan 1885-1969, Hendrik Kraan 1892-1977, Jan van der Pouw Kraan 1919-2008. Over het leven van vier watermolenaars uit de familie Kraan, genoteerd in de jaren 1998 tot en met 2003* (Leiden 2018).

HVOL bedrijfsleden

Alrijne Zorggroep

APEK administraties

Rijksmuseum Boerhaave

Holdingmaatschappij
R.H. Breedveld B.V.

Breedveld Holding

Buik en Van der Horst, gerechtsdeurwaarders

de BURCHT

Grandcafé De Burcht

Van Cleef Holding

Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden

Du Prie bouw & ontwikkeling b.v.

Griffioen Precious Presents vof

HBK, Belastingadviseurs & Accountants

Hooglandse Kerk

Hoppezak Kledingverhuur

La Gro Geelkerken advocaten

De Leeuw Makelaardij bv

LEK® makelaars en taxateurs

Macropa BV

Glas- en Schilderwerken Van Muiden bv

Stichting Pieterskerk Leiden

Brasserie de Poort

Prima Management

Primavera Pers

Rabobank Leiden-Katwijk

Hoogheemraadschap van Rijnland

Rabobank

MBO Rijnland

mborijn//land

De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten

Schulpen Schuim BV

Teekens Karstens, advocaten en notarissen

Universiteit Leiden

Van der Valk Hotel Leiden

Universiteit Leiden

Veldman Rietbroek Architecten

Museum Volkenkunde

Veldman Rietbroek architecten

Stichting Zeven Leidse Hofjes

Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel

Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden:

I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999)
J.C.H. (Hans) Blom (2014)
R.C.J. (Rudi) van Maanen (2017)

Leden van verdienste:

R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986)
C.W. (Willemijn) Fock (1988)
H.W. (Hendrik) van Soest (1991)
L. (Leen) Barendregt (2003)
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007)
E.T. (Ed) v.d. Vlist (2012)
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten (2013)
W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2015)

Bestuur

L.M.M. (Rens) Heruer (2013), voorzitter
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2013), vicevoorzitter
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg (2015), secretaris
M.Q.C. (Marjo) Karremans (2018), penningmeester
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2014), lid
M. (Marjolein) Hettinga (2016), lid
T.H. (Tanneke) Schoonheim (2014), lid
J.P.M. (Jan) de Vetten (2019), lid

Aanmelding nieuwe leden en alle overige correspondentie via secretariaat:
t.a.v. Adriaan Brandenburg, Postbus 917, 2300 AX Leiden
of aan de hand van speciale formulieren op HVOL-site: www.oudleiden.nl

Contributie € 20,- per jaar • Duoleden € 30,- per jaar • Lidmaatschap voor het leven € 500,-
Bedrijfsleden € 250,- per jaar

Bankrekening: NL74INGB0000175228 • ANBI-nummer: 804311912 • KvK-nummer: 40445843

Commissie voor de redactie van het Leids Jaarboekje

R.C.J. (Rudi) van Maanen, voorzitter
L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek, secretaris
J.F. (Jan) Dröge
A.C.L. (André) van Noort
P.F.F. (Prosper) de Jong
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
C.M.M. (Claudia) Thunnissen

Commissie communicatie

T.H. (Tanneke) Schoonheim, voorzitter

Promotie

T.H. (Tanneke) Schoonheim
B.J.W.M. (Bart) Devilee
I. (Ingrid) Engel
E.R. (Enny) Gibbels
W. (Willem) Hogendoorn
W.F. (Fred) de Koning
M. (Mariska) Krikken
R. (Ria) van der Lecq
M. (Maarten) Mentzel
H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten
M.C. (Thijs) Wolters
E.W. (Elly) Wolters-Brandt

Oud Leiden Nieuws en nieuwsbrief

T.H. (Tanneke) Schoonheim
A. (Bram) van Leeuwen

Website en social media

M. (Marjolein) Hettinga, coördinator
algemeen
P. (Peter) Nederpel
P. (Peter) Vos, coördinator website en ICT

Commissie excursies

R.M. (Robert) Smit, voorzitter
W. (Wim) Dool, penningmeester
S.J. (Stephan) van der Raad
E. (Erika) Steenbergen

Commissie beeldbank (coördinatiegroep)

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
A. (Andries) Kroon, secretaris/
penningmeester
H. (Hans) van Ulden, secretaris/externe
contacten
W. (Wim) Stol, collectiebeheer
A. (Arnold) Belt, coördinator scannen
K. (Kees) van der Laken, coördinator
beeldbewerking
H. (Henk) van der Sterre, coördinator
beschrijven
P. (Peter) Nederpel, technisch beheer

Commissie historisch karakter van de stad

G.J.H.C. (Gerard) Kramer, voorzitter
P. (Paulina) Buring
D. (Dirk) Halfwerk
H. (Herbert) van Hoogdalem
R.K. (Rob) Onel
B. (Bart) Rijsbergen
B. (Bob) Vink

Commissie lezingen

E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen
M. (Marijke) Tolsma

Commissie niet-beschermd erfgoed

A. (Arie) de Jong, voorzitter
W. (Wouter) Fokkinga
D. (Dirk) Halfwerk
J. (Judith) van Hoogdalem
H. (Hans) van Klinken
P.A.W. (Peter) Lamboo
C. (Cor) Smit
E. (Evelyne) Verheggen
S. (Sophie) Visser

Werkgroep monumentale kunst wederopbouwperiode

J.J.M. (Jos) Hooghuis, voorzitter
P. (Paulina) Buring
W.H.A. (Walter) van Kampen
H. (Hans) van Klinken
P.A.W. (Peter) Lamboo

Werkgroep geveltekens

A. (Alexander) Geertsema, voorzitter
P.J.M. (Piet) de Baar
J.J. (Joop) Gijsman
J.J.A. (Jan) Hartstra
T.J.M. (Dik) Kompier
B.G. (Ben) Veldstra
A.P.A. (Albert) de Vries
M.H. (Thijs) de Vries
J. (Joop) Wesselius
V.M. (Victor) Wijnands

Werkgroep de stem van Leiden (oral history)

J. (Janneke) Koers, coördinator
P.J.M. (Piet) de Baar, historisch redacteur
M. (Maaike) van Soest, redacteur
P. (Peter) Vos, ICT

Commissie Jan van Hout (archiefonderzoek)

J.P.M. (Jan) de Vetten, voorzitter
P.J.M. (Piet) de Baar
W. (Wim) Bleijie
C. (Cor) Smit

Commissie Dirk van Eck (sociale en economische geschiedenis)

J. (Jan) Laurier, voorzitter
P.J.M. (Piet) de Baar
C. (Cor) Smit
B. (Bart) van der Steen
G. (Gerard) Telkamp
J.P.M. (Jan) de Vetten

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Historisch Leiden:

L.M.M. (Rens) Heruer

Stichting 'het Kleine Leidse Woonhuis':

L.M.M. (Rens) Heruer

Erfgoedtafel:

L.M.M. (Rens) Heruer en

G.J.H.C (Gerard) Kramer

Inhoud

Voorwoord	5
Frank de Hoog, Versleten en vergeten , <i>De wimpel van de Spaanse Armada in de collectie van Museum De Lakenhal</i>	6
Pieter-Jan De Vos en Edwin Orsel, Het straatje van Rembrandt , <i>Onderzoek naar en digitale reconstructie van Rembrandts geboortehuis</i>	26
Kees van Strien, Zwitserse gouverneurs aan de Leidse universiteit (1725-1795): Jean-Nicolas-Sébastien Allamand en zijn collega's	46
Ruurd Binnert Halbertsma, Een brandpunt van geleerdheid – de pioniersjaren van het Rijksmuseum van Oudheden	66
Lodewijk Kallenberg, Anna Cornelia van Gogh-Carbentus, de moeder van Vincent van Gogh, Haar leven en haar band met Leiden	84
Stefan Glasbergen, Een kleine rehabilitatie van een seriemoordenares, Waarom Goeie Mie geen schuld had aan de dood van haar ouders en kinderen	98
Henk Jan de Jonge, 'Heere, breng hem niet in Lijden!' , <i>De gefingeerde psalmregel in Victor de Stuers' muurtekeningen in het Leidse Academiegebouw</i>	114
Rudi van Maanen, De politieke omwenteling van 1919	126
Agnes van Steen, Wilhelmina van Itallie-van Embden (1870-1959): een strijd bare pacifiste	142
Peter Lamboo en Arie de Jong, Leiden Zuidwest, de Leidse wederopbouwwijk	158
Laurens Beijen, Een open brief uit 1967, voorbode van een nieuw binnenstadsbeleid	174
Kroniek van Leiden over 2018	196
In Memoriam Prof. dr. Chris Heesakkers	213
Bibliografie van Leiden en omgeving over 2018	217
Historische Vereniging Oud Leiden bedrijfsleden	223
Historische Vereniging Oud Leiden bestuur en commissies	225